

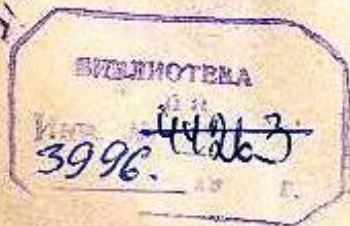
ҚАРАҚАЛПАҚ
АҢЫЗЛАРЫ,
ӘПСАНАЛАРЫ
ХӘМ
ШЕШЕНЛИК
СӨЗЛЕРИ

82.3 (2-карб) Қарақалпақ аңыздары, эпсаналары және
К 50 мешенлік сөздері;
Нөкіс: Қарақалпақстан, — 1992. —
164 бет.

Баспаға таярлағанлар: С. БАХАДЫРОВА (филология
илимдерінің докторы), К. МӘМБЕТНАЗАРОВ (филология
илимдерінің кандидаты)

4803270104-100
К — 357 (04) — 92 64 — 92

ISBN — 5 — 8272 — 1255 — 5

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1992

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ

Жақын күнлерге шекем фольклористика илиминде халық аузынан жыйналған прозалық шығармалардың барлығын ертеқалпаққа киргизип изертлеп келди. Ал соңғы 60-70-жыллардан баслап илимпазлар ертеқалпаққа деп қарап келгенлердің ишинде ауызекі халық гүрриңлерінің жанрлық өзгешелигін анықлап, оны «Халық прозасы» деген термин менен өз алдына қарау фольклористика илиминде тастыйықланып отыр.¹

Көпшилик фольклористлердің пикири бойынша (В. П. Аникин, С. Н. Азбелев, К. В. Чистов) халықтың ауызекі прозасын тийкарынан эпсана яки аңыз-әңгімелер, турмыста болған гүрриңлер, легендалар, диний характердегі гүрриңлер деп тийкарынан төрт түрге бөледі.²

Аңызларға тарийхий болған уақыяны сөз ететуғын гүрриңлерди киргизеди. Оған тарийхий болған уақыя, тарийхий адамлар хәм тарийхий жер атларының келип шығыуы хәққындағы гүрриңлерди киргизеди. Эпсанаға (сказ) жәмийетте жекке адамлардың турмысында болып өткен уақыялардан халық арасына тараған гүрриңлерди киргизеди.

Диний исенімлерден тәбиятқа бойсынуға байланыслы тууылған гүрриңлерди «бымочка» деп алған. Ал «легендаға» гейпара илимпазлар христиан динине байланыслы келип шыққан гүрриңлерди алса, ал екінші топардағы илимпазлар буған ауызекі гүрриңлердің барлық түрін киргизеди.

Мине, усындай ауызекі проза халық аңыз-әңгі-

¹ Қараңыз: К. В. Чистов, К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы, м., 1964.

² Чистов К. В. Русские народные социально-исторические легенды, м., Наука, 1967, с.

мелери ҳаққинда пикир илимпазлар тәрәпинен бүгінги күнге шекем тартысты пайда етип отыр.

Ал қарақалпақ фольклористлери «аңыз», «әпсана», деген терминлерди бир-бирине жақын мәністе қарайды. Олар ортасындағы айырмашылық еле илимий жақтан изертленген жоқ.

Халық аўзынан жыйналған аңыз-әнгимелер бурын «Қарақалпақ халық ертеклери», «Қарақалпақ халық аңызлары хәм анекдотлары» деген топламда басылып шыққан еди. Усы топламга бурын баспасөз бетинде жарияланған аңызлар менен бирге бурын жарияланбаған, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминини китапханасының қолжазба фондында сақланған материаллар тийкарында таярланылды.

Қарақалпақ аўызски прозалық дәрәтпелеринин ишинде әпсаналардың халық аңызлары менен тутқан орны оғада уллы. Халық аңызларында адамның пайда болыўынан баслап жер, суў хәм қала, елатлардың аталыўы, сондай-ақ жер бетиндеги барлық жанлы хәм жансыз мақлуқлар менен затлардың, хәттеки аспан әлеминдеги ай, күн, жұлдызлардың пайда болыўы хәм аталыўы хәққинда адамлардың болжаў-шамалаўлары, түсиниғи хәм жуўмағы сәўлелеседи.

Халық аңызларында диний, әпсана түсиниклер, солай болған екен деген шамалаўлар орын алған. Хәр бир заттың, географиялық орынлар менен тарийхий қалалардың аталыўында қандай дәрәжеде болса да, халықтың болжаўлары белгили дәрәжеде хәқыйқатлықтан қашық кетпейди.

Усындай тарийхий орынлардың аталыўы топонимикалық характерге ийе болған менен базыбиреўлери көркем халық дәрәтпеси дәрәжесине көтерилген. Мәселен, әпсана, аңызларда ушырасатуғын тарийхий қарманлардың образлары, сюжетлик қурылысы, композициясы белгили бир әдебий планда дүзиллип, бир пүтин сюжетли әпсана хәм халық аңызларын пайда етеди. Булардың ең ески дәўирлерде дәрәген аңызларда сөз етилетуғын объектинин дәрәў хәм аталыўында әпсаналық хәм диний нсенимлер басым болып келеди де, ал орта әсирден берги жағында дәрәген аңызларда хәқыйқый турмыслық фактлер тийкарында сүўретлеў басым. Бул әлбетте, адам санасының кем-кемнен жетилисиў, раўажланыў, өзин қоршаған дүньяның анаў ямаса

мынаў сырларын аңлы түрде сезиўинин нәтийжеси болып табылады.

Әпсаналардың ишинде қарақалпақ аймағында кеңнен мәлим «Искендер Зулқарнайынның шақы бар» (Александр Македонский), «Әбихаит мәнги тиришиллик шәшмеси», «Хәким ұлықпан—кәраматлы тәўип», «Әплатунның хирургиясы хәм Әластунның тапқырлығы», (Платон хәм Аристотель хәққинда) хәм т. б. «Хорезм шахы хәм Назлымхан сулыў», «Муралы-шер хәм Султан—Сүйин Байқара», (Алишер Наўайы хәм Султан—Сүйин Байқара хәққинда), «Айдос бий», «Түлкили Төрәбек», «Ерназар алакөз» хәм т. б. тарийхий адамлар хәққиндағы аңызлар, сондай-ақ «Қырық қыз», «Ақша көл», «Төк таўы», «Гүлдирсин», «Қоңырат», «Кетенлер», «Барақ қала», «Айдос қала», «Шымбай қаласының қурылыўы хәққинда» хәм т. б. толып атырған аңызлардан ибарат. Тарийхий ўақыяның тийкарында дәрәтилип, сол тарийхий жер аты тарийхий ўақыяның аты менен аталған (Бозатаў, Айдос қала, Қоңырат, Кетенлер, т. б.).

Аңыз-әнгимелер өзлеринин дәрәген тарийхий жағдайлары менен тамырлас хәм сабақлас. Әлбетте, халық аңызлары менен әпсаналары тарийхий хәдийселер хәм тарийхий орынлардың тийкарында қурылған менен оны нағыз тарийхтың өзи деп түсиниўге болмайды. Ол көркем халық дәрәтпеси болғанлықтан ондағы айырым эпизодлар, детальлар тарийхий мағлыўматларға толық жуўап бере алмайды.

Қарақалпақстан аймағы тарийхий орынларға бай болғанлықтан аңызлардың көпшилиги тарийхий жер тамаларының тарийхына арналған. Олардың биразы ол жер атының келип шығыў тарийхына арналса, ал биразының сюжети олардың тарийхий болған ўақыяның аты менен байланыслы.

Халық аўызски дәрәтпелеринде ең көбирек таралған хәм сақланған нускалардың бири қарақалпақ халығының өз алдына халық болып танылыў хәққиндағы шежиреси, халық аўзынан жыйналған қолжазба материаллардың берген мағлыўматына қарағанда биз тарийхий бирнеше вариантына ийемиз. Буннан басқа репликацияға шекем И. Беляев тәрәпинен «Шежирениң бир варианты», «Шыңғыс хан хәққинда әпсана» деген тәпенен жазып алынды. И. Беляев алғы сөзинде 1903

жылы Сыр-дәрья областының Аму-дәрья бөлиминде, Нөкис ауылында сауатсыз, көшпели қарақалпақтан жазып алдым деген.¹

Усынылып отырған «Шежирени» қарақалпақ тилине аударып хәм оған қосымша халық аузынан жазып алынған варианты менен бирге жиберип отырмыз.

Қарақалпақ шежиресиниң сюжети тек қарақалпақ халқында емес, ал түрки тиллес халықлардың шежиресиниң көпшилигине жақын келеди.

Түрки тиллес халықларда жазба түрде бизге жеткен шежирелердиң бири XIV әсирдеги Рашид-ад-динниң «Джамы ат-таварихы»,² бул түрки тиллес халықлардың феодализмге шекемги тарийхы. Шыңғыс ханның қол астында Монғолияның қосылуына шекемги дәуирди өз ишине алады. Бул шежирелердиң өзи де халық аузындағы аңыз, әпсаналарға тийкарланып жазылған.

Қарақалпақ халқының аузындағы ҳәр бир урыўдың келип шығыуы, Шыңғыс ханның тууылуы, Алтын хан, Майқы бий, Тоқсаба ҳаққындағы аңызлар әйемги грек мифлери менен байланысып кеткен. Ал, айырым вариантлары бирин-бири толықтырады, сонлықтан биз бир-бирин қайталамастан, жаңа мағлыұмат беретугын айырым тарийхий әнгимелердиң вариантларын да жиберип отырмыз. Абул-Ғази шежиресинде түрки тиллес халықлардың библиядағы Яфестен келип шығыуы ҳаққында келтирилген аңызлар да қарақалпақ халық шежиресинде бар.

Солардың ишинде қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа хандығының зулымлығына қарсы 1828-жылғы Айдоқ бий баслаған, 1856-58-жылғы Ерназар алақоз халық көтерилеси ҳаққындағы ауызеки әнгиме-аңызлар жүдә көп. Олар бирнеше вариантына ийе.

Булардан басқа халық аузында сақланған, бүгинги күнге шекем халық арасында жасап атырған бурынғы сөзге шешен, сөзге дилўар адамлардан қалған шешенлик сөзлер де өз орнына ийе.

¹ Протокол Заседания сообщения Археологии Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 3. Ашхабад. 1917.
² Рашид-ад-дин, Сборник летописей, Т—1, №, 1—2. М.,—Л., 1952.

Қарақалпақ фольклорындағы аңызлық қахарман Жийреншениң сөзлери шешенлик сөзлердиң ең бир характерли үлгилериниң бири болып табылады. Жийренше шешен сөзлеринен сол жасаған дәуирдеги заман теңсизлиги, гейпара зулым ханлардың шектен тыс зорлық-зомбылықлары менен пәмсиэлик жарамас ислери Жийренше шешениң тапқыр сөзлери менен соққыға ушырайды. Хан өзиниң ерси ҳәркетлери менен ойланбай айтқан сөзлеринен пәнт жейди де, Жийренше шешен хәмме уақыт хан үстинен сөзин үстем етип отырады.

Жийренше шешен сөзлери халықтың түсиниги бойынша тапқырлықтың, дилўар шешенликтиң, философиялық ойдың бир қәлипке келтирип, нышанаға дәл тийгизилудиң шебери сыпатында түсиниледи. Жийренше айтқан екен деген сөзлер сол Жийреншениң өз аузынан айтылуы да хәм басқа дилўар адамлар тәрәпинен дәретилип, Жийреншениң атына өтип кетиуи де тәбийғый қубылыс.

Революцияға шекемги қарақалпақ халқының күн көрис тиришилик жағдайлары көбинессе дийханшылық, мал шаруашылық ислери менен байланыслы болған. Өткен дәуирлерде жер, суу мәселеси үстинде халықлар арасында хәм сол халықтың ишиндеги урыўлар арасында үлкен талас-тартыслар, жәнжеллер болып турған. Сондай-ақ, хан қол астында болған халықлардың бири қарақалпақ халқының экономикалық жақтап кемтарлыққа ушырауы да Хийўа ханы тәрәпинен салынған алым-салықлардың шектен тыс ауыр болып кетүүинде болған. Минне, усы сыяқлы шийеленискен турмыс жағдайлары халықтың шешенлик сөзлериниң мазмунында жүз береди. Жер, суу мәселесинде, хан әдалатсызлығы жөнинде, сондай-ақ халықтың төрт түдик мал ҳаққында болып туратуғын даулы ислерге шешен дилўар адамлар араласып, олардың қыян-кести шийеленискен талас-тартысына төрелик берип, өз халқының хәм өз урыўларының мәпин қорғап келген. Минне, бул турмыслық қубылыслар халық шешенлик сөзлеринде өз сүүретлениулерин тапқан.

Халық шешенлик сөзлери тарийхта болған адамлардың атынан айтылатуғын көркем сөз естеликлери деп тапыймыз. Буған Маман бий, Турым бий, Есенгелди бий, Елибай батыр хәм т. б. дилўар, шешен,

адамлардың сөзлери дәлил болады. Тарихта өткен сөз зергерлерінің аты менен гүррің етип келінген бұл шешенлік сөзлердің хәммесін Жийреншенің сөзлери сыяқлы сол адамлардың аузынан шыққан сөзлер деп кесип айтыу қыйын, әлбетте. Өйткені, усындай утымлы тапқырлық сөзлер хәр қандай дилуар, шешен адамлар тәрпинен дөретилип, сол уақыт өтиуі менен олардың аты умытылып, утымлы сөзлери белгилі бір адамлардың атына өтип кетип отырған. Буған дәлил, айырым тапқырлық сөзлерди базыбир уақытта Турым бий айтқан екен десе, ал сол сөзлер базыбир уақытта Маман бий айтқан екен ямаса Абылла бий, яки Әдил аталық айтқан екен — деп гүррің етиледі. Мәселе, оны ким айтқанында емес, ал олардың бир уақыя үстинде сөзді шебер, орнына түсіріп, көркем етип айтып беруінде.

Түрки тиллес халықлардың фольклорын изертлеуші алымлардың пикирине қарағанда Хожа Насретдин тарихта болған деген болжаулар бар. Бірақ оның қаншалық шындыққа жақын келетуғынын дәлилейтуғын дәрежелер хәзирше бизнің қолымызда жоқ.

Хожа Насретдин сөзлерінің басым бөлегі жергиликли ашкөз бай, әдалатсыз бий, ақсақалларды хәм ялған сөйлейтуғын ийшан-моллаларды әшкаралауға бағдарланған. Олар соның менен бирге жәмийеттеги гейпара адамлардың жаман, надурис, ерси қылықларың күлкіге алады. Солай етип Хожа Насретдин сөзлери қарақалпақ ауызекі халық дөретпелерінде халықтың рухый азығы, анау ямаса мынау ерси ислерди әшқара ететугың ауызекі әдебий құрал ретінде бахалы.

Улыма алғанда халық аңыз-әңгімелери менен әпсаналары, шешенлік сөзлери менен Хожа Насретдин сөзлери халықтың әйемги турмысынан баслап, бүгінги күнге шекемги тиришилиги, өмир тәжирийбеси, тарихы, философиясы, илими, халық педагогикасы ҳаққында ядында сақлаған сөз ғәзийнеси. Олар халық турмысының барлығын қамтыйды. Оның тәрбиялық әҳмийети күшли. Оның хәр биринде келешек әуладқа сабақ болатуғын тәрбиялық әҳмийети жоқары хәм онда келешек әуладқа беретугың илим, турмыс тәжирийбеси айтылады.

**БАҒАДЫРОВА С.
МӘМБЕТНАЗАРОВ Қ.**

ӘПСАНАЛАР

СУЛАЙМАН ПАТША ХӘМ БАЙЫҰЛЫ

Сұлайман патша Духтар деген бир сулыу қызға ашық болыпты. Қыз оның алдына мынандай шәртлерди қойыпты:

— Биринши шәртим—усы жерде бир айдарха бар, соны өлтиресен. Екинши шәртим—қуслардың пәринен дәрьяға көпир дүзетесен. Сонда мен саған тийемен,— дейди.

Патша буған қайыл болып, айдарханы тауып алып, қылыш пенен шауып өлтирип, биринши шәртин орындапты. Енди екинши шәртин орындауға өтипти. Пәрин жулдырыуға биринши болып жарғанат келипти. Оның пәрин қалдырмай жулып алыпты. Жарғанаттың пәрсиз болыуы соннан екен. Екинши байыұлының гезеги екен. Байыұлы келмей қалыпты. Патша және жәллат жиберип алдырыпты.

— Неге келмедің? — деп сорапты патша.

— Мен ой ойлап отыр едим, — депти байыұлы.

Патша буны еситип, оны сорауға тутыпты.

— Өли көп пе, тири көп пе? — деп сорау берипти.

— Өли көп, — деп жууап берипти байыұлы.

— Неге? — деп сорапты патша.

— Таң атқаннан кейинги уйықлап атырғанларды да өлиге есаплайман, — депти.

— Хаял көп пе, еркек көп пе? — деп сорапты патша.

— Хаял көп, — деп жууап берипти ол.

— Неге олай дейсен? — депти патша.

— Хаялдың тилине ертең еркек те хаял, — депти.

Сол уақытта патша сөзден жеңілгенин биліпти. Байыұлы сөйтип Сұлайман патшаны сөзден жеңип, басқа қуслардың пәрин жулдырыудан аман алып қалған екен.

ҚАРА ШОШҚА

Қара шошқа негизінде адамнан аўған деген рәуият бар. Ол бир балықшы екен. Ол марданы майлап, көп балықты арқалап киятырса, алдынан Қыдыр ата шығып, арқасындағы балықты көріп, бир асым балық сорапты.

— Уай-бой, ата әкияттырғаным балық емес ғой — деп өтирик сөйлепти. Сонда Қыдыр ата оның алдағынына ашыуы келип:

— Арқандағы балығың тасқа айланғай, өмириңше арқалап көлде гурқылдап жүргейсең, — деп ғарғапты.

Соннан ол қара шошқаға айналып, көлде жүрген қусайды.

ЖЫЛҒА ТАЛАСЫУ

Бұрынғы өткен заманда жана жыл жақынлапты. Барлық хайуанлар жыйналып, жыл көрмекши болыпты. Хәммеси жыл көретуғын жаққа қарап жууырыпты да, түйе өз орнынан қозғалмапты.

Қоян түйенің қасынан жууырып өтип баратырып: — Хәу, сен еле тұрсаң ғой, жылдан бос қаласаң ғой, — депти.

Сонда түйе: — Сизлер бара берин, менің бойым узун, усы көрада-ақ көрмесен — депти. Түйе өзінің бийиклигине исенип (мақтанып) орнынан қозғалмапты. Тышқан хәммесинің кейсінде киятыр екен, дәрриу түйенің үстине өрмелеп, құлағына минипти де алыпты. Сөйтип тышқан жылды хәммесинен бұрын көрипти, жыл басы тышқан болыпты.

Сөйтип тышқан, сыйыр, барыс, қоян, улыу, жылап, жылқы, қой, мешин, тауық, ийт, доңыз жылға илинипти. Өзіннің бийиклигине марапатланған түйе жылдан бос қалыпты.

ҚУСЛАР ПАТШАСЫ

Баяғы өткен заманда қуслардың патшасы болыпты. Күнлерден бир күн қуслар патшасы өзіне қуслардың пәринен үй салдырмақшы болыпты. Қуслардың бәрің жыйнапты. Қуслардың аяғына тусау салдырыпты. Хәм-

ме қус көлсе де байулы келмепти. Шақыртыушы барса, уясына кирип кете берипти. Ең ақырында болмаған соң қуслардың патшасы байулыны шақырып кел, — деп, қаршығаны жиберипти. Қаршыға ушып барыпты. Байулы қаршығаның келгенин билмей, уясының аўзында хабарсыз, пәрұайы пәлек болып отырғанда, қаршыға желкесинен шырп етип илип алады. Желкесинен бұрип алып, қуслар патшасының алдына апарыпты.

Қуслар патшасы:

— Неге шақырғанда үш күннен бери келмейсең? — деп сорапты.

Сонда байулы:

— Тақсыр, үш күннен бери келмегеним — ой ойлап атыр едим, — депти.

— Ол қандай ой? — депти қуслар патшасы.

— Тақсыр, сиз қустың пәринен үй салдырмақшы болыпсыз. Қуры пәр үй бола ма? Ол үйдің шанарағы қайда, керегесі қайда, уығы қайда, соны ойлап отыр едим, — депти.

Сол уақытта қуслар патшасы ойланып көрсе, шаңырақсыз, уықсыз, керегесіз үй болмайтуғынын аңлап, қуслардың аяғынан тусауларын алып, дарқан етипти. Сөйтсе байулының келгенин күтпей-ақ қусларды жула баслаған екен, сонда хәмме қуслардан бұрын жарғанатты жулған екен. Басқа қусларға гезек келгенде байулыны да алып келген екен. Қуслардың ишпінде ғарға менен шымшық тусауын шешиуге асығып ушып кетипти. Жарғанаттың жүнсиз болуы, ғарға менен шымшықтың адымламай, секеклеп жүриуі соннан қалған екен, — дейди.

ЖАЙЫН

Бұрынғы өткен заманда, Әмиүдәрья Аралға жақын куйған жерде Мүйтенлердің ауылы отырады екен. Ауыл халқы балықшылық ислейди екен. Сол ауылда бир жарлы балықшы бар екен. Ол ғарры мұдамы үлкен балықларды ғана аұлайды екен. Ол ғаррының ержеткен еки улы бар екен.

Күнлердің күнінде ғарры қартайып, көзден қалыпты. Ержеткен баласын ғарры шақырып алып:

— Мине, мен усундай халға түстим. Енди бала-шағаны сизлер бағасызлар. Қайықты, шанышқыны, ана

ауды алып, менің кәсібимді ислендер, — деп пәти-
сын берипти.

Бир күн, еки күн, бирнеше айлар өткен, бірақ балалары ғаррының дегсин орынлай алмаған. Екеуінің күні менен тутқаны сазан, сүүсен, барлығы да шабаққа жақын кишкентай болыпты. Бұрында небір вахан жайыңларды ушлап, ауыл-халқын тойдырып жүрген ғарры балаларының исине кеулі толмай қапа болыпты. Балаларының талабы көлдің құрт-шабағынан басқа болмаған соң ғарры шыдай алмай, балаларын шақырып алып:

— Жыйналың, ұзақ жолға кетеміз, еки кеме алып. Бир кемеге азық, шанышқы, эсбаптарды салың, екінші кемеге бауланған қамыс тийен, Аралдың айдынына шығамыз, балықты қалай ушлау керек екенін мен сизлерге үйретейін, — депти.

Балалары ғаррының бұл ислеріне қайран қалса да оның айтқанын етипти.

Бир кемеге өзлери минип, қамыс тийелген екінші кемени тиркеп алып, Аралдың айдынына шығып сапар тартыпты.

Шамал болса желқом көтерип, шамал тынса ескек есип, тәуекелге бел байлап кете берипти.

Еки күн өткеннен кейін ғарры:

— Балалар, алдымызда не көринеді? — деп сорапты.

— Ата, көз ушында, алдымызда ақ тау көринеді, — депти балалары.

— Сол ақ тауға қарай айдаң, — депти ғарры.

Ақ тауға тағы бір күн жүргеннен кейін ғарры сорапты.

— Алда не көринеді?

Балалар:

— Ата, таудың үстінде еки ақ терек көринеді.

— Күтә жақсы, ақ терекке қарай айдаң.

Таудың қасына барса, Аралдың ортасында жер астына суу кетип атырған «Барса келмес» деген құрдым екен. Тау болып көрінген құрдымның аузындағы ақ көбик екен.

Ғаррының балалары бұндай әжайып жерді көріп қорқыпты.

Ғарры:

— Албырамаң балаларым, құрдымнан не көр-
неді, — деп сорапты.

— Ата, құрдымның аузында бери қарай бір жайың, ары қарай еки жайың жатыр.

Таудың үстіндегі еки ақ терек дегені — бери қарай жатқан жайыңның мурты екен.

— Жүдә жақсы, қеш қорықпаң. Ары қарай жатқан жайыңды шанышсақ жердің астына сүйреп кетеді. Не де болса бери қарай жатқан жайыңды шаныш, — депти.

Ғырбаттай еки жигит ауыр еки шанышқы алып, беріп жибергенде, жайың туулап, құрдымнан шығып ала жөнелипти. Бир мәхәл жарасы жанына батқан жайың кемени адам-падамы менен жутпақшы болып тәп берипти.

— Уай-уай ата, өлдик, мынау бәле жутайың деп киятыр.

— Қорықпаң, келген жайыңға баулы қамысты ылақ-
тыра бериң, — депти ғарры.

Ғаррының айтқанындай етип балалары жайың тәп берген сайын жайыңның аузына баулы қамысты ылақ-
тыра берипти. Жайың да қамысты алыу менен жута берипти. Қамыс питкен мәхәлде жутқан қамысы жайыңды көтерип қалқытып суудың бетіне шығарыпты. Жайың жүзейін десе жүзе алмапты. Ғаррының балалары жайыңның уртын тесип, арқанды өткерип алып сүйреп, аман-сау ауылға келипти.

Ауыл халқы теңиздің жайыңына жыйналып, таудай бөлени көріп, жағасын ушлапты. Сол көрада жайыңды сойып, етин зордан тасып алыпты. Жайыңның етин ауыл болып жыйналып, қақлап, дузлап, қууырып, пи-
сирип, бирнеше жыл жеп, ғаррыға көп алғыс айтыпты.

Жайыңның үлкенлігі соншелли екен, оның омырт-
қасының шуқырына батпап уиды ийлеуіге болады екен.

Ғарры балықшы көзден қалып арманлы болған уақ-
тында ушлай қылып бир шерин тарқатып, қумардан шыққан екен. Соннан кейін еки баласы да қорықпай-
туғын, күн де болса, түн де болса көлдің, теңиздің ай-
дынына шыға беретуғын, атасындай балықшы болыпты.

ҚОЯННЫҢ НЕ СЕБЕП ЕРНИ ЖЫРЫҚ?

Бир қоян өз-өзінен ойланып отырып, күтә қапа бо-

лыты. Бул дүньяда менен бахытсыз хәм қорқақ хайуан бар ма сен? Себеби, мен барлық нәрседен қорқаман, жүргенде, жууырғанда өзимнің сытырлымынан жүрегим жарылып өле жазлайман, оның үстише хәмме жанлы мақлуқ менен күшли хәм батыр деп налып отырыпты. Қанша уақыт қапа болып отырғанын ким билсин, ең ақырында ол «булай болып қорлықта көлеңкемен қорқып жүргенше өзимди-өзим суўға таслап-ақ өлейин» деген жуўмаққа келип, дәрья тәрәпке қарап жолға раўана болыпты. Ол жол бойлап муңайып, өлимнің ақыбетин ойлап, қапа болып, сүмирейип, жол менен киятырса, алдынан бир тұлки қуйрығын былғаң еткизип сап ете қалыпты.

Ол қуйрығын тағы бир былғаң еткизип қоянға қарап:

— Аўа, қоян ағайним, жол болсын? — депти.

— Эй тұлки аға, мениң жол болсынымды сорап не қылайың деп едің. Мен бир қудайдың ғарғаған жаңыман. Менен қорқақ мақлуқты сен де хеш жерден таба алмассаң, сол ушын мен өзимди-өзим суўға батырып өлейин деп кетип баратырман, — деп жуўап берипти де, өз жөнише жүре берипти.

Тұлки уаха-халап қатты күлипти. Хәттеки, оның қатты күлгенлиги соншелли, тоғай иши көп уақытқа шекем жанғырып турыпты.

Қоян «бул күлиспениң изи бир жаман нәрсеге соқпағай-дә», — деп қорыққан, бир жағынан албырағаны, бир жағынан қалтырап қашыўға таярланып, тұлкиге қарап қатып турып алыпты.

Тұлки күлкисин зордан басып алып:

— Хәй, ешек мийин жеген қояным-ай, қарап жүрип өзинди өзин өлимге сазыўар етип, усы дүньяны қалай қыйып кетпекшисен? Бул дүньяда сен түүе, сеннен де бетер қорқақлар аз емес, — депти.

Қоян әдеўир уақыттан кейин өзине келип, тұлкиның жаңағы сөзине иянып, өзин әдеўир женил сезипти.

— Ал қоян иним, изиме ер, мен саған қорқақтың ким скениң көрсетип бермен. Сонда сен өлиў мәселесин мүмкин ядыңнан шығарарсаң, — депти.

Қоянға керегиниң өзи де усы емес пе? Ол қуғанғанынан өзиниң қайылышылық бергенин билмей де қалыпты.

Солай етип тұлки менен қоян екеўи дүньяда қорқақ жанды излеп жолға түсипти.

Көп жүриспеден кейин олар бир үлкен жаптың бойында дем алыпты. Сол мәхәлде оларға ссапсыз қой хәм ешкилер жақынлай берипти.

— Ал ағайним, енди қарап тур, қорқақтың әкесин енди көрессең, — депти тұлки қоянды түртип қалып.

Тұлки қоянды изине ертип, қойлардың алдына шығып, бир үлкен пуганы тасалап отыра берипти.

Қойлар жақынлап келе бергени-ақ мәттал, тұлки барлық даўысы менен «пақ...қ»... деп жибермесин бе, ешейинде селтеңшил қойлар бир-биринен қорқып тура айдапты.

Олардың хештемеге қарамай, қуйрықлары селк-селк етип айдап баратырғанын көрип турған қоян менен тұлки қатырып турып күлисипти.

Қоян өзиниң күшиниң барынша, шамасының жеткенинше күлипти. Ол сондай күлипти, хәттеки еришлериниң жыртылып кеткенин де сезбей қалыпты.

Соннан баслап қоянның ерни жырық болған екен.

ПЫШЫҚЛАР НЕ СЕБЕП ТАМАҚ ЖЕП ВОЛЫП ЖУУЫНАДЫ?

Өткен заманда бир пышық күншуўақта жатып, хәз етип отырған екен, бир торғай есик алдына келип жайыла баслапты. Пышық торғайды көрип, аңлыўға кирисипти. Торғай буннан хабарсыз, тапқан дәнине уақты хош болып, кем-кемнен пышыққа жақынлап жайыла берипти.

Қолайға келтирген пышық торғайды қағыпты да алыпты. Енди жеўге кирисип атырғанда торғай пышыққа қарап:

— Мен бир таза жүретуғын қус едим. Сениң қолыңа түсип қалдым. Сен мени сөзсиз жейсең. Сизден бир өтвинишим бар. Мени бет-қолыңды жуўып тазаланып болып жесең қалай болар еди? — депти.

Бул өгиниш пышыққа мақул түсипти де, торғайды еркине қойып жуўына баслапты. Тап усы уақытты күтип турған торғай ушыпты да кетипти.

Торғайдан айырылып қалған пышық «ендигиден былай аўқатланып болып жуўынамай» — деп шәрт етип-

ти. Соннан баслап пышықлар аўқатланып болып жуўнатуғын болыпты.

ДУЗ

Ерте заманларда жерде дуз бар болса да, адамлар оның пайдасын биле алмай, тамақларын дузсыз жеп отырған екен. Дуздың дәслеп табылғанлығы хаққында халық аўзында мынадай бир ҳикая бар: «Бир аңшы ҳарығаннан соң бир жерге барып от жағып, аңшының туўрап иске өткерип, кәбап етип жемекши болыпты. Аңшының сол отырған орны дуздың кәни екен. Истен тартып алған бир бөлек ет жерге түсип кеткенінде оны қайтадан қолына алып, аўзына салса, еттиң мазасының өзгергенин аңлапты. Буған ҳайран қалып, тағы бир бөлек ет алып, өзи жерге басып аўзына салса, оннан да мазалы болыпты.

Аңшы бул жерде бир қәсийеттиң бар екенин билип, қалған кәбабын дузлап, мазалы етип жеп алады да, дуздың таза жеринен топырақ-шаңын артып, дорбасына салып, үйине алып кетипти.

Дәслеп сынап көрип, кем-кем қазанға да сала баслапты. Дуз қайсы жерге жантасса, мазалы бола берипти. Соннан халыққа жайылып, халық дузды қолланып, мазалы тамақ жейтуғын болыпты.

АДАМ-АТА ХӘМ ХАҰА-ЕНЕ

Ең әйемги заманларда дүньяда тиришилик жоқ екен. Усылай жер неше-неше жыллар тиришликсиз жасапты. Ақыры жаратқан тәңири буннан қызық болмайды екен деп дәслеп Адам-атаны жаратыпты. Адам-ата дүньяға келип ҳеш нәрсеге қызықтапты. Бул да болмайды екен деп қасына Хаўа-енени жаратыпты. Екеўи буннан кейин бир-бирине ес болып тиришлик ете баслапты.

Күнлерден бир күн ҳаял жүкли болып бир ул, бир қыз туўыпты. Хаўа-ене еки емшегин алжастырмай емизеди екен. Оларды қосайын десе, өзлеринен басқа адам жоқ. Ақырында оң жақтағы емшегин емген улға шеп емшегин емген қызы менен қосып, «барың, тиришлик етиң» деп жибере берипти. Соннан Жер бетинде тиришлик басланыпты.

АБЫХАЯТ МӘҢГИ ТИРИШИЛИК ШӘШМЕСИ

Әбизәм-зәм суўы

Даўыл сүргинине түскен гүзги бултлар жеңилген фарис шақының ләшкериндей ызғын баратыр. Қула дүзде дөң басында жетимсиреген ғарры байтеректиң қуўрақ шақаларын жағымпаз ызғырық самал үсти-үстине жулқылай түседи. Ол қартайған, бес қушақ жеткисиз белин қурт геўлеген. Ол өзиниң соңғы күнлери жақынласқан гезде баяғы уйтқып өткен жаслық гезлерин, күшине толысып турған шағларын есине түсирген ғаррыға усайды. Байтеректиң есине түсиргендей неси жоқ дейсең?

Ол маўжырап аққан өзектиң бойына егилди. Бир жағы екиншилик, еккинши жағы саўлатлы сыпатларына сүйенген бийик-бийик жайлары бар, зер гүмбездери күнге шағылысқан салтанатлы ески қала турды. Усы жерден өтетуғын үлкен кәруан жолынан муңлы қоңыр-аўлардың даўысы, түрли тилдеги сөйлеўши сәруанлардың даўысы еситилетуғын еди. Байтеректиң астындағы усы гүзардан жети патшаның ләшкери өтти. О, бул байтеректиң көрмегени сыяқлы көргени де көп. Ал, сиди ше? Енди оған жыллар ағымында ғаррылық келип жетти. Ғаррылықтың да бахытлы хәм бахытсыз түрлери болады ғой, тап соның бахытсыз қыйлы байтерекке келип, өзиниң тиркис қоллары менен пәнже салып, «жетер сонша жыл турғаның» деп оны арман-берман шайқайды. Өйткени, оның терең тамырларын муздай суў менен жуўып турған өзек әлле қашан кәуип қалды. Қурғақшылықтың ақыбетинен ел мөканынан безип, егислик жерлер қашшан-ақ қанырап қалған. Патшалардың әдилсизлигинен хәм олардың үзликсиз қыян-кести жаўгершилигиниң салдарынан салтанатлы қаладан да адам өмири аўлақ кетип, енди оның муңлы қарабақаналарында жапалақлар мелшийип отыр, ара-тура байыўлылардың жан шоршытарлық байбайы еситиледи. Ал Искендер патша болса жақында бир қыстың күни усы жерден өтип баратырып, әскерлерине, «топсаңыз мына теректи шаўып жағып жылынылар» деп мәсләхәт берди. Оған не? Бир гездеги оның әкеси қудиретли Филипп патшаның бул байтеректиң рәхәтди жасыл көлеңкесинде саядап өткенин хәте шақырып

тигіп отырып түсленип кеткенлігін Искендер қайдан билесің хәм биле қойғанда да бул жәхәңгер патшадан қандай мийрим-шәпәәт болыуы, мүмкин? Ғарры бай-терек ызғырық самалдан дирилдеп, оның қуұрақ шақалары тынымсыз тербеледі...

Ғарры тасқа жамбаслап жатып, жыртық кийімлері менен тозған сүйеклерін желден қымтай түсіп, бай-терекке узақ тигилип отырды да, бир мәхәли қарқылдап күле баслады. Басы салбырап, маңлайынан тамшылаған терін жеңі менен қайта-қайта сүртип, халықлап отырған жигит сәскениң ғаррыға таңырқаныу пәзери менен едирейе қарады:

— Аға, заманыңның қатал әдетине илаж қыла алмай, оған ықтырсыз көніп, сени тирилей қойымшылыққа апаратырман ғой? Өлер алдында сеники не күлкі, айтыншы? — деп телмирди жигит.

— Хәш... Ешейін, өзим-ақ күлип атырман. Ха-ха-ха...

— Өзин-ақ неге күлесен? Мүмкин емес. Күн тәңирисинің хәққына жалынып өтинемен, айтың аға мәнисин? Не үшін күлдің?

— Уа-ха-ха...

Ғарры және де қаттырақ күлді. Жигит хәтте албырағанынан орнынан түргелип, не ислерін билмей, аяғына от басқан тауықтай, әкеси жатырған тасты шыр айлапды. Өлим деген қатты қыйын не ғой. Адам өзинің өлімге гириптар болғанын алдын-ала сөзсе көп жағдайда ақыл-хуұшынан айрылуы да сөзсіз. Жигит усылай ойлаған еді:

Уай, дәуран-ай? — деп мәнилі еснеди ғарры хәм қуұраған терекке және бузылған қалаға узақ тигилип жатты да, кәпелімде жалт бурылып жигитке сәуәл берді:

— Адамды қартайған гезде тирилей-ақ қойымшылыққа апарып таслауды неге шығарғанын билесен бе?

— Бул жөнінде мен расымды айтсам, еле ойланып көрмеген екенмен, аға. Шынында да не үшін олай ислейди. Бәлкі бул құдайдың буйрығы шығар? Ал егер солай болса, құдай не үшін адамларды жаратады? Сен хәмме илимнен хабардарсан ғой, аға. Бир жууабын айтып кетши, маған?

— Жоқ, бул құдайдың буйрығы емес. Бул адамның өзинің буйрығы. Адам қартайғаннан кейін өз хожалығына масыл болады, бала-шағасының мойнына артық маш жүк болады. Соның үшін ғаррыларды «пайдасыз»

адам сыпатында өз балаларына арқалатып апарғызып, әулийешиликке таслатыу жөнінде қайсы бир патша ләрман шығарған. Бул соның ақыбеті, улым, зәлели жоқ, «халыққа дәстүр болса, қатын арқама мин» деген екен биреу. Сол айтқандай мени жыллы ошағымның басынан арқалап алып шыққан екенсен, кел енди мени тезирек әулийешиликке апарып таслап, үйіңе қайта ғой. Сениң айыбың жоқ бунда. Елдің дәстүрінен атлау қыйын, деген менен, улым бул шынында да әдалатсызлық ғой...

— Аға, айтқаның дұрыс ғой. Бирақ мениң не илажым бар? Енди сен жаңағы күлгениңнің себебин маған қашан айтқаныңша усы жерде отыраман. Керек десен, сениң қасыңнан хәш кетпеймен, әке хәм бала соңғы демимизде де бир боламыз.

Ғарры баласына мийримли әкелік көзлери менен телмирди де, бирақ қаттылықты көп көріп қатып-семген жүзі ишиндеги қайғыны дәрхал ишке жутып жиберді.

— Мейли, айтайын, — деди ол, — сөйтип жамбасы астындағы тасты шуқлап отырып, — мен де өз әкемді қойымшылыққа арқалап киятырып тап усы таста отырып дем алған едим, жеңім менен жүзимнің терін сүрткен едим. Әкене не қылсаң алдына сол келеди. Өзлериміздің баладай ақылсызлығымыз мениң күлкімді келтирді. Ақыры ойлап қара, адам қартайғаны үшін неликтен жазықлы болыуы керек? Ямаса ғаррылықты сорап я урлап ала ма? Адам хәмме нәрсени өмиринше өзи үшін ислеп-ислеп тырбанып, ал соңынан қартайған гезінде өзин-өзи қорлайтуғын болса, бул неге күлкілі болмасын балам?

Жигит биреу ийтсиріп жибергендей болып орнынан ушып-ақ түргелди хәм әкеси жатырған, өзи отырған жалпақ сууық сур тастың астынан жылан шығып киятырған сыяқлы көзі шарасынан шығып, сол тасқа мелшиип қарады да, силейіп турып қалды.

— Дұрысынан келгенде, қартайған гезде адамның хәдир-қымбаты артыуға тийисли. Сен үйиміздің алдындағы жүзим ағашын мысалға алып қара. Оны биз сонша еңбегиміз бенен бағып қағамыз. Ол дәслеп өзинің сулуы жапырақларын жайып алады. Жазға қарай сол жапырақлар қалыңласып, оның арасынан апақ гүллердің сығалап турғанын көресен. Ал гүзде

ше? О, гүзде жүзим өзінің ширеге шыртылдап толған ауыр солқымларын көтере алмай ийиле баслайды. Сөйтіп шийрин жүзим дәнелерін үзіп жеуге ямаса оннан ләззетлі ишимлик илеп ишіу мақсетінде оның дөгерегінде адамлар пал хәррелеріндегі үймелеседі. Ғаррылық та сондай. Оның белинен мөдары кетіп, жүзим пақалындай ийилсе де, басында піскен жүзим солқымларындай ақыл бар. Ол ақыл сонша ауыр қыыншылықтар арасынан теңіз маржанларындай теріп алынған. Бул туұралы бір данышпан: «Ғаррылық — ақыл хәм тәжірийбе алтынлары толтырып салынған төне гүзе» деп қандай сулыу сөз айтқан?...

Ғарры ұзақ сөйледі. Бирақ оның айтқан сөзін жигит өз әкесінің аұзынан еситіп емес, бәлки мына бір ызғарлы сур тастың бетінен оқып турғандай еді. Әллен ұақытта ол қараңғы түн қушағынан безіп, алыс аспан жийегіне батып кеткен айға қарады да: — Аға, өлер алдыңда көп сөйлеп қыйналып қалдың ғой. Батпаң қайғыдан он сері пайда түспейді. Қәне, мін арқама. Ақыры, сени қәбиріңде апарып таслағаным үшін мен жазықлы болмайман ғой. Қайтама мойнымдағы парызлы исимнен қутыламаң. Журт алдында жүзим төмен болмайды. Ал ақлығың мени де арқалап қиятырғанда усы тасқа мингенде, сени жыллы сезім менен еске аламан. Мениң қолымнан келері, хәзірше усы...

Ғарры қарсыласқан жоқ. Ол көзін жұмып, баласының тершиген қарыұлы еңсесіне басын қойып, анасы арқалаған нәрестедей тербеліп келе берді. Ол ишинен қуанып та қиятыр. Өйткені, ғаррыны, яғни «ақыл хәм тәжірийбе алтыны толтырылған төне гүзени» алдай алыу мүмкін бе? Өз баласының қойымшылыққа емес, ал оны үйіне қайтып әкиятырғанын сезіп қиятыр. Мейли, үйге қайтып апарсын. Бір күн болса да, өз бала-шағаның алған демін еситіп, оларға жақын жерде жатқан жақсы. Бәлки хеш ким билемес, сөйтіп бір күнлері тыныш жатып, жыллы төсегінде өлер. Қанша айтсаң да қула дүзде, әулийешілікте қаңғырып өлгеннен сол абзал ғой, ал оның есесіне қылыштан өліу бул ерлік ис. Бәлки, айырым өсекшил хәм күншил қонсылар сырды ашып қояр, ал ондай жағдайда, мейли патшаның қылышынан ақ өлер мен. Ал, патша еситсе тек ғаррыны өлтіріп қояр ма

екен? Қатал үрп-әдетті бузғаны үшін алды менен ғаррының жалғыз баласын өлтірсе?

Усы ойға келгенде ғаррының тула бойы музлап, тырысқан желкесіне қумырсақа өре баслайды.

— Хәй балам, қайт изіне, мен үйге бармайман. Мени буйрықлы мақаныма апарып тасла, — деп бақыражақ болды ғарры. Бирақ, ауыл арасына кирип, хәтте есігінің алдында өз қолы менен ескен, тәрбиялаған жүзим бағының ишине де кирип қалғанын сезіп, «қой бақырсам, қонсы-қобалар еситіп қояр», — деп ойлады да, көзін жұмып баласының мойшына беккемирек асыла түсті.

* * *

Бул сапары енді булт емес, адамлар ызғып қиятыр. Ешекли, арбалы, пияда арқаларына артынып, тартынып аламан шың арасында шубалып бәлент таудың етегіне жақынлады. Шауқым, атлардың оқыранып, ешеклердің ақырғаны, дүсирлеген туяқ сесті, арбалардың шыйқылдысы менен сатырлысы бәри қосылып бір түсиниксиз хәм биймәни гүүилдиге айналған. Бирақ бул гүүилдини қураушы хәр бір сестен хәм үннен қатты харығанлық сезиледі. Гүүкилдескен сөзлерден наразылық еситиледі.

— Искендер патшаның қудай тәрәпинен берілген жасқа да қанаат қылмағаны ғой. Бизди бунша шуұлатып Қап тауының етегіне айдағаны қалай? Ал биз бул жерге келгенде абыхаят суұын қалай таппақшымыз? Ол бар суұ ма, әлле жоқ суұ ма? Әйтеуір бир иен ериккен биреу айта салған ғой. Шараңқа мәсірийн отырған патша да исене қалған.

— Қанаатын жойтқан адамның көзі бир қысым топыраққа гана тойыуы мүмкін, басқа хеш нәрсеге толмайды.

— Искендер Зулқарнайын жети журтты жаулап алды. Қүдиретлі фарсы патшасы Дара оның қәхәріне гөтепкі бере алмай үш рет әскерін таслап қашты. Мен саған айтайын, бир жола Дара патшасы урыста әскери жеңілгенде Искендерди көре сала көшнели алтын шатырының ишине шапанын шешіп таслап қашқанын өз көзім менен көргенмен. Мысыр менен Балхтын алтын гәуҳары Искендердің аяғы астында бақан

шақтай шашылды. Минне, усылардың бәрінен келип Искендерге шақ та шықты. Халық арасында соның менен «саған Искендерге усаған шақ шығар дейссен бе?» деген кекесін сөздің пайда болуы да соннан. Олладғы Искендер патшаның екі мүйізі бар, бул туұралы маған патшаның шаштәрезінің тәнха өзі айтқан деп сыбырлады ешекли жолаушылардың бири екіншісіне. — Ал, абыхаят сууын ким ипсе, ол хеш өлмәйтуғын болса керек. Патшаның анау Аләстун деген устазы ол сууды патшаның тапсыруына мууапық излеп тапқан. Аләстун китаптарды ақтарып, олардың биреуінде Қан тауының етегинде «Мың булақ» деген бар едимис, сол мың булақтың бир шәшмесинен абыхаят сууы ағадимис», деп жазылғанын көрген. Искендер енди сол сууды излеп табуу үшін халқын қыран-жоан етип, бизди мына саратанның ыссысында алысқа айдап киятыр. Ал биз ол сууды қалай табамыз. Ол шәшмелердин қайсысында абыхаят сууы бар екенлигин менш мына мишип киятырған ешегим биле қоймаса, адам билмейди.

— Биз сиди сол мың булақтың барлық шәшмелериндеги сууды татып көрип, дәминне қарап болжаймыз ғой шамасы?

— Балким, солай ислейтуғын шығармыз. Булақтың басына барғаннан кейин патшамыздың өзи абыхаят сууын қәйттеп излеудің бир илажын айтар. Деген менен, қәйтсе де булақтың сууы деген жарықлық мың да бир кеселдің дауасы болады деседи ғой журт. Соған қарап мың булақтан суу ишкен соң мына ақсақ аяғымның сырқырағаны қойып дүзеліп кетер-ау деген үмітпенен мен қууанып та киятырман.

Уай сорлы ақсақ «Хәркимнің бир дәрти бар» деген. Ал мен болсам, сол мың булақтың ишинен қудай ғарғап абыхаят сууын ишип қояман ба деп қорқып киятырман деп екіншісі ғау қара-сақаллы киши шеп көзін қысып күлди. Өйткени ол сууды ишип қойып, изинде өле алмасаң, дүньяның ауыр машақатын шегіу менен қаңбақтай жумалап кетип отырсаң ғой... Қой шырағым, батпаң ууайымнан он сери пайда жоқ. Минне, мың булаққа келдик пе деймен, көштің алды тоқтады ғой жора, себеп пенен жолда танысып қалдық, енди қосты да бирге басадық, — деп ғауға сақал киши ақ

саққа қарап, ешегинің дорбасындағы бес-алты қақпаш балықты қымтастырыңқырап қойды...

Арқанның узыны, гәптің қысқасы жақсы деген. Қысқасы абыхаят сууы табылыпты мыс. Ол булай табылыпты. Гәһиқап тауының етегине келип адамлар шатырлары менен қосларын тигип патшаның буйрығы бойынша абыхаят сууын излеуге киристи.

— Еситпедим деменлер, усы таудың етегиндеги мың булақтың биреуінде абыхаят сууы бар. Хәр булақтың сууынан хәмме татып көресиз, татымы азмаз турышлырақ, шала пискен мәйектиң ийсиндей бийжағдайлау ийси бар жыллы суу болса, сол шәшмени белгилеп, бир шийшесин патшаның шатырына әкелип берссиз, егер де әкелмессиз, жасырынып қоста қалсаңыз, айыплы болып өлесиз. Абыхаят сууынан тауып алып келсеңиз, бақ-дәулетли бай болып өмириңизше күлесиз. Хәмме соған жүресиз, хәмме соған жүресиз, еситпедим деменлер, — деп патшаның узын гегирдек жаршысы қия тастың үстине шығып қийғыра бастады.

Сол күни-ақ патшаның шатырына шийше көтерип жууырыушылар көп болды. Өйткени Мың булақтың көпшилик шәшмелеринің сууы татымлы, азмаз турышлырақ, шала пискен мәйектиң ийсиндей бийжағдай ийси бар суу болып шықты.

«Енди Абыхаят сууын қалай табамыз?» — деп патшаның адамлары албырасып отырғанда бир жигит шатырға кирип келди де, патша отырған, пил сүйегинен исленген көшпели тахтың алдына саққа жүгинип, патшаға қулық етти.

— Тақсыр, құдиретли патшайым, сизің хұрметли атыңыздың әруағы менен ант етемен, мынау әкелгеним Абыхаят сууының дәл өзи, — деп, бир шийше сууды патшаның алдына қойды.

— Хәшким әкелген сууының абыхаят шәшмеси екенлиги жөинде бундай исеним менен ант ишкен жоқ еди.

— Қәне, бала, сен усы суудың мәңги тиришилик сууы екенлигин қалай дәлиллейсең? — деди Искендер патша.

Жигит сонда қойнынан бир қақпаш балықты сууырып алды да, оның аузына шийшедеги суудан азғанә

тамызып еди, балықтың аузы шөлпидеп, былғаң-былғаң етип тирилип, қолда турмай туұлай бастады.

Патша қуғанғанынан ұзын муртларын таулап, көзлерін сығырайтып, сылқ-сылқ күлді. Сонда патша жигитке жақын келіп:

— Бул сууды сен кимнің жәрдемі менен таптың? Бул сендей оқыу, билимнен хабары жоқ, өнермент жас жигиттің қолынан келетугың ис емес. Қәне, ырасынды айта бер, — деп күлді.

Жигит албырай бастады. Ол патшаның алдында өтрик сөйлеуге батылы бармады.

— Мен өзимнің ғарры әкемди еки дийуалдың ортасына салып жасырып келген едим. Сол ғарры маған бунда кетерімде былай деди:

— Балам, сен өзін менен бирге бес-алты қақпаш балық ала кет. Мың булаққа барғаннан кейін хәр шәшмеге қақпаш балықты қуйрығынан ұсалап баратырып ала бер. Абыхаят шәшмесине батырғаныңда балық тирилип кетеди. Әне, сол суудан патшаға алып бар, бірақ өзің ишиуши болма. Мен солай іследім. Бир хәптеге дейін солай іследім. Бир хәптеге дейін қақпаш балықлардың көбиси сууға жибиіп, шил-нәрше болды. Ақырында мен үмитсизлендим де, бир тастың қууысында жаттым. «Адамды қартайғанда тирилей әулийешилікке апарып таслайтуғының себеби ол қартаю келе алжыйды екен ғой. Олай болмағанда қақпаш балықтың қайта тирилиуі мүмкин бе? Алжыған ғаррымның сандырағына ерген мен де ақмақ екенмен» — деп қапталымда жылан көзиндей жалтырап ағып атырған булаққа мына ең соңғы қақпаш балықты ашыу менен ылақтырып жиберген едим, ол дәрхал тирилип, шыпырай бастады.

Усы жерге келгенде патша жигиттің сөзін бөлді.

— Болды, болды жигитім. Бәрекелла! Сен не төлейсең патшаннан?

— Тақсыр, құдиретли патшайым, усы Абыхаят сууын ишип, дүнья турғанша турғайсаң. Мениң сизден ұллы тилегім—елдің дәстүрін атлап, ғарры әкемди жасырып сақлағаным үшін өзимнің жанымды хәм сол байғұс ғаррымның қанын кеш. Оннан кейін бизиң турған ауылымыз жылда суудан тарығып, ашаршылыққа ушыраймыз. Егер реті болғандай болса, ауылымыздың дақылдары менен жүзимликлери жайнап-жаснап, суу ишип

турғандай бир жап қаздырып берсеңіз, бизиң туқым-теберигимиз сизиң саулығыңызды тилеп жасар еди,— деди жигит ийбене сөйлеп.

Патша жигитке сын көзі менен қарап бираз отырды да, «жәллад» деп бақырды. Үстине қара киім кийген еки жәллад айбалталарын жалаңлатып жетип келди. Сонда, шарапқа мәсирип отырған, есин жоғалтқан патшаның кейпи бузылысқанын көрип Аләстун:

— Құдиретли патшайым, сабыр етип? Сиз бул жигитті өлтирмекшисиз ғой, солай емес пе? Сиз бул пухараңыздың тилегин өзиңізге қорлық деп сезесиз. Шынында да жети журтты жаулап алған, мол дәулеттің ийеси болған патшадан бундай хеш нәрсеге арзымайтуғын тилекти тилеу ерси көринетуғыны ырас. Қанаатқа берекет деген. Бул жигиттің қанаатшылығы егер патшаларда болғанда урыс, жәнжел деген нәрсе болмас еди. Сиз, мине жети журтты жаулап алдыңыз. Оған да қанаатланбай маған абыхаят сууын излетип, кітаптарды ақтарттыңыз, халқыңызды Гәхикап тауының етегине айдап қысым қылдыңыз... Енди бул жигитті өлтирежақсыз. Жақсылыққа жақсылық жоқ па? Егер бул жигитті өлтиретуғын болсаңыз, мына мени, яғный өзиңіздің бийшара муғаллимніңди де қоса өлтирин. Егер жарылқайтуғын болсаңыз, жигитті хәм оның әкесин ғана емес, ал хәмме ғаррыларға да рәхим қылың. Ғаррыларды әжелинен бурын өлтирну дәстүри адамшылықты қорлау деген сөз. Бул қудайдың емес, қандай да бир залым патшаның шығарып кеткен заңы. Сонлықтан сиз әдиллик қылғыңыз келсе, сол нәлетий дәстүрди бийкарға шығарыңыз. Ғаррылық — бул ақыл хәм тәжирийбе алтындары толтырылған гөне гүзе. Оны мезгилсиз сындыруға болмайды. Егер бул бала әкесин жасырып сақламағанда сиз бөлки, абыхаят сууын таба алмас та едіңіз, — деп Аләстун патшаға нәсият оқый бастады.

Қәхәри қайтып, сабасына түскен Искендер патша жәлладларын қайтарып жиберди де;

— Кел енди, мен мына алым Аләстунның өтинишине мууапық гүнаңды өттим хәм ғаррыларды қойымшылыққа апарып таслау жөніндеги дәстүрди бүгіннен баслап бийкар еттим. Ал сениң ауылыңа мен арпа қазып, құмырсқаның жұмысына бийлик етип жүриуге уақтым жоқ хәм бундай хеш нәрсеге арзымайтуғын ис пенен

айланысың патшаға миясар емес. Сени патшалығымның ең болмағанда үштен бирин сорар деп тәме еткен едим. Ал сен ақылда әкене тартпайтуғын бір көргенсің жигит екенсең. Бар кете бер, — деп патша абыхаят сууын әкелген жигитті желкесіне жуш таяқ урғызып, шатырдан қуып жиберди.

* * *

Абыхаят сууы табылғаннан кейін халық шубырысып еліне қайтты.

Искендер патша өзін енді хәдден тыс құдиретлі сезіп уақты хош, кеуіли жәм болып киятыр. Ол өзіне тәбия адамларын хәм ең сайланды ләшкерин алып, жол-жөнскей кеуил көтериспе етип қайтты.

Патшаның жолы ушы-қыыры жоқ сынсыған тоғай еди. Патша тоғайдың аңларын қырып аулап киятыр. Ол хәзир өзін жер құдайы сылатында сезеди. Сызбеске не? Ол жети журттың үстинен хәмирин жүргизеди. Ол енди өлмейди де. Енди ол дүнья жүзин тегис жаулап алыу ушын еліне барыудан ләшкер жыйнауға тисин қайрап киятыр. Бул сондай урыс болады, ондай урысты дүнья жаралғалы көрмеген. Оның шегірткедей сансыз қалың әскери енди Хиндистан тоғайларын қаплайды. Чин үәлаятының шексіз далаларын қарабаханаға айландырады...

Патша усындай шийрин қыялда киятыр еди. Қәпелімде ол әлле қайдан:

— Искендер патша, хәй Искендер? — деп шақырған дауысты еситти. Атлар үркіп кетти, патшаның куйқасы жуулай баслады. Хәу, ақыры ол есин билгели хәшким оның атын бундай хұрметсізлік пенен айтыуға жүрексібеген ғой? Хәмме оған «тақсыр, құдиретлі патшайым» деп қуллық қылады. Хәттеки, өзін тәрбиялаган уллы алым Аләстунға шекем оған «құдиретлі патшайым» деп қол қаусырып, иззет пенен хабарласады. Ал бул не әлапат? Ямаса изде киятырған адамдардың биреуін шараңқа мәс болып, ес-ақылын ишип қойды ма әлле?

Бирақ, қәпелімде сол дауыс тағы қайталанды. Бул сапары дауыс тап патшаның атының алдыңғы он аяғының астынан шықты.

— Искендер патша, асқынлама, тарт атыңның ба-

сын, — деди сонда шөп арасынан. Патша абайлап қараса жерде жатқан бір қуу геллени көрди.

— Мен баяғы Сұлайман патшаның геллесімен, — деди қуу гелле, мен дүнья жүзиндеги адамзат әуладына ғана емес, ал маған құдайдың өзі жиберген тилсимли жүзиги арқасында қусларға да патшалық қылдым. Ақырысында қуслардың жәрдеми менен мен абыхаят сууын таптырып иштим. Енди мен, мине мың жылдан бери өлмей, қор болып аяқ астында қуу геллем шығып жатырмай. Буннан мың жыл бурын маған Жәширейил периште келип, «мен сениң жаныңды ала алмайман, өйткені сен абыхаят сууын иштиң. Ал енди мың жылдан кейін дүньяға Искендер деген қәхәрли патша келеди. Сени бир өлтirse сол ғана өлтириуи мүмкин. Егер де ол да өлтire алмаса, сен мәңгиге жанлы қуу сүйек болып жата берсең» деген. Соинан берли мен сени күтип атырман. Саған нәсиятым, абыхаят сууын ишиуши болма хәм мени өлтирип кет, — деп қуу гелле Искендерге жалына баслайды.

Искендер ауыр ойланып турып қалды. Ол қуу геллеге узақ тигилип қалды да, не ислерин билмей көк аспанға көз таслады. Бултлар көшип баратыр. Қуслар ауыр қанатын сермеп туу аспан жийегинде кем-кем көзден жоғалады. Барлық нәрсе хәрекетте, барлық нәрсе көшиуде. Бул дүньяда оған мәңгилік жоқ сыяқлы көринди. Ол атының басын тежеп, қуу геллеге қарады:

— Хәй, Сұлайман патшаның геллесі? Берген үәсиятың ушын министрарман. Шынында да, мен енди абыхаят сууын ишпеймен. Ал сени өлтirmeймен де. Өйткені, сен маған душпанлық еткенің жоқ, бәлкі үлкен дослық иследиң. Ал енди хош бол, — деп Искендер патша аттың басын бурды.

Қуу гелле қатты қорқыуға түсип, албырай баслады. Ақырында ол ийегиндеги бар күшин жыйнап Искендер патшаны ең жаман сөгислери менен сөгип, бақыра баслады. Сонда ғәзеленип ашыуға минген Искендер айналып келип, қылышын қынабынан сууырып:

— Не дейсең, алжыған? — деп бир дәпинген еди, оның қорқынышлы айбатынан қорқып, қуу геллениң ийегі сылқ етип жан тапсырды...

Искендер ауыр ойға түсип узақ жүрди. Ол хәшким менен сөйлеспеди. Ақырында ол өзінің ақылғөйи бол-

ған Аләстунға қарап еді, ол да басын төмен салып киятыр екен.

— Әбиҳаят сууы жерге төгіп таслансын! — деди патша хешкимге қарамай хәмир етип.

Аләстун қойнындағы алтын қутыны алды да оннан шийшени шығарды хәм аттың үстінде турып абиҳаят сууын жолдың ернегине төгіп жиберди. Сонда абиҳаят сууы ажырық шөптің үстине төгилиптимис хәм оннан зонғарға ишинтимис деседи...

АПЛАТУННЫҢ УСЫНЫСЫ ХӘМ АЛӘСТУННЫҢ ТАПҚЫРЛЫҒЫ

Бир күни Аплатунға аұыр кеселди алып келипти. Кесел күтә аұыр аұхалда, гөр аұзында жатыр еди. Ол «қай жерин аұырады?» деген сауалға тек: «басым» деп сыбырлауға ғана шамасы жетти. Кеселдин үмитсизлигин көрген Аплатун, оның басына ем жасауға тәуекел етти.

Аплатунның Аләстун деген шәкирти болып, ол даналық хәм тапқырлықта устазынан да өткен еди. Бул жағдай устаз бенен шәкирт ортасында бираз илимий таласларды, келиспеушиликлерди туұдырды. Усының алдында ғана Аплатун менен Аләстун адамның мийин емлеу мәселеси бойынша пикир араз болып, гийнелесип қалған еди. Соннан берли Аләстун устазынникине келмейди де.

— Адамның басы үш сайдан туратуғынлығын, сайлар арасында жүй барлығын, тақсыр өзиңиз билесиз. Мине, сол сайлардың бирин қопарып алып, мийди ашыуға, ем салғаннан кейин қопарылған сайды орнына қойып хәм сыртындағы терини тигиуіге болады. Оннан адам өлмейди, — деген еди шәкирт.

Ал Аплатун болса:

— Жоқ шәкиртим, адамның басын ашыуға болмайды. Өйткен жағдайда кесел сөзсиз өледі, — деп турып алған.

Аләстун көп китаптардан мысаллар келтирип хәм тәжирийбелер айтып, өз ойын дәлиллемекши болып көрди, лекин оның менен устазын өз пикиринен қайтара алмады.

Мүмкин Аләстун бир нәрсе билетуғын шығар. «Илим құрбансыз болмас» деген, бул кесел бәрибир өледі

ғой, тәуекел сынап көрейин деген бир жуұмаққа келди Аплатун. Буннан кейин ол кеселди жатқызып, оған бийхуш қылатуғын бәлзам сууын ишкізди. Онан кейин кеселдин бас терисин сыпырып, сүйекти жалаңашлады да хәм абайлап ғана бастың бир қасасын қопарып алды.

Мине, әжайып көрнис: мийге бир кене жабысып тур. Ол өзиниң өткір нәлетий аяқларын мийге суғып жиберип, бүрип турыпты. Енди оны алып тасласа кесел жазылып кетеди. Ал бирақ, оны қалай алып таслау керек? Жулып алыуға болмайды, себеби мийдин пердеси бийттің қабығынан да жуқа, жыртылып кетіуи итимал. Егер перде жыртылса мий ағады, мий ақса, демек адам өледі деген сөз. Бәлзам сууының мәулеті де өтип баратыр, кесел оянса және өледі.

Аплатун не ислерин билмей, табанына қоз басылған тауықтай бир орында шыр айлапты. «Не ислеу керек?» деген уллы сөзди ол қайталай берди.

Бул жақытта Аләстунның ашыуы басылып, устазын көрип қайтыу хәуеси менен үйинен шыққан еди. Мине, ол Аплатунның үйине келип те қалды, «устазым бир илим менен шуғылланып атырса кесел берип қоярман» деп, ол хәр келгешинде бир кишкене пәтиктеп сығалайтуғын еди. Енди хәмме нәрсе оған аян болды. Шәкирттиң көкирегінде қуұаныш, устазға муҳаббат, ал кеселге тилеклеслик сезими оянып кетти. Ол устазына жәрдем беріуді ойлады. Сөйтип, ол пәтиктиң тасасында бұғып турып:

— Уағ, — деди де қаша жөнелди.

Аплатун бул ғайбана сеске селк ете қалды, бирақ көп уақыт өтпей-ақ оның басына бир ой сап ете түсти:

— Қандай уақытта «уағ» деген сес шығады? деп сауал берди ол өзине хәм әлбетте бир затқа от басылғанда деп жууап берди. сөйтип ол қуұанып, бир үски бизди отқа қыздырды да мийге қатып турған кенениң қыр арқасына тийгизип алған еди, торс етип жерге түсти. Буннан кейин қопарылған сай орнына қойылып, териси пухта тигилди. Бираздан кейин кесел оянып көзин ашты хәм көп узамай қулынындағы қәлпине келип, саррас айығып та кетти.

Сонда Аплатун шәкиртинен мақтанып:

— Аләстунжан, сизиң айтқаныңыз дурис, басты ашып көриуіге хәм емлеуіге болады екен. Бирақ, мийге

кене кирип кетсе, оны алыу қыйын болар екен,—деді.
— Мийге кене кирип кетсе дедіңіз бе?... Қулағынан
кирген болса,—деп қуақыланды Аләстун ишинен
күліп.

— Қулағынан болса, қулағынан шығар. Әйтеуір
сондай бір кесел келтирилген еді, ғәріп устазыңыз
өзінің тапқырлығы менен оған шыпа беріуге жүрек
етип, дәртінс дәрман айта алды...

— Әзиз устазым, сиз құдиретлі не қылғансыз. Ал
кенени алыу жолын сиз қалай үйрендіңіз? — деп кө-
зін қысып күлді шәкірт.

Сонда устаз пәтиктен «ұағ» деп кеткен ешек хәрре
шығар десем, мына сум екен ғой — деп анлай қалды.
Бирақ, ол бул қолайсыз аұхалдан шығудың жолын
излеп:

— Әлбетте, оны маған айтқан сиз, устаздан озған
шәкіртім, — деп Аләстунның арқасынан қағып, сылқ-
сылқ күлді хәм ҳақыйқатлықтың жүзине тикке қарау-
ға мәжбүр болды.

АПЛАТУН КӨКНАР ИШИУДИ ҚАЙТИП ҚОЙДЫ

Сөйтіп Аплатун көкнар ишиуге берилип, сол себеп-
лі дүньяның басқа пайдалы жақтарын умытып, жұ-
мыстан шығысып баратырғанын анлап қапа болды.
Китап оқығысы, хеш нәрсе жазғысы келмейді. Мини
де әуслгисиндей ислемейтуғын сыяқлы, умытшақ бола
баслады. Бұрынғыдай абыройы да қалмады, илимпаз-
лардың жәмәәтінс оны шақырыуды да қойды. Өйткенс
Аплатун көкнар ишкелс бери бирсудин өз алдында
сөйлегени түүе, шыбынның «дыз» сткенин де жақтыр-
мауға, менменсуге қарады, бирақ оны өзс сезбеде.

Және де өзиниң бұрынғы күши жоғалып, күн сайын
сарғайып баратырғанын сездс. Үш мезгил ишиу де оны
қанаатландырыудан қала баслады. Енди оның барлық
ұақты лауабы кесе менен чайнектің қасында, оттың
басында өте баслады. Чай дәрья болып ақты. Ал А-
латун тоғыртқа болып жолда жатып алды. Бала-шае
да нарийза бола баслады.

Барлық истен қалғанлығын, бойында бұрынғы қуа-
ты кетип, күн сайын қазан урған жапырақтай сарға-
йып баратырғанын анлап, бир күни ол «енди бизне
болғанымыз шығар, қурыған екенмен, усы көкнарды

тапқан хә тени ме» — деп гижинди. Көкнар ишиуди
қойыуға талапланып, бойынан күш излеп көрип еди,
болмады. Мезгилден қалса, ашығын сағынған машық-
тай артына жалтақтап, қуманның пақырлағаны, көк-
нардың шыйқылдысы хәр қандай саздан сулыу болып
еситиле берди. Ол хаялына ойласып көрип еди, хаялы
оған:

— Тандыры шықсын, илим менен шуғылланып келип
изинде пәтиуан қашты ғой сенің. Азанның қара кешке
шекем омалып отырғанын, ал мен саған чай қайнатпұ
менен күнді батырып, танды атырып жүрмен. Бүйте
берсен балаларымды ертип, төркиниме кетип қаламан.
Я мен тураман да, я сен көкнар ишиуди таслайсан, —
деп хаялы ошақтағы күлди былғай баслады.

— Қой деу аңсат-ау, ал қойыудың өзи қыйын ғой.
Буны қойыудың жолын ким билер екен? Мениң дәртиме
дәрман табылар ма екен? — деп қыйналды Аплатун.
Ол көкнарды тапқанды хәм өзін қатты жек көрди, ал
хаялын аяп кетти.

«Маған кенес берип, ақыл тауып берсе, Аләстун
шәкіртім берер, соған барып муңымды шағайын», —
деди.

Аплатун усыны айтып, Аләстунның үйине қарай
жолға түсти.

Аләстун устазының муңын тыңлады да, бирақ узақ
ұақыт үндемей отыра берди хәм сол үнсизлиги менен
орнынан турып, сыртқа шығып кетти. Аләстун сол
шыққаннан узақ ұақытқа шекем үйге кирмедс. «Енди
мениң шәкіртиме де қәдирим болмағаны-ау — деп
қапа болған Аплатун кетиуге ыңғайлашып, далаға шық-
са, тамға сүйеули эңгиниң уша басындағы тисине
миниң отырған Аләстунды көрди. «Бул не қылып отыр?
енди мен жоқарыға шықтым, мени жер көтермейди, —
дегени ме?»

— Аләстунжан, мен үйге қайттым, хош бол! — де-
ди Аплатун ашыуланып.

Аләстун және үндемедс. Жууап беріудин орнына
устазына мәнили нәзери менен бир қарады да, бир тис
төмен түсти. Соннан кейин ол хәр тисте бир заман
отырып, жерге түсти де, үнсиз үйге кирип кетти.

Аплатун аң-таң болып хәм шәкіртинс өкпелеп, қай-
тып келди. Ол енди бул тууралы хаялына айтып, Аләс-
тунды менменликте хәм әдепсизликте айыплай баслады.

— Соған түсінбегеніңіз бе, шабазым? Сизің ақыллы шәкіртіңіз зәңгіден әстен-әстен түсіу арқалы көкнарды таслаудың жолын айтқан. «Көкнар ишиүди қойдырғандай дәри жоқ; оны бірден қоя алмайсаң, зәңгіден усы түскенімдей етип, кем-кемнен азайтып иңип барып, биротала қойыуға болады», — деген, — деди хаялы.

Аплатун қууанып кетти, ол күнде азайтып ише бастады хәм көп узамай ол ишиүди қойып, қәдимги уллы илими менен шуғылланып, қайтадан қатарға қосылды.

АНЫЗЛАР

ХОЖА АХМЕД ЯССАҮИЙ

«Мәдийнеде Мухаммед, Түркстанда Хожахмед» деген сөз халық арасына кеңпей таралған. Түркстанда жасаушы Хожа Ахмед Яссауий Мухаммед пайғамбардан соңғы әулие адамлардың бири болып табылған. Ол өзине алланы, пайғамбарды, Қырқ шилтен ғайып еренлерди, периштелерди дос тутқан.

Хожа Ахмед Яссауий Мухаммед пайғамбардың аманатқа берген құрмасын жегеннен кейин караматлы адамлардың бири болып жетискен. Устазы Арыслан баба Мухаммед пайғамбар берген құрманы 500 жыл тилинің астында сақлап Хожа Ахмед Яссауийге бергеннен кейин ол әжайып караматлы күшке ийе болған.

Ахмед Хожа Яссауий шийрин тилдин шебери, билимли, караматлы күшке ийе адам болған. Ол Түркстан менен Макке-Мәдийнени барабарластыруу ушын әтирапына халықты жыйнаған. Ол хәр уақыт пайғамбарына зыяратлап барып-келип турған. Хожа Ахмед Яссауий үш мәртебе Мухаммед пайғамбардың жума намазына қатнасқан. Аллаталаның берген құдиретли күши менен ақ қус болып ушады екен. Оның буындай тилсимли хәрекетин Түркстандагы суўнылар да сезбейди екен. Бір күни оның бир суўнысы бул хәрекетин сезип қалың: — әзизим, тақсыр, әпиу стерсиз сиз өткен жума намазда болмадыңыз? — деп сорапты, — қайда барғаның билгиси келиң. Сонда хәзирети Хожа Ахмед Яссауий:

— Ауа, болмадым. Пайғамбарымыздың жума намазына қатнастым депти. Суўнысы хайран қалың: — Мен де барайын тақсыр, өзиң менен бирге мени де алып кет, — деп жалынады. Хәзирети Хожа Ахмед Яссауий суўнысының кеўлин қалдырғысы келмей:

— Келеси жума намаз күни таң намазды оқып болған соң мен ақ қусқа айлапаман. Сол уақытта арқама асыл, көзинди жум, өзим алып ушаман. Бирақ мынандай шәртим бар. Аспан әлемине көтерилгеннен кейин

өркеш-өркеш бултлардың, шақмақ шағылған гүлдирмама гүркиреген, жымықласқан жұлдызлардың арасында уша-мыз. Арқама мин де хеш ұақытта көзинди ашыушы болма. Егер көзинди ашсаң мен саған, сен маған жоқсан, — дейди. Суұпы оған қуанып: — Әжеп болады, хәзира-тим деп келиседи. Айтқанындай ол ақ құс болып «Я-хақ» деп әл-хауаға көтерілип, Мәдийнеге қарап қарлап ушады. Бірақ арқасында баратырған суұпы аспан әлемінде не нәрсе бар екен, бір көзимди ашып көрсейин деп бір көзин ашқан екен, жерге торс ете қалады. Суұпының түскен жери Мысыр шәһериниң үсти екен. Тап сол күни Мысыр шәһериниң патшасының гәзийнехана-сына уры түсип, урыны таба алмай азаң-ғазан болып атырған ұақты екен. Суұпы патшаның урыны ізлеуші-лериниң қолына түседи. Патшаның жәллатлары гәзий-нени урлаған түри бөтен усы адам деп зинилдетип пат-шаның алдына алып барады. Патша хәм патшаның адамлары суұпының тилине түсипбейди. Суұпы көп азап көреди. Сонда патшаның бир адамы: — Бул адамды урған менен, азаплап өлтирген менен хеш нәрсе шықпайды. Буны әкелип таслаған бир исенимли адам бар шығар, буны өлтирмеңдер гүжимге байлап таслаң-лар, оның баслығын ұслаңлар! — деп буйрық береди. Сонда көпшилик: — Солай болсын, дурыс айтады, — деп шуұласалы.

— Мына адамды тас қылып арқан менен байлаң, аяқ қолына кисен салып гүжимге бәнт қылың. Отирапынған ақым қазып, қарыу-жарақларды байлап, дыққат пенен душпанды аңлып жатыңлар. Келиуден атыңлар! — деген буйрық береди.

Сол күни кешке жақын дәуыл тұрып, шақмақ шығылады. Таулардан таслар жумалап, ийрен-ийрен етп жер қалтырайды. Адамды адам көрмейтуғын ала-сапырап басланады. Ақырда аңлып жатқанлардың көзлерин топырақ қуйылып сыйпаланып тас қамал соқыр бола қалады. Атыу түүе басы менен ғай болады.

Сол мәхәлде Мәкке-Мәдийне тәрәптен зияратлап кел-тырған Хожа Ахмед Яссауий ақ құс болып шүйлиніп бултларды қақ жарып келе салып суұпысы байлауға турған гүжимге пәнже урады. Гүжимди тамырына қопарып, суұпысын арқасына мингизип, әл-аспанға кө-теріп Түркстанға қарай пәрұаз етип ушып кетеди. Ол Түркстанда өмириниң ақырына шекем жасайды.

Хожа Ахмед Яссауий неше жүзлеген алым шәкир-

дери таярлап аты әлемге жайылған құдиретли адам болып танылған. Сол шәкиртлериниң бири Қоңырат районының аймағындағы Хәким Ата қойымшылығы сол Хожа Ахмед Яссауийдиң шәкирти Хәким ата (Бақыр-ғаний) деседи халық.

Солай етип Хожа Ахмед Яссауийдиң аты пүткил мұсылманлардың арасына кеңнен таралып, халық оны әжайып пир тутынған.

ҮШ БАС БАТЫР

Қарақалпақлардың ерте заманларда урыу-тийреге бөлиніп атырған ұақты екен. Соның бир шақаншасы Ашамайлы урыуында Қудайназар, Байназар деген еки ағайинли адам өмир сүреди. Булардың атасы жас ұақтын-да өлип қалғанлықтан, ески салт бойынна әкеден қалған мийрасты екеуи бөлисіп, хожалықларын айырып, бас-қа шығады. Әкениң аз сандағы жыйған малы буларды жарытпайды хәм екеуиниң ортасында бөлинебей бир пү-тин қазаны, бир мүтәжлықта нан қатыратуғын жарты қазаны, бир мыс қуманы, бир қара қуманы қалады. Арадағы көтқудалар жарты қазаны менен қара қу-манды «жасы үлкен» деп Қудайназарға береди. Ал пүтин, сау қазан менен мыс қуманды «сүт құртқан баласы» деп Байназарға береди. Бірақ, тигер туяқ сыйыр, қой-жанлықтан екеуи де қуры алақан қалады.

Қудайназар менен ииси Байназар екеуи еки үй болып, жақын-жууықларының көрсеткен қайырынан, еткен көмегинен пайдаланып, дийханшылық етип етип егеди. «Ағаның жаман улы журт тутады» дегендей, Байназардың дийханшылығы питип, иси келисіп, ба-йый береди. Еки балалы хәм көп жылқы, қара мал, қой-ешкили болады. Бул сондай бай, аұқатлы, абырой-лы болса да, тууысқан ағасы Қудайназардың скен дақылы көгермей, жылма-жыл талап етип күнин көре-ди, бала-шағасы болмайды. Бірақ Қудайназар болса бирдей Байназардың сыйырың сауып, гүбисин писип, айранын атлап соның арқасынан дегендей күнин кеші-рип, тапқанын ол да ерли-зайыштың пайдасына жумсайды.

Қудайназар өкшеси қырқ жарық болып киси еси-гинде ислеген мийнет хәқысынан бир ешки алады. Сөйтив жүргенде қайғылы қара күнниң қыйыншылығы буларды қартайтады. Қудайназар жетпис, кемпири

алпыс төрт жасына шығады. Соған дейін Байназардың қапталында ылашық тигіп отыра береді. Булардың гайраты кемпір, бұрынғыдай күшлі қол-қабысы жоқ болған соң Байназардың қатыны өлердей жек көреді хәм сол жылы Байназар бұл жерде малдың жайлауы тарылды, мал отлайтуғын оңлы от-шөп жоқ деп басқа жаққа көшеді. Көші жөнеліп кетер алдында Байназар атланып келип: — Құдайназар аға, саған үш күннен екі ат арба жиберемен, соған дейін жолға сазланып отыра берің, — деп ағасынан жууап алып кетеді. Кешікпей келеді деген арба үш күнде де жоқ, он күнде де жоқ, сирә келмейді.

Құдайназар көштен қалғанына намыс етіп, жай намазынан басын көтермей, жылап отыра береді. «Егер мениң балаларым болып, арбам болмаса да, айдағандай қолы болса, басқа биреудің арбасын аңсорап алып, үйімді көшірер еди-ау» деп жылайды. «Әй алла, Байназарға исемемен деп қуу далада қамасам болар еди» дей бергенде «ассалаума алийкум» деп биреу ылашықтың жекеннен тоқыған есигін көтеріп ишке кіре береді. Құдайназар: «уәлийким ас салам» деп сәлемін алады. Келген қонаққа төрге шық дегендей пішін көрсетіп, мирәт етеді. Келген адам — заманлас бизди бүгін құдайы мийман етсең төрге шығайын, — дейді.

Құдайназар да жүдә мақул деп қонақ алады. Жылдам кемпирін шақырып алады да: «Әй кемпір, жаның ғыз ешкіден мал болмас, көшсек көшке ермес, мына бір түрі келген адам екен, усыған сойып беріп пәтисын алайық», — дейді. Кемпір де бұған қарсылық көрсетпейді. Тамағын жеп болған соң баяғы мийман Құдайназардың хаялына қарап:

— Балам, перзент пенен дәулетнің кешлигі жоқ деген, үш ұллы боларсаң. Үлкенінің аты Хожаназар, ортаншысының аты Қосназар, кішкенесінің аты Төлесті болсын. Үшеуі де шоқ, зор болсын, — деп ғарры көшпен гайып болады. Сол ұақта ғана кемпір «Құдайназар екенін биліп, «тилеск тилемей қалдық» деп өкінісін білдіреді.

Бирақ Құдайназар қартайғанда бала берсе, басқасынан да қуры қалдырмас, берер деп көкірегінің күшін шыныш кернейді, жақсылықтан гүдер үзбейді. Ертерек намазлыгер ұақта кемпирі он жети жасар қалдырып келип, кеули соғып:

— Әйбей кици-ау, мен бір айғырдың басын жегім келеді? — дейді. Ғаррысы барып қассаптан айғырдың басын әкеліп береді. Кемпір келиу бойына шалашулла писіріп жеп алады. Күнлерде бір күн кемпір жүкли болып, айы-күнн питіп тууады. Арадан бір жыл өткен соң кемпір бұғаның басына жерийді, кемпірдің бұл тилеги де орынланады. Қассаптан алдырған бұғаның басын жеп, жериги басылып ана баласы бір жасар болғанда бұны да тууады. Бір күнлери қошқардың басына жерийді. Ортаншы баласы бір жасқа шыққанда Төлести тууады. Сөйтіп үш баласының аты Хожаназар, Қосназар, Төлесті қояды. Балаларды туумастан бұрын Құдайназарды иниси Байназар көшіріп әкетейін десе, «отырған қыз орнын табар» деген иним, енді болмас деп Байназарға өкпелеп көшпей қалады. Құдайназар қара жұртта қалғанда үстинен базар жол түсіп, өткен-кеткенге чай-суу қайнатып беріп күннн көреді. Баласының үлкени төртке, ортаншысы үшке, кішкенеси екіге шыққанда бажы пул беріп кетің деп жолаушыны кесеклеп жолдан өткермейді, айырым бір сықмарларын услап алып урады. Сонылықтан булардың хайазасы жер жарып, хабары ханға түседі. Ханның өзлерін шақырып жиберген жасауылларын екі сапар басып жөншіп урып, тыррытып сабап қайтарып жибереді. Атларының қуйрық жалын кесіп жұрдай етеді. Ханның тек үшінші жиберген жасауыллары Құдайназарға хабарласып, балалар менен келисимге келеді. «Хан — халықтың атасы, мен сизлерге ырзаман, енді сол атаннан барып гүнаңызды соран» деп Құдайназар балалардың хан алдына барыуына рухсат етеді. Келген жасауылларды жаяу айдап, өзлери атқа мишип, ханның да алдына келип жетеді.

Хан бұрын жек көрген адамларын пил, айыу, жолбарыс усаған жыртқыш хайуанлардың үстине киргизіп, жүрегін жарып өлтиреді екен. Буларға да соны ислейді.

Қосназар түнде майдапалап бір өзи киятырса, алдынан ханның босатып жиберген пилинің айқасайын деп тұрғанын көреді. Ол еңкейе салып, қолына түскен пәрсе менен көз алдына, маңлайына, басына серіп меп, ақырында пилди урып жығады хәм хешнәрсе сезбеген адамдай ишилери менен сол күнн ханның

сарайында мийман болады. Азанда қараса теңкейіп өлип атырған пил менен ийтти көреді. Түнде не екенін де аңламай ханның ұйқылап атырған ийті менен ұрып, пилдің екі көзін парта шығарған екен. Соннан бастап «ура билген жигитке ийт те таяқ» деген сөз таратпалы, халық оны нақылға айналдырыпты.

Хан арыз тыңлайтуғын есик беттегі өжиреге жолбарыс байлатып, өзі төргі жайда отырады. Үш бала ғаздай дизилип ханның алдына баратырғанда, жолбарыс шынжырды үзіп босанып жүрген жолбарыс бұларды көріп, басын алдыңғы екі аяғының арасына тығып жатып қалып, қорққанынан жүрегі жарылып өледі. Құлласы, хан өлтиріудің илажын таба алмай үш баланы өзінің ата душпаны қалмақ ханына жумсайды. Қалмақтың ханы бұған қызынды бер, болмаса қозы нехананың жартысын бөліп бер деп зорлық етеді екен. Усы ханға арызға келгенде балалардың алаш тоғызда, ортаншысы, сегізде, ең кишкенесі жеті жаста екен. «Буғыны қатпаған балаларды қалмақтың ханы өлтирсін, бұлар оннан аман қала ғойса, мени де алым салықтан құтқарар» деген мақсет пенен ұзақ сапарға жоллап отырған екен, жоқарыдағы хийлекер хан.

— Бизлер жеңіп келсек инанбасан, мал айтар қайтсақ урлап алдың деп жала жабарсан, шындығын көріп, өзине дурыс жеткеріу үшін қасымызға қызы жигит қоса ғой, — дейді, жау жолына шыққан үш бала. Қысқасы қалмақтың ханы да, тахтын да қызы ратады. Сөйтіп халық үш батыр баланың ата-тегі сорағауда, баяғы гелле сағқан қассаптар:

— Бұлардың шешесі үш басқа жерік болып, олар жегеннен кейін тууылған батырлар, — деп еығарып турған жыйынға таратады. Соннан бастап кімессің үш бас батыр болып аталыпты.

МУРАЛЫ-ШЕР СУЛТАН-СҮЙИН ПАТША

Султан-Сүйин патша қайда жүрсе де өзінің ақылды хәм дилуар ұзирі болған Муралы-Шерди қасына қалдырмайтуғын еді.

Ұзир Муралы-Шер ақылға жетік, тилге жүйелі адам болды. Патша ол ұзир менен сөйлесудің қыдырыуды да, тымсаллы сөзлер менен бәйіт айтууды да жақсы көрді. Ал Муралы-Шер патшаға

кешіу, тайрақ жерлерде өзінің ақыл нуры менен жол тауып беріп жүретуғын еді. Сонлықтан Муралы-Шерди патша жақсы көрді, ал басқа ұзирлер жек көрді.

Бір күні олар екеуі нөкерлері менен ел аралап жүрсе, бір қалада әжайып бір сулыу қызды патшаның көзі шалып қалды. «Муралы-Шер, ұзирім, сол қыздың ким хәм қайдан екенін тез хабарла» деди патша. Ал бұл қыз хакыйқатында Муралы-Шердің кеуіл татыу қызы болып, «енди қосылысамыз-ау» деп жүрген қызы еді. Сонда да ол патшаның тилин қайтарыуды ылайық көрмеді. Қыздың үйіне ат шауып барды да, көп ұзамай қайтып келип:

— Тақсыр, ол усы жерде пәленше деген саудагердің қызы екен, — дегеннен басқа хешнәрсе айтпалы. Султан-Сүйин сарайға келгеннен кейін, тилла жам менен шарап ишип отырып, Муралы-Шерге:

— Достым, сен билесең бе, мен кешегі саудагердің қызына ашық болып қалған сыяқлыман, — деп сыбырлады. Муралы-Шердің басынан құйылған суу аяғынан шыққандай болды. Бирақ, ол сыр берген жоқ. Атланып кетті де, сылбырап қыздың үйіне келді.

— Саған патша ашық болып қалыпты. Қәне, кийін тез, — деди ол қызға. Қыз оған исенбей біраз турды да, анығын билгеннен кейін «өлсем де бармайман, мен тек сизди сүйген едім, елс де солай болады» — деп тұрып алды.

— Ашық болғаны ырас, бирақ мен саған «қәне кийін, патшаға барасан», деп жортаға сынау үшін айтып едім. Мен сени патшаға апармайман, өзін де бармайман, не көрсек бірге көремиз, — деди ұзир.

— Қыз ауыр ойланып жүре берді. Ол өзінің сүйікті адамына үлкен қәуіп тууғанын, өзине жақсы болмайтуғынын, ал Султан-Сүйиннің шарапқа мәсиргенде хәр қандай бузықлықтан да қайтпайтуғынлығын жақсы түсінді. Сөйтіп, ол Муралы-Шерге былай деди:

— Сіз сарайға қайта беріңіз. «Қыз келмейді, өзі келип ұзатып әкеспесе, мен ийт емеспен ғой, әйтеуір біреуге еріп кете беретуғын» деп айтты деңіз. Оннан кейін өзі келер, аржағына жууапты өзін табарман, — деди.

Муралы-Шер қыздың жууабын патшаға келип айтты да, сол күннен бастап үйінен шықпай жатып алды. Патша ертеңіне түнде хешкімге билдирместен атла-

нып кетип, жолаушы сыпатында қыздың үйіне барды. Барса, қыз өзін-өзі пышақлаған, тууған-тууысқанлары қара кийиніп, аза тутып атырғанының үстінде шығады.

— Қызыңыз неге бундай бахытсызлыққа ушыраған? — деп сораиды патша үй ийесінен. Үй ийесі оған:

— Хәй шырағым, патшан әдил болмаса көретуғының усы ғой. Патшаның Муралы-Шер деген бір жақсы ұезірі бар, қызым сол ұезірдің қалыңлығы еді. Муралы-Шер патшаның қыяметлик досты еді. Бірақ патша қызымды көрди, сол дослықты бузып, ұезіріне қыянет қылмақшы болды. Қызым сол азапқа шыдамай өзін-өзі өлтиріп қойыпты, — деп жууап береді.

Буны еситкен патшаның мәслигі тарқан сала берді. — Нәлет болсын ондай патшаға, нәпсесі ушып қыяметлик дослықты бузған, — деди, өзине өзі намыс келген патша хәм сол түни билдирмей сарайға келди. Ол енди өзіннің ең жақсы достының хәм жан қыяр ұезірінің қатты зейніне тийгенін билди. Бул қалайсызлықтан қутылуудың хәзир хеш жолы жоқ еді. Сонлықтан ол тек шарап ишин тахтына сүйеніп мүгіп отыра берди.

Қыздың өзін өзі өлтиргені жөнінде хабар көп узамай Муралы-Шерге хәм басқа да сарай адамларына еситилди. Муралы-Шер қатты қана болды. Ал басқа ұезірлер болса: «буны енди патшамызға қалай билдиреміз» десип шыр-шыр болысты.

— Буны патшаның гөзебин оятпай бір билдирер Муралы-Шер билдирер хәм Муралы-Шерге келип қыздың өлгенін патшаға еситтирүүди сорады. Сонда Муралы-Шер тахтта отырған жерінде Султан-Сүйіншік келип:

— «Сәрўиннің саясында солды бір гүл ыстек керек? — деп бір ауыз бәйит айтты. Патша қысынып мен қарады. Ол сөз не хәққинда баратырғанын жан түсинип, Муралы-Шерден қатты уялды. Султан-Сүйіншік басын жерден сәл көтерип:

— «Сәрўиден табыт жасап, гүлден келип етпек керек», — деп жууап берди. Бул узақ заманлар ишине аңызға айланып кеткен эжайып сулуў айтылған хәл өткір хәқыйқатлықты билдириўге қаратылған бәйиттің маъмуны өзіннен өзі түсиникли еді: «патшаның сарай күн түсирмей, соннан бір гүл солып қалды, енди оған не ислеў керек?» дегені еді Муралы-Шердің. Ал б...

ған қашқан түсинген патша өз бәйити арқалы: «мен айыпкермен, менің сүйегимнен табыт жасап, гүлге безеп қызды жерлеп» дегені, яғный өзіннің пасық ис қылғанына өкингені еді.

ШЫҢҒЫС ХАН ХАҚҚЫНДА ӘНСАНА

Ең әйемги заманларда бір патша болыпты. Патшаның ул перзенти болмай, тек жалғыз бір қызы бар екен. Патша қызына патшалық тахтын берипти. Патшаның киши иниси бар екен. Ол патшаның қызын тахтыға отырғызғанына наразы болады. Сөйтип ол Алтын ханға қызын жамаптапты. Патшаның буган ашығуы келип қызын өлтирмекши болады. Ол сандық соқтырыўға буйрық берипти. Сандық таяр болғанда оның ишине азық-ауқатын, көп кийим-кеңшек салып, қызды кепте сандыққа салып суўға ағызып жиберипти. Сандық теңизде ығып кете берипти. Сандық жағаға жақынлағанда аң аулап жүрген Тамаул хәм Шабан көр деген еки мерген көрипти. Тамаул атпақшы болыпты.

— Тоқта, туўры атпа, қыя ат, — депти оған Шабан көр. — Туўры атсаң сандықты зайлайсаң, — депти.

Мергенлер усылай сандықты қалай аларын билмей ойласыпты. Тамаул сандықтың сыртына атыўды, ал Шабан көр ортасына атыўды ойласады. Шабан көрдің оғы сандықтың мушына тийип, сандық жағаға келген. Мергенлер сандықты суўдан шығарып алған.

Сандықты ашқан екен, сандықтың ишинде перидей сулуў қыз отырғанын көреді. Оған қарап скеўи де ақылын жоғалтады.

Арадан бираз күнлер өтеди. Қыздың бойында бала бар екені билinedi. Айы-күни диткенде бала туўылады. Балаға «Шыңғыс» деп ат қояды. Арадан бираз уақыт өткенде қыз Шабан көрден ски ул туўады. Биринің атын Бадантай, екиншисинің атын Биргүтай қояды.

* * *

Бадантай жигирма жасқа, Биргүтай он бес жасқа толғанда сол елдің ханы келеди. Ханның жақын адамлары, Шайқы бий менен Майқы бий адамларды жыйнап ишинен қырқ бір адамды алып былай дейди:

— Шабан көрдің бір баласын хан көтереміз. Жүршілер, — дейді.

Халық бұған келісім береді. Халықтың атынан бұл сайланған адамлар жолға рауана болады. Елшілер келгенде Шабан көрдің хаялы патшаның қызы болады дейді:

— Шабан көрдің балаларының патша болуына разышылығым жоқ. Егер ол патша болса, онда «адам» болмай қалады. Оның минезі өзгереді, ал егер ол адам болып қалса, ол халықты басқара алмайды. Қырқ бір жигит қырқ бір атларыңызды ертлендер де жолға шығың. Жолда алдыңыздан Газын деген бийің мунарланған тау шығар, сонда жалғыз үй бар, үйде Шыңғыс жасайды, хан етіп соны сайласаңыз болады, — дейді.

...Қырқ бір жигит жолға рауана болады. Газын деген тауды ізлеп кетеді. Көп күнлерге шекем олар бұл тауды таба алмайды. Азықтарын түйесіп, аттарын сойып жеуге қарайды.

Күнлерден бір күн ақыры Шыңғыстың үйін тауып алады. Оған алды менен сөйлесіп келіу үшін екі адам жибереді. Шыңғыс аң аулап киятыр екен. Арқасында газлар менен қуулары. Ол үйіне киятырған екі адамды көреді. Миймаңларды ол күтіп алады. Отырғызады. Шыңғыс өзі газлардың етінен аұқат таярлайды. Оны жигирма бір табаққа салып, «алын, алын» деп аұқат жей баслайды. Миймаңлар аұқатқа тояды. Олар Шыңғыс пенен хошласып қайтады. Олар Шыңғыстың мергенлігін көріп, үйлеріне айта келеді.

Майқы бийдің алдына келип:

— Тақсыр, мен бір қийлскер адамды көрдім, — дейді биреуі.

— Қандай адам екен? — дейді Майқы бий.

— Шыңғыс хан болуға ылайық адам, — дейді барған адамлар.

Бұл сөзді еситкен соң хәмме адамлар жыйналысып, «Шыңғысқа барайық» дейді. Сөйтіп барлығы пияда жолға шығады.

Олар келип:

— Шыңғыс, сени тахтқа отырғызуға келдік, сені хан сайладық, — дейді.

— Хан болмайман, хан болғым келмейді, — дейді.

Шыңғыс. Шыңғыстың бұл қарсылығына адамлар келіуі де бөлмейді. Сөйтіп Шыңғысты хан сайлайды.

— Мени хан сайладыңыз, енді мен халыққа қалай пияда бараман? — дейді Шыңғыс.

Бұл сөзді еситіп адамлар тоғайға Шыңғысқа арба соғыу үшін кетеді.

Ақыры екі адам арбаны таяр етеді. Сопында бұл екі киіс Шыңғысқа арзы менен келеді...

Биреуі:

— Мен сизге арба соқтым. Енді сиз хан болдыңыз. Мениң бір тилегім бар, соны орыланаңыз, — дейді.

Шыңғыс оған:

— Сен хан қасында отыратуғын боласаң, сен енді ханлысан, — дейді.

Соннан «хаңлы» урыуы келип шыққан екен.

ШЕЖИРЕ

Қарақалпақтың ата-бабалары Едил, Жайық, Денетрдің бойларын жайлаған екен. Денетрдегі ханлықты Алтын хан сораған екен. Алтын ханның жалғыз қызы болыпты. Алтын хан қызын дөшкімге көрсетпей, әйнегі жоқ жайда сақлайды екен. Жайды саяып атырғанда бір жеріне най салып өрилип, соннан күн көриніп турады екен. Қыз күнге ашық болып, соннан бала пайда болыпты. Буны хан билип, қызын алтын сандыққа салып дәрьяға аттырған. Сандық дәрьяда ығып кете береді. Бір жерлерге келгенде оны тоғайда аң аулап жүрген Томағұл менен Шабанкөл деген екі жигит көріп қалады. Олар дәрьяның ортасында ығып баратырған сандықты алыу үшін оны атып шетке шығармақшы болады. Бири тұрып:

— Қыя ат, туұры атпа, — дейді. Соннан қыят урыуы келип шығады. Сандықты ашпастан бұрын Томағұл менен Шабанкөл сандықты бөліседі. Сандықтың иісі Томағұлға, сандық Шабанкөлге тийісли болады. Сандықты ашып қараса иісінен бір сулыу қыз шығады. Қызды Томағұл алады да, сандықты Шабанкөл алады. Қыздың айы-күнн питіп, ұл туұады. Ол күнге ашық болып туұғанлықтан баласының атын Күнест деп қояды. Ол Күнестен кейін Томағұлдан екі ұллы болады.

1. Диепр.

Бириниң атын Бөгентай, екениниси Бөргентай қояды. Балалар ержеткен соң Күнесті тоғайға аңшылыққа жибереди. Өйткені Томағұлдан туған екі бала Арыұханның үлкен баласы Күнесті жамаңлық ойламақшы болады. Усындай жамаңлыққа шыдамаған Күнесті дәрьяның өрине басып алып кетпекши болып, анасынан рұхсат сорады. Арыұхан екі баласынан бетер үлкен баласын жақсы көретуғын еді. Илажсыз анасы рұхсат береді. Күнесті кетерінде анасына:

— Мениң өлимди, тириimdi дәрьяның бойына барып қарасаң билесең. Күнде дәрьяға қустың пәрин жиберип тураман. Сол мениң тири екенимниң белгиси, — дейди хәм қолындағы жүзигиң анасына берип кетеди.

— Усы жүзикти көрмегенше мен елге қайтпайман, қим де ким мени излесе, усы жүзикти көрсетсе ғана исенсемен, — дейди.

Сөйтип Күнесті дәрьяның өрине барып аң аулап жүре береді. Күнде дәрьяға алған құстардың пәрин ығызып жата береді. Арыұхан болса баласының тирисин соң пәр бойынша билеп жүре береді. Томағұл мерген хән екен. Оның ең жақсы бийиниң аты Майқы бий екен.

Арадан бирнеше жыл өткен соң Томағұл өледі. Енди елге хан керек болады. Майқы бий бас болып Арыұханға келип, елге хан тиклеу керек дегенди айтады. Сонда Арыұхан:

— Егер ишницзде жаман никир болмаса мен айтаман. Егер кеулиндизде гирбиң болмаса, мени емип көрсен, егер емшегим ийсе ғана жөнимди айтаман. — дейди. Сөйтип Майқы бий хәм қалған тоғыз бий емгенде ийип қоя берипти. Соннан кейин барып ғана Арыұхан баласының қай жерде жүргенин, түр-түсин хәм баағы Күнестің берген жүзигиң белги ушың берип жибереди. Қырқ адамға бас болып Майқы бий Күнесті излеп кетеди.

Бир күни дәрьяның өрине үсти-басы жүн-жүн, жұпыны, Арыұханның айтқанына мезгес бир мергенге жолығады. Мерген буларды мийман қылады. Тамақ асады. Буларға жигирма бир табақ тартыпты.

— «Бий табағы скеу ара, хан табағы дарау ара» — деп бир табақты өзи жепти. Ертеңине ол мерген Майқы бийлерге хабарласпастан өзиниң көри аң аулауына кетипти. Арадан төрт күн өтипти.

Күнде әдепкисиндей етип мерген бул қырқ адамды

сыйлапты. Төрт күннен кейин Майқы бий мергенге жүзикти көрсетипти. Сол уақытта мерген Майқы бийдин мойнынан кушақлап көрисиң танысады.

Майқы бий Күнесті алып қайтпақшы болып арба соқтырады. Арбаның хәр бир бөлегин қырқ адамның хәр бири салып, соннан урыулар бөлинип шығыпты дейди.

Майқы бийдин астында қоңыр аты болады. Сол атты арбаға жегеди. Соннан Қоңырат пайда болады.

Күнесті елине әкелип хан тахтына отырғызады. Ол Алмалы Көриклиге үйленип бираз дәуирге шексиз дәуіран сүреді.

Күнесті өледі. Ол өлген соң Арыұханнан тууылған Томағұлдан болған екі бала Бөгентай менен Бөргентай Күнестің хаялы Алмалы Көриклинге алмақшы болады. Күнестің өлерінде Алмалы Көриклиге айтып кеткен еді:

— Сеннен бир бала туады, соның атын Шыңғыс қой, — деп. Айтқанындай бала тууылып атын Шыңғыс қояды.

ҚАРА МОЙЫН

Қарақалпақтың ең арғы бабасы Жайылхан, Сейилхан, Алаш дегенлер болған екен.

Сейилхан Түркменниң бабасы, Жайылхан Қоңыраттың бабасы екен. Сейилхан деген бабамыздың хаялын сегиз сан малға алып, соннан сегиз сан сейилхан деп аталған да, Жайылхан бабамыздың хаялын алты сан түйеге алған екен. Ол уақта булар ата журты Түркистанға келип, сол жерде отырған екен.

Бұрыннан айтыуларға қарағанда қарақалпақлар он төрт урыу емес, ал төрт урыу — Кеңгес, Маңғыт, Қытай, Қыпшақ болып бөлинеді. Бул төртеуи Жайылханның баласы. Усы төртеуиниң де арғы ата-бабасы Бөгентай, Бөргентай деген бабамыздан таралады десеңди. Булар жас уақтында ойнап жүргенде төбелесип, ағайындери жақ-жақ болып айырылысып кеткен.

Түркистанда отырғанда бир кисиниң отыз улының жигирма сегизи Хийуа ханына базарлап келемиз деп Хийуаға келеди екен. Булардың келгенин хийуалылар көрип хайран қалады. «Түри басқа, өзлери ири адамлар» деп Хийуа ханына хабар береді. Оларды хан қонаққа

шақырып, булардың бірқаншаларын өлтиреди. Булар кешиккеннен кейін қалған екеуі соларды ізлеп келеді. Олардың қалғанларының мойышларына, билеклеріне аза етип қара орамал байлаған, соннан қара мойын аталып кеткен деседі.

ҚОРҚЫТ БАБА

Жаңа дәрья бойында қарақалпақтардың Шийрин деген қаласы болған. Қазіргі уақытта Жаңа дәрья бойында Қорқыт ата деген әулие бар. Ерте уақыттарда сол жағада Қорқыт деген адам өткен. Ол қудайға:

— «Мен өлетуғи болсам, қырқ жыл бұрын хабар бер», — дейді екен. Қудайтала бұған келісипти. Бір күндери хабар келеді. Қорқыт ата бұннан қорқып, хәр жерде қашып жүре береді. Ол қай жерге барса, сол жердің адамлары «Қорқыт деген киі өледі екен, соған гөр қазып атырмыз» — дейді. Соннан қашып Қорқыт Жаңа дәрьяға келсиді. Ол ақыры шаршап, өлімнен қутыла алмайтуғынын түсінеди. Адамларға:

— Мени бір гилемнің үстине отырғызып, Жаңа дәрьяға ығызып жиберіңдер, — депти.

Солай ісленеди. Қорқыт дәрьяның ортасында, гилемнің үстінде қобыз шертип кете береді. Қорқыттың қобзының дауысын еситип, Шийрин қаласындағы қырқ қыз майданға шығып, қосық айтып шақырады.

Бирақ, Қорқыт келмейді. Ығып кете береді. Сонда қызлар Қорқытты ғарғайды. Қорқыт тас болып кетеді. Соннан Қорқыт атаны Жаңадәрья бойына жерлеген екен.

ҚОРҚЫТТЫҢ ГӨРИ

Қорқыт баба өлімнен қатты қорқады екен. Ол қалай болмасын, қайткенде өлмей қалыуға болатуғын жолларды ойлайды, хеш таба алмайды. Не болғанда өлмеу мүмкин? Тау-тас болғанда ма? Ол бийік тауларға барады.

— Таулар! Сизлер мәңгі жасай аласыз ба?! — дейді. Төбеси аспан менен ушласқан таулар:

— Жоқ! Бизлер де қартаймыз, бизлер де өлеміз, — дейді таулар.

Ол ушы-қыйры жоқ телегей-теңізге барады.

— Мүмкин, сизлер өлмейтуғын шығарсыз? — дейді Қорқыт ата.

— Жоқ, бизлер де қартаймыз, бизлер де өлеміз, — дейді теңіз.

— Енді ким бул дүньяда өлмей қалады?

Қорқыт баба өз сорауына жууап таба алмай, дүньяның төрт мушын гезип кетеді. Қасерге барса алдынан гөр қазып атырған адамлар шығады.

— Бул не? — деп сораиды адамлардан Қорқыт баба.

— Қорқыттың гөри, — деп жууап береді адамлар.

Қорқыт бұннан және қорқып қашады. Бирақ, алдынан гилең Қорқытқа гөр қазып атырған адамлар шыға береді. Ақыры ол шаршап, өзіннің өмири тууралы, бул өмирдің гөззаллығы, бул тиришилик дүньядан өлімге адам өзін-өзи қыймайтуғыны тууралы қолына қобзын алып, жырлай баслайды.

Ол суудың бетине гилемди жайып жиберип, оның үстінде қолына қобзын алып жырлай баслайды. Оның қобзының дауысын барлық адамлар еситип, дүньядағы барлық тиришилик етиуши жанлы мақлұқлар бир майдан қобыздың дауысына мәс болын дем алады. Сонда Қорқыт баба дүньяда өлмей қалатуғын тек ғана қобыз бөцен нама екен, — деген жуумаққа келсиді. Ол қобзын тартып, усылай кете береді. Бир жерлерге келгенде шаршап, көзи илинип кетеді. Сонда оның қобзын тынлап киятырған суу жылан Қорқыт бабаны барып шағып алады. Сөйтип Қорқыт баба қанша өлімнен қашқаны менен оннан қашып қутыла алмайды. Бирақ, ол адамларға хеш өлмейтуғын, — қобыз бенен намашы таслап кетеді.

МАМАН БИЙ ХӘМ БУХАРА ХАНЫ

Маман бий Әмиүдәрьяның батыс тәрәпиндеги Қара таудың Ақтау деген жерине қоныс басады. Ақтаудан және Дәуқараға көшеді. Бул жерде отырған қазақлар Маман бийлерди қонаққа шақырып:

— Сиз қарақалпақ ағайинлер, не себептен бизиң үстимизге көшип келдиңизлер? — деп сорау берипти. Қарақалпақлар:

— Ел ағасы Маман бий түс көрип еди, соны жорыйтуғын адам табылмай, соны сизлерге жорытуу ушын келип атырмыз, — депти. Сонда қазақтардың бир бийи:

— Маман бий, түсінди айт? — депті. Маман түсін айта бастапты:

— Түсімде төсіме қырқ қарлығаш уя салыпты. Оянганымда бірсеуі қалмастан үйімнен шығып кетіпті, — депті. Маманның түсін есіткен олар:

— Бизлер бұл түсіңізді жорый алмаймыз. Бір жорыса түсінди Әлим, Шәмөң деген туұыстар бар, солардың ишінде аты шыққан түс жорығыш Сансызбай деген адам бар, бір жорыса түсінди сол жорыйды. Қазақ болғаны менен бәрі түс жорый алмайды, — дейді.

— Сансызбай қайда? — деп сораиды Маман.

— Ол үш күннен кейін келеді, — деп жууап береді.

Маман бий оны күтеді. Үш күннен кейін Сансызбай келеді, оған Маман бий түсін айтады.

— Мен сизің бұл түсіңізді жорыйман. Сіз бизің үйге бара берің. Бизің үй Сырдарьяның Ақ ийрик деген жерінде. Мен өзім Бухараға баратырман, — дейді.

Маман бий Сансызбайдың үйіне барып, он күн жатады. Сансызбай келмейді. Оңнан соң ол хаялынан жууап сораиды, ол жууап бермейді. Жигирма күн жатады. Сансызбай келмейді. Ақыры Маман бий:

— Шырағым, мен көп егленіп қалдым, енді рухсат болса да, болмаса да кетемен, — дейді. Сонда Сансызбайдың хаялы Маман бийге:

— Ата, жұмысыңды айт? — дейді.

— Жұмысым — түсімді жорытайын деп едим, — дейді. Сансызбайдың хаялы оның келген жұмысын билип, түсін жорып қойған екен.

Сизің түсіңізді әлле қашан-ақ жорып қойыппан, ата, — дейді.

— Кәне, айтышы шырағым? — депті Маман бий.

— Төсіңе қырқ қарлығаш уя салса, үйіңнің қырқ төсіңі бар екен, сол төсіңінен күн түседі екен. Мен сизге жигирма өрелі кийізді түйеге таярлап қойдым. Соны ал да үйіңді пүтіндей ғой, менің питиргеним сол, — депті.

Маман бий жолға атланып кеткеннен кейін Сансызбай келеді. Ол хаялынан:

— Қарақалпақ ағайындардың атақты бийі Маман деген киіс бизің үйге келіуі керек еді. Ол киіс келді ме? — дейді.

— Аға, келді. Түс көріп келген екен. Сизді күтіп, кешіккен соң кетіп қалды. Түсін өзімше жорып, үй

тозған екен, — деп, жигирма өре кийіз беріп жибердім, — дейді.

— Сен ол киіснің түсін оңлап жорый алмапсаң. Оның «түсімде төсіме қырқ қарлығаш уя салыпты, ояңсам бәрі ушып кетіпті» — дегені, ол барлық қарақалпақты бириктиріп, бір жерде боламыз деген ниеті бар екен, бірақ бұл ниеті болмай, кеулі жабығып жүр екен, сен бұл түсті дұрыс жорый алмапсаң, — дейді хаялына.

Сансызбай Маман бийдің кеулін алыу үшін бес жүз қой айдап, Маманның еліне кетіпті. Сансызбай Маман бийдің ізінен жетіп:

— Бір кийіз үй не болады, мына қойларды сизге берейін, — деп алып келдім, ата, — депті. Маман бий пәниасын беріпті.

Маман бий усы қойларды алып, Жаңадарьяға көшеді. Бірақ суу ізлеп таба алмайды. Бұл уақытта Жаңадарьяның суу ағатугын сағасын Бухара ханы байлатқан екен. Маман бий бөгетті жықтырып, Жаңадарьяны сууға гарық қылады. Бірақ Байдулла деген бірсеуі Бухара ханына барып:

— Маман бий сизің байлаған жеріңді жықты. Сырдарьяда суу азайды, — деп хабар береді. Бұл хабарды есіткен Бухара ханы Маман бийді қырқ жигиті менен Бухарға шақыртады. Хан оның қырқ жигитін босатады да, өзін дарға аспақшы болады. Дар арқаның астына барғанда хан:

— Менің төрт сауалым бар, соған иркілмей жууап берсең, мен сени дардан азат етем, — дейді. Хан сауалын айтады:

— Суу сағасы не болады, сөз сағасы не болады, жол сағасы не болады, өтирик пенен ырастың арасы қанша жер шығады? — депті.

Сонда Маман бий тұрып:

— Суу сағасы булақ, сөз сағасы құлақ, жол сағасы туюқ, өтирик пенен ырастың арасы төрт елі, — депті.

Бухара ханы буны есітіп, қолын құлағы менен көздің аралығына салып жиберсе, төрт елі екен. Сонда Маман бий:

— Көз бінен көрген ырас, құлақ пенен есіткен өтирик, — дейді. Маман бийді хан өлім жазасынан құтқарады. Маман бий Жаңадарьяда қоныс басып, өз тиришилигін ете берген екен.

* * *

Маман бий қарақалпақтарға ғана емес, қазақ халқына да қадірлі адамдардың бири болған. Маман Түркістаннан көшіп келип, мәхәлинде қартайып отырып қалған ұағында қазақ ағайындардан бір бай баласына көп дүнья беріп, «Қарақалпақ бий атанды көріп кел» деп жиберіпти. Бала көп күн жол жүріп, қарып-шаршап, көрінгеннен жол сорап, бірнеше күндерде бір ауылға келипти. Маманды тауып, қонақ болып, атасы берген дүньяны беріп, ертеңіне кетермен болып рухсат сорапты.

Сонда Маман:

— Әй балам, менің жолымды берсин, жасымды бермесин, — деп пәтия беріпти. Бул сөз кеуліне келипти. Сонша жерден ізлеп келип еситетугыным усы ма? — деп бала қанасына сыймай еліне қайтыпти. Еліне барған соң атасы:

— Балам, аман-есен келдің бе? Бий бабанды көрдің бе? Не деді? — деп сорапты баласынан.

Сонда бала Маманың берген пәтиясын айтыпти. Сонда ол: — Уақ, достымның күйі тайған екен, күн көриси төмсілеп, балаға да қадірі кеткен екен, — деп баласына тағы да бір пада мал, бір отауды жасап беріп жиберіпти, — дейді.

ХИЙҰА ХАНЛЫҒЫ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ БИЙЛЕРІ

Өткен дәуірлердің бір ұақтында қарақалпақтар Хийұа ханлығынан жер сорап алып, Ақжағыс, Көк өзек дәрьясының бойларында жайласады. Қарақалпақтардың ата-бабасынан мийрас болып қалған урыұлық алауыздықтардан пайдаланған Хийұа ханының хәмедарлары халық арасына мүмкиншилигі болғанша көбирек иритки салыұға күш жумсаған. Урыұлық тартыстардың шектен тыс күшейуі хәм қарақалпақ бийлерінің бір-бирине жау болып, халықты бүлгіншилікке ушыратыұғы хәм олардың халыққа ислеген опасызлықтары Хийұа ханының қарақалпақтарды пүткиллей өзлеріне қаратып алыұғына мүмкиншилик туұдырады.

Қарақалпақ бийлері Хийұа ханынан келген салықтарды ғана халықтан өндирип қоймастан, өзлерінің қара басларының мәли үшін салық үстине салық ми-

дирип, зорлық пенен өндирип алатуғын болған. Оның үстине тез-тез болып туратуғын атланыс хәм бийлердің бір-бири менен жауласыұлары халықтың турмысына ауыр гүйзеліске ушыратқан.

Хийұа ханына бұрыннан-ақ сатылған ямаса хызмет қылыұға бел байлаған Есенгелди мәхрем хәм Айдос бийлер өзлерінің халық арасына иритки салыұ және ханға сатқынлық хәрекетлерін бұрынғыдан да күшейтип жиберген.

Халықтың басына ауыр ауҳал түсіп турған усындай бір жағдайларда Хийұа ханына өзіннің хәр түрлі хәрекеттері менен жағынып алған Есенгелди мәхрем қарақалпақ мийнеткешлерінен жыйнаған салықтарды жыйнастырып, бір күні өзіннің күйеу баласы Майбастың үйіне қонақ болады. Майбас Айдостың туұысқан ағасы екен. Ал Есенгелди өзіннің туұысқан қарындасын Майбасқа турмысқа шығарған.

Ханның ең жақын мәхреми хәм қайнағасы үйіне қонақ болған соң Майбаста не турыс, мал семизін сойдырып, иззеттің барлық жақсы түрлерін көрсетіп, Есенгелдинің басына екі көпшик, беліне екі көпшик, аяғына екі көпшик қойып, тамақты аузына шайнап салғанға шекем Есенгелдинің хызметі үшін тақ турған.

Усы мәхәлде Майбастың душпаңлары Айдостың үйіне барып, хәр түрлі хийелік сөзлер менен алдап, Майбастың ислеген ислерін Айдосқа бирим-бирим айтып шағынып, және Майбастың қарақалпақтардың арын астына басқанын айтады.

Бұрыннан жамаңлауы қанып жүрген хәдийсеге Майбастың мына қылған иси қосымша болып, Айдостың шашы тик турып, түрі бузылып, қарыу-жарақтарын асынып, Майбастың үйіне атланады. Ондағы мақсети — айтылған сөзлер ырас болмаса Есенгелди мәхремді өлтириу еді.

Ашыұға минген Айдос аттан түспестен Майбастың қара үйінің есигін қамшысы менен көтеріп, ауҳалдың барлығын өз көзі менен көреді де, ғырра кейніне қайтады: «Егер де азанға шекем усы қәдін бузбай отыра берсе, заңғардың теллесін алайын» деген ашыұ кернейді.

Айдос кетиуи менен Есенгелдинин де мазасы кете баслайды. Ол Айдостан кәуипсинип, таң атар-атпастан жолға шығады хәм Хийуаға қарай жүрип кетеди.

Күннің шығуына Айдос Майбастын үйине келеди де, оның Хийуаға кетип қалғанын билип, изинен қуады. Қара тауға жақынлаған жерде Айдос Есенгелдинин изинен қуып жетеди хәм оннан барлық жыйнаған теңгени және хан мөрин бериуди талап етеди.

Сойда Есенгелди:

— Мөрди маған хан берди, «халықтан салық жыйна», — деди, хан хәмири. Салық жыйнадым, теңге халықтики, алып баратырғаным хан гәзийнеси, солай болғаннан кейин тартып алсаң илажым жоқ, ал өз қолымнан бермеймен, — деп жууап береди.

Қәхәри келген Айдос Есенгелдинин жағасынан алып оның қанжығасын қанжары менен кесип жиберип теңге салған қоржынның тартып алады хәм қойнындағы мөрин де басып алады. Солай етип алған олжалары менен өзи ханға бара береди. Айдос бий жол бойына қонған жеринде Есенгелдинин атынан ханға хат жазып жибере берген.

Хаттың мазмұны мынадай екен :

«Уллы мәртебели патшам, мен сизин мәхреминиз Есенгелдимен, күтә қартайдым, салық жыйнауға күшим жетпей баратыр. Бизин елимизде Айдос деген адам бар, өзи батыр хәм қәхәрли жас жигит. Соны орныма мәхрем етип сайлауыңызды сорайман. Сол ушын мөр менен жыйналған теңгени Айдосқа берип жибердим».

Усы мазмұндағы Есенгелди мәхремнің атынан жазылған 3—4 хат Айдостан бурын ханға барып жетеди. Айдос Хийуаның қаласының ишине кирип барыудан ақ, ханның қойған адамлары оны жақсы қарсы алып, хүрметлеп, ханның алдына алып барады.

Солай етип, хан хатқа исенип, Есенгелдиден хабар болмағаннан кейин Айдосқа «бий» деген атақ берип, үлкен хүрмет пенен қарақалпаққа қайтарған.

Айдос хәмелди тартып алғаннан кейин хәм хан жақсы қарсы алғаннан соң ауылына қайтып киятырып, Босай деген байдың садақасының үстинен шығады. Садақаға хызмет етип жүрген жигитлер Айдосты хүрмет пенен қабыл алып, тазадан тигилген отауға киргизбекши болып, Айдостың отауға кирнуин өтинеди. Ай

дос бий отауға кирейин деп турғанда, бул отаудан қашығырақ тигилген ерекше бир отауға көзи түседи. Айдос бий иркилип турып, көринген отаудың ким ушын тигилгенин хәм онда кимлер бар екенин сорайды. Сонда хызмет етип жүрген жигитлер ол отауда Есенгелди мәхремнің бар екенин билдиреди. Айдос хызметши жигитлер тәрпинен усынылған отауға кирмейди де, жигитлерге қарап:

— Хәмелди болса мен тартып алдым, ханнан барып хәмел әкелген де мен, сонда неге Есенгелдиге айрықша отау тигип, мени оған киргизбейди, — дейди де, отауға қарап жүре береди. Отауға кирип барса, Есенгелдинин бир өзи отыр екен, Айдос бий үйге сәлем берместен ақ кирип келип, отаудан орын алады.

Аз уақыттан кейин сыйлы тамақ келеди, сыйлы бас Есенгелдинин алдына қойылады. Тамақ жаңа алына баслағанда, Айдос бирден:

— Хәмел болса менде, ал хан мөри де менде, сонда неге басты мениң алдыма қоймай, Есенгелдинин алдына қояды, — дейди де, Есенгелдинин алдындағы сыйлы басты тартып алады.

Бул ызаға қәхәрленген хәм ашығуы келген Есенгелди сол уақытта бирден орнынан турады да, тамақты жеместен, кетиуге ынғайланады. Кийимлерин кийип, белине қамарын бууып атырып, Есенгелди Айдосқа қарап.

— Хәмелимди тартып алдың, мөримди тартып алдың, қоржын толы теңгемди алдың, үндемедим, ол зәдай үйге киргенде сәлем бермей, жасы үлкенди көзге илмедим, онда да үндемедим, ал енди алдымдағы басты тартып алғаның не қылғаның заңгардың баласы?! Еле басты да боларсан, баслай алмай да жүрерсең, бас та жерсең, ақырында өзиннің басыңды да жерсең, мен қуры кеткеннен бир нышан қалдырып кетейин. Айдос сен мақаукесел боларсан, жүүернемек боларсан болмаса тұқымқурт боларсан!—депти де, отаудан шығып кетип баратырып, келеси жумада мениң намазым болады, соған барарсызлар жигитлер, — деп шыға атланыпты.

Усыдан баслап Айдос бийдин хан алдындағы абырайы хәм бийлер арасындағы мәртебеси күшейе баслайды.

* * *

Айдостың Ырза, Төре, Мырза-Сейит деген үш баласы болған. Ең үлкен баласы Мырза-Сейит батыр хәм аралап жүреди екен. Айдостың өзи менен тууысқан Бегис хәм Мыржық деген еки иниси болған. Бул еки иниси күштен, батырлықтан өз ўақтында алдына адам саямаған жигитлерден есапланған. Мине, Айдостың ски иниси менен Мырза-Сейит келиспей, барлық ўақытта мәлеллесип, басы писпей, мереке-мейиллилерде шекинисип қала бергенлиги себепли Мыржық пенен Бегис Қоңырат бетке Турым бийиң қарамағына кетип қалған болады.

Бегис пенен Мыржық Турым бийдиң ең жақсы көрген, исенген хәм сырлас жигитлеринен есаплайып, мерекеде үлкен абырой және хұрметке ийе болып, әмир сүрип жүрген ўақты екен.

Турым бий хап алдында күтә абыройлы болып, өзиниң сөзге шеберлиги, ойлап тапқышлығы, қыйыншылық болып қалған жағдайларда оның тез жол табыусыллары жағынан қарақалпақ бийлері арасында белгилі орында турған адам болған.

Мине, усы ўақытта Турым бий Айдос бийдиң Бөгетдиден хәмелди тартып алғанын хәм ханға абыройының жақсы екепин еситип, қызғанып күнлей баслайды. Ол Айдос бийдиң үлкен хұрметке ийе болыуының себеби-балалары Мырза-Сейит, инилери Бегис пенен Мыржықтың арқасынан екенін түсинетугын еди. Сол үшін Турым бий өзиниң барлық шеберлигин усы Айдос бий менен Бегис хәм Мыржық ортасында алды ауызлықты келтирип шығарыуға және оларды өз бирине мүмкиншилиги болғанша душпаңластырыуға жұмсайды.

Бир күни Турым бий Бегис пенен Мыржықты мәләхәт төбеге шығарып алып:

— Айдос бий сизлердиң тууысқан ағайыз болғы менен ойлайтуғыны сизлерге қаслық хәм жамақлы жақыннан бері сизлерди қалай болмасын өлтирүүдиң жолын излестирип атырса керек. Әсиресе, Есенгелден хәмелди тартып алғалы берли сизлерди жоқ қылыудың жолын қарастырып атырған қусайды. Жаңыдан

мен анығын еситтим, ол маған жазып жиберген хатында былай депти:

— Ағайним Турым бий, жәмәәтиңиз бенен сау-саламат жүрип атырсыз ба? Сизлерден бир үлкен өтиниш — ол да болса, қарауыңыздағы Бегис пенен Мыржықтың көзин жоқ етиудиң илажын табыңыз ямаса бизге жиберип, өзимиз қылыш алдында илажын етеміз» — деп жазылған хатты оқып береді хәм оларға көрсетеди.

Бурыннан өзлериниң досларынан хәм қурбы-қурдасларынан айырылып, елин сағынып, азап шегип жүрген жигитлерге бул өсек қатты батады. Олар Турым бийден азырақ әскер алады да, асығыслық пенен Айдостың елине қарай шабыуыл жасайды.

Бул ўақытта Айдос халықтан өндирип алған теңгелерин ханға алып барып беріу үшін Хийўаға кеткен қусайды, ал Ырза менен Төре малларып дәрья бойларына бағып жүрген екен. Үлкен баласы Мырза-Сейит болса бурынғы өзиниң әдети бойынша қус салып жүрген ўақты екен.

Мырза-Сейит Қорғанбай деген қалың тоғайлық хәм әулийеликте қус салып жүрип, алыстан киятырған еки атлы хәм оның изиндеги атлы әскерлерин көреді. Бул атлылардан қәуипленип, Мырза-Сейит қашады. Буны көрген Бегис пенен Мыржық оның изинен қуып, Сейитшилик деген жерде изинен жетип, найза менен шапысқылап өлтиреді. Хәзир усы жер Сейит әулийешилиги деп аталған. Себеби, бул жерге биринши болып Мырза-Сейит қойылған. Усының менен Бегис пенен Мыржық келген жағына қайтып кетеді.

Бегис пенен Мыржықтың Қоңыратқа, Турым бийдиң жанына барғаннан соң да тынышы кете баслайды. Турым бий олардың үстинен халық арасынан хәр түрлі өсек сөзлер таратып жибереди. Бир өсек сөзинде: «Бегис пенен Мыржық Айдостың тууысқаны емес екен, сол үшін жақында Айдостың үлкен баласы Мырза-Сейитти өлтирип келипти, тез күн ишинде Айдосты да өлтиретугын қусайды» — деп булар арасындағы өсекти үсти-үстине шийеленистирген.

Халық арасына тарап кеткен өсек сөздиң ақыбетине шыдамай, күйип жүрген Бегис пенен Мыржықты Турым бий бир күни өзине шақырып алып: «Сизлер Мырза-Сейитти өлтирип кеткеннен кейин Айдос бий келип,

еки баласын шақырып алып, елинен адам жыйнап, сизлерди өлтирип, жоқ қылыўға атландырайын деген атыр екен. Айдос бий көтериле ғойса, истин жақсы болмайтуғынын өзлериңиз де билесиз. Сол ушын мен сизлерге нөкер жыйнап берейин, олар қураламан дегенше, барып бир илажын ислеп қайтпасаңыз болмас — деп, буларға түртки ақыл береді. «Батыр аңдау, ер төдек» дегендей, еки аңгөдек бул ақылға аңқ ете қалады да, Айдос бийдің қаласына екінши рет атланысқа таярланады.

Турым бий Бегис пенен Мыржықты нөкерлер менен Айдос үстине атланысқа жиберип атырып, өзини жақын адамларына жасырын тапсырма береді.

Тапсырма бойынша Турым бийдің мақсети — Бегис пенен Мыржықты Айдосқа қарсы қойып қырылыстырыу еді. Сол ушын әскерлер жолда дем алып қонған уақытта Бегис пенен Мыржықты таслап қашып кетуі керек. Бегис пенен Мыржық дара қалғанларына арсынып, кейін қайтыўға тағы арсынып, алға қарап Айдос бийге қарап жүрис етеди, оннан кейин бир уақыя болар, — деп планластырылған еді.

Турым бий буннан басқа Айдос бийге арнаулы адам жиберип хат жоллайды, хатында: «Ал тууысқаным Айдосжан, сенің еки инің күтә биймаза екен, бул жақта мениң жүдә мазамды алды. Ол күнде мениң жанымды алып, әскерлеримди үгітлеп, саған қарап атланысқа шықты. Енди сен тез уақыт ишинде адам жыйнап, тез қуралланып таярлық көрмесен, Бегис пенен Мыржыққа қарсы турмасаң, елинди бүлдирип, сени жоқ қылады» деп жазған болады. Айдос хатты алыўы менен урысқа таярланады. Айдос баяғы баласы Мырза-Сейитти өлтирип кеткеннен кейин-ақ еки инісине күтә қатты қәхәри келген еді. Сол ушын Айдос урысқа күтә пухта таярланады.

Әскерлеринен айырылып қалған Бегис пенен Мыржық екеўи узақ жол жүрип келип, Көк өзекке атланып салып, жүзип жаңа ортаға келгенде Айдосдың бағиши Арзы батыр жасырынып тұрып буларды гөзеп атады. Оқ Бегиске тийип, көзи тынып, аттың басын менгер алмай, дәрьяның ортасында тұрғанында Арзы батыр барып, найза менен шанышқылап өлтирип, дәрьяны бызып жибереди. Усы мәхәлде Мыржық қорықпанынан кейин қарап, дәрьядан шығып қашып кетеди.

Үш жылға шекем оның өли-тирисин ҳешким билмеген. Ауыр қайғы хәм ел гезиўден сарсылған Мыржық өз туўған елин сағышып, үш жыл дегенде аўылына қайтып келип, Көк өзектин бойында, ҳәзирги Мыржықтын қумыны шығыс бетиндеги Ораз аталықтың жатын жанына келип қоныс басқан. Қалай болмасын Айдос пенен пикир жасап, өткен уақытларда кеткен қәтеликлерди ортақласпақшы хәм мойынласпақшы болып, усы жұмысты жақсы шешиўдин жолларын қарастыра баслаған.

Усы мәхәлде аўыз алалыққа гириптар болған Айдостын ағайинлери Мыржықтың ел арасына көшип келгенин еситип, қалай болмасын, қандай жол менен болса да Мыржықты өлтирип, оның басын Айдосдың алдына апарып қойсақ, абыройлы болмасбекенбиз? — деп Мыржықты өлтириўдин ретин гөзлеп жүреді.

Олар мәсләхәт төбесине шығып, хәр түрли жоллардың басын шатпақлап, Мыржықты өлтириўдин жолын излестирсе де, ҳеш ретин таба алмайды.

Биреўлери үйине барып, түнде уйықлап атырғанда өлтирейик, — десе, екінши биреўлери ерте азанда далада дауыслап шақырайық. Көйлекшен шықса қылыш пенен шабамыз да өлтиремиз, — деп айтқан менен де, сол жерде қолымыздан жазым болып, бизлерди қырып кетер, — деп бата алмайды.

Ақырында бул Қолдаўлылар тәрәпинен уйымластырылған ойласық Мыржықты бир үйге дослық деген тәсил менен шақырып, «Айдос пенен жарастырамыз» деген сылтаў таўып, арнаулы үй тигип, төрге отырғызып, «Әне Айдос келеди, мине Айдос келеди» деп, қара үйдің ишине он, он бес қарыўлы жигиттеп кирип, бир жигит Мыржықтың мойнына қыл шылбырды илмешек салып, есикке қарап тартып, ергенекке кепленген уақытта иштеги жигитлер тум-тустан қаңжар урып өлтириўдин жолын планластырады.

Қолдаўлылардың жуўхалығынан «Айдос пенен жарастыраман» деген сөзине инаған Мыржық сауыт-сайманларын киймей, шақырылған қара үйге барып, арманда өлип кетеди.

«Әулийени таныйды көзли киси, сылайыны таныйды сөзли киси» дейди халық. Қолдаўлылардың Мыржықты бир сумлық пенен шақырғанын сезген хаялы — Қумар Мыржықтың жаў-жарақларының, сауыт-сайманларының

Бәріні бөктеріуге тауып, өзі еркек киімлерін кийіп, «Мыржықты алып барған үйдің сыртына барып тұрайын, илажын тауып, үйден аман шыға гойса, сауыт-сайманы менен қурал-жарағы қолына тиіссе, еплен аман қутылып кетер» деген ой менен қара үйдің сыртына жаңа келгенде, ұақ, — деген Мыржықтың дауысы хәм гауырласқан көп адамлардың сесті есителеди. Бір бәленің болғанын билген Қумар дәрхал қанады да, үйіне келип, «Мыржықтың жалғыз баласы Ерназарды да Қолдаулылар өлтирип қояр» деген ой менен Турым бийдің қауимінде баспаналау үшін басын алып қашып кетеди, қараулылар Қумардың кеткенін билмей қалады.

Мыржықты өлтирип, мұрадына жеткен ақылсыз қолдаулылар, оның геүдесінен басын кесип алып, Айдостың алдына алып барады. Айдос Мыржықтың басын көріп өкирип қоя береді.

«Хәй атаңа жүз мың пәлет Қолдаулылар! Мениң Мыржық бауырымда не қастыларың бар еді? Олар Мырза-Сейитти өлтирген болса, оның қауы үшін Бегисти өлтирдіңизлер ғой, Мыржықта қандай әкеніңдің хақы бар? — деп өксіп жылап қоя берипти.

Баяғы «Айдосқа Мыржықтың басын кесип жаранамыз», — деп барған Қолдаулылар баслы-басына қашыпты. Айдос бұл қайғыдан көп ұақытқа шекем азап шегеде. Халықтан қанша салық жыйнау жұмысын да үзілiske түсірген.

Хан Айдостың тиреклери — Мырза-Сейиттин, инилери Бегис пенен Мыржықтың өлип кеткенлігін биліп, Айдостың да көзін жойып, қарақалпақлардың еркин пүткіллей өзіне қаратып алып, езиүди ойлап, Айдосты Хийұаға шақырады хәм усы ұақытта хан өз хәмелдарлары менен Айдосты өлтириүдің жолын ойластырады.

Тууысқанларынан журдай болып айырылған Айдос барлық қайғыны арқалап, еңсеси түсіп, Хийұаға зордан жетіп келеди. Белгили өзінің түсетуғын жеріне атын байлап, хан сарайына қарай жүрис қылады.

Айдос сарайға киргенде Хийұа ханы сарайының жәллатлары Айдосты бурынғыдай қарсы алмайды. Хан сарайына кирер жерде Айдостың еки досты алдынан шығып, болған ойласықларды Айдосқа түсіндирип, тек ғана қашып кетиу керек скенлігін айтады. Айдос бу-

ған қайыл болмаған менен де, еки досты оны зорлап көндиреди.

«Жалғызлық жыланға жарассын» дейди халық. Айдос хан сарайынан кейін қайтып, Қорған дәрүазасына келгенде, дәрүаза қулыпылы тур екен, усы жерде Айдостың басына жалғызлық түсіп, әзәзүллердин қурбаны болып, өлип кеткен баласы — Мырза-Сейитти, инилери — Бегис пенен Мыржықты ойлап, ботасын жоғалтқан нардай бозлайды. Не илаж? Қайғырыу адамды қайғы түбине жеткергеннен басқа пайда бере ме? Айдос белін беккем бууады хәм қатты қәхәри келип, Қорған дәрүазасының алдында тұрған сақшыларды тырқыратып қууып, қулыпылы дәрүазаның тұтқасын ұслап, тартып жибергенде дәрүаза түбінсін қопарылып кетеди, Айдос шығып ат байлаған жеріне барып, қайдасан елим? — деп хайт қояды.

Айдостың қашып кеткені туұралы хабар тез ұақыттың ишинде Хийұаның көпшилик, белгили жерлеріне таралады. Бұл хабарды еситкен Хийұа ханы жылдамлық пенен әскерди толап, Айдостың изинен қууғыншы етип жибереди.

Қашқан адамның ақыл-еси бола ма? Айдос алдыартына қарамай, сол кеткеннен хеш жерде иркилмей үйіне келсін де, бала-шағалары менен бирге жүклерін нарларға артып, қызыл қыя қумға қарап жол тартады. Айдос бий өзінің бала-шағалары менен қашып, көп жерлерден асып кетеди, олар Қызыл қумда жүрип, жол бойына қудықлардан суу ишип өте береді. Айдостың хаялы «изимізден ханның әскерлери қууып келер, сол ұшын жол бойындағы қудықларды көмип кетейик» — деп ақыл береді. Айдос: «Мениң ұсындай аұхалға түскенімди биліп, еки көзим — Төре менен Бірза изимнен излеп келер, сонда қудықлар көмиүли болса, шөлде зая болар» — деп қудықларды көмдирмейди.

Қашқан адамның ақыл-еси бола ма? Айдос алдымай қууып отырғды да, Бөр шиниң тауының шығыс-қубласында изинен жетеди. Хан нөкерлериниң басшылары бұл жерде сумлық ойлайды. Айқасып тирилсе ұслайын десе, Айдостың қарыулы скенін биледи, қырып кетер, — деп қорқады да, Айдосты сөйлесіуге шақырады. Айдос өзінің сауыт-сайманларын кийіп, қарыу-жарақларын асынып сөйлесіуге шығады. Нөкер басшысы Айдосқа:

— Бизлер саған дослық ниет пенен келдик, уллы мәртебелі ханымыз сизди қарақалпаққа хан етип сайлауды мақұл көріп отыр еди, сиз қашып кетіпсіз, хан бизлерди сизге жиберди, ал сиз болсаңыз қурал-жарақ пенен сауыт-сайман менен шығып, бизлерди душпанша қарсы алып отырсыз. Егер де сиз бизнің сөзімізге исенбесенін, мына қолымдағы қуран урсын, — деп, қолына ұслап тұрған қара кітапты көрсетеді.

Динге исенстугын хәм қаша-қаштап әбден зық шыққан, қайғыдан жүрегі жарылып, албырап тұрған Айдос сауытын жаңа шеше баслағанда, ханның нөкер-басы бірден қылышты сермейді. Айдостың геүдеден айрылған басы жумалап жерге түседі. «Кең кийім тозбас, кенесі ел азбас» — дегендей-ақ, жұртсыз, кенессіз қалған Айдос сауытын шешіп атырған ұақтында артында тұрып Арзы батыр: «Ұах, екеуіміз де өлдик» — деп бас бармағын аузына салып, оны тиіс менен тиісlep жулып алған екен, — дейді. Солай етип, хан қуғыншылары өз мақсетлерін іске асырып, елине қайтады хәм Айдостың геллесін Хийұа ханына сауға қылады.

Айдостың қуғынға ушырап кеткенін еситкен екі баласы — Бірза менен Төре бағып жүрген малларын қоя береді де, өз жайлауына келеді. Бұрынғы отырған жұртында Айдос хәм бала-шағаларының көшіп кеткенін биледи де, бундай қыйыншылықтарға себепші болған Турым бий деп еситип, Турым бийдің жұртына жол тартады. Жолда баратырып, жайылып жүрген Турым бийдің көп малларын алдыларына салып қуып, Талықтың жағасына келеді. Усы жерде көп жүристен шаршаған атларды, маллардың бәріні арғы жүзге өткеріуге күші жетпейді де, Бірза менен Төре де аты менен бірге суға кетіп өледі.

* * *

Бир сыбайлас отырған халықтың басшыларының өз-ара аразласуы хан хәмелдарларына қарақалпақ халқының айырым басшыларын жоқ етіуге жол ашып береді.

Хийұа ханы бұрын Турым бийге хеш илаж ете алмайтуғын еди. Себеби: Бегис пенен Мыржықтан, Айдос бийден хәм оның баласы — Мырза-Сейиттен айбынатуғын

еди. Өйткені, Турым бий де Есенгелди мәхрәмнің қызын алған күйеу баласы болғанлықтан оларға оның да жақынлығы бар еди. Енди болса Турым бийдің елде бас көтерер бір өзі болып қалды, ол хақыйқатында да өзін күтә жалғыз сезді, оның үстине усы ұақытлары Турым бийдің қартайып, күші азая баслаған дәуірі еди.

«Ғаздың абатлығы айдын көлі менен, ердің абатлығы пайтах елі менен» — деп халық бийкарға айтпаған ғой, хан Турым бийди ссапқа да алмаған, оның менен иси де болмайды. Ол өз ауылында хеш кимге белгисіз жата береді. Турым бийдің бұрынғы хан алдындағы абыройынан хештеме қалмайды. Усы аухаллардың келіп шығыуына өзі себепші болғанын түсінеди және өзінің бий болып даңқы шығып жүргені Бегис пенен Мыржықтың, Айдостың арқасынан екенин жақсы биледи.

Не илаж? Болған нәрсе болып кетті, барлығы қайғырыу менен орнына келмейді, Турым бий де барлық іске қайыл болып, өз кәумінде жата береді.

Бир күнлері хан өзінің хәмелдарлары менен сөйлесіп отырып, қус салуға мәсләхәт қылады. Ханның бир үәзірі:

— Әй уллы мәртебелі ханым, қарақалпақтың Турым бийі қус салууды күтә жақсы көретуғын еди, ол бизлер менен бирнеше мәртебе қус салып еди. Хәзір ол өз кәумінде жұмыссыз жатыр, — деп еситамен. Турым бийди де қус салуға бирге алып жүрсе, қусы хәм жақсы аты болса, бирге тамаша көріп қайтар, егер де қусы ямаса белгилі аты болмаса, масқара қылып, күлкіге алып қайтармыз, деп өтиніш қылады. Хан келісім береді.

Турым бий аңға шықпастан бұрын хабар бериледи. Турым бий қатты қапа болады. Себеби онда жақсы ат та хәм жақсы алғыр қус та жоқ еди. Деген менен Турым бий ой ойлап табады. Ол ханнан хабар келген күннен баслап, бир хәккени ұслап алады да, соның уйқысын алып, аң аулауға үйретип, қайтара береді.

Хан аңға шығатуғын күні Турым бийге хабар береді. Турым бий де бир жаман атты минип, қолына бир хәккени қондырып, хан қусшылары менен бирге кете береді. Хан хәм оның жалпылдақлары Турым бийдің бул аухалын көріп, бирмайдан, оны масқаралап күлісіп алады.

Булар азаанан кешке шекем қус салады. Хан қусшылары бирнеше мәртебе өзіннің қусларын аңға жиберсе де, олар аңға шаппай, басқа бир жаққа ушып кетеди ямаса аңға жақынлап турып, жерге қонып қала береді.

Хайран болған хан қусшыларының ядына Турым бий түседі, барлығы жыйналып, Турым бийдің жанына келип;

— Хау, Турым бий, сиз неге қусыңызды аңға қоспайсыз? — деп сорады.

— Әй азаматлар, уллы патшамыздан рухсат болеа қусты аңға қосамыз, әлбетте, — дейди.

Хан қусын салыуға рухсат береді. Турым бий хәккени қолына қондырып, адамлардың алдына шығып, аң қарап азмаз жүрген екен, бир қоян қаша жөнелипти. Турым бий де қолындағы хәккени жиберип қалған екен, хәкке қоянның изинен зымырап барып, қоянды бүрип, тапжылтпай отыра қалыпты, хәмме хайран қалыпты.

Турым бий шауып барып, қоянды хәккеден жаздырып алып, оны сойып, хәккени аяқ бауынан жаздырып, өз жөнине қоя берипти.

Хан:

— Хау Турым бий, сен неге қусынды тағы сала бермедің? — деп сорағанда, Турым бий:

— Әй тақсыр, хәккениң халы бир қоянлық, — деп жууап берипти. Хан не дерин билмей, адамлары менен сол жерден изине қайтыпты, — дейди. Бирақ Турым бийге Хийуа ханы бурынгыдай бийлик еттирмейди. Турым бий өмиринің ақырында бийликтен түсіп, зордан күн көрип, қалашылық пенен дүньядан өтипти.

Халықтың бас көтерген адамларын құртқан залым Хийуа ханы қарақалпаққа усылай етип өз билдигин етипти.

АЙДОС БИИ

Қарақалпақ халқы ата журты Түркистаннан көшип келип, Хорезм жерине орналасып атырған уақытта Майбас бий деген адам басқарып, соң ол ауырыуға шатылғаннан кейин оның оршына Хийуа ханы тәрелинен Есенгелди бий деген келеди. Ол да халықтан алынатуғын хәр түрли салықларды жыйнау үшін қарақалпақлардың өз ичинен адам табыуды ойлайды. Ақырында, жас күнinde шаққан, халықты басқарыуға уқыбы сол уақыт

та-ақ сезиле баслаған, Бухара медресесинде оқып атырған Айдосқа хат жазады. «Тууған-тууысқашларыңның биразы өлип атыр» дегенди еситсе де, Айдос жууық арада қайта қоймайды. Бул сөзлерге қулақ аспаған соң ел-елат оған екінши рет хат жоллайды. Ол хаттың ишинде мынадай сөзлерди келтиреді: «Жақсы атларымызда, ең жақсы сулыу қызларымызда, хасыл гүл көгерген жерлеримизде, қымбат бахалы затларымызда ерк болмады. Жерменлер кеулине келгенни тартып алғаннан соң халық бүлишиуге қарады».

Тап сол уақытта усы сөз Айдосқа жүрегинен қанжар түйрегендей болып тәсир етеди де, ол ес-ақылынан айырылып, қапа болады. Оқытқан устазларынан жууап алып, өзіннің тууған елине қайтады. Келгеннен кейин хеш қандай той-мерекеге қатнаспай, қыз-келиндешеклерге де хәзил айтып ойнамай, елден ерек жерге отау тигип жата береді.

— Айдосты халыққа аға болады деп шақыртсақ, бул той-мерекелерге бармай, қыз-келиндешеклерге нәзер аудармастан, бир өзи бир жақта жатыр. Бизлердің сөзимиздің аяқ астында қалғаны ма, болмаса бул баланың ойлап отырған ойы бар ма екен? — деп, ауылдың жасы үлкенлеринің арасында гауасат тууады. Хәр жерде усындай сыпсың-сыпсың сөз басланады. Есенгелди бийдің тутымынан қысылған халық Айдостың тәзірлік көпишиликке араласқанын мақул көреді.

Оннаң да басқа, «пүткіл елдің ауырмандығын тайсалмай, көп алдында шешер» деген пикирде болған үмитдарлар оның сол тездеги көзқарасынан усы сөзлерине дәрек тапқандай болып сүйсинеди. Жекке-сийрек адамларға таныла келген баланың ерлиги, жағымпазлық етип, қыйпаңлап сөйлемеуи, қайғыдан басын көтере алмай жүргенлерге қууат ендиреди.

Деген менен Айдос сондай дәрежеде бирли-ярым адамлардың көзине түссе де, ол гөдек, тәүскелшил болады. Өсек таратқанларды да, шын айтқанларды да бир көзқарастан бахалайтуғын, билимсіз адамшын өмири менен барабар истиң түйиниң шешіуге олақ, желөкперек жигит болып, ел басқарыушылардың қатарына қосылады.

Есенгелди бий халықтан ауыр салықлар өндирип жүрип, Айдостың ағасы Майбас бийдің үйине қонып отырғанда, асылған тамақты өз қолы менен жемей, Майбасқа аузына салдырып, жаңа тууған баладай ар-

қасына тонын жауып, не десе соны тайынлап, дәлбір-реклеп хызмет етіп жүргеннің үстине Турым бийден әкесі Аймурза бий Айдосты алып келип сырттан:

— Ағаңның ислеп атырған исинің қара, аұқатты өзі жегендей Есенгелдинің қолы жоқ па еді? Я адамға құрмет еткеннің мәнісі усындай бола ма? дейді.

Усыннан кейін Айдос етине бурыш жаққандай намысы келип, қылышты қолына алып, өзінің ағасын шауып таслайын деп умтылғанда, Аймурза бий араға түсіп, Айдостың ашыуы сорап, жарастырады. Қәпелімде түсиніспей қалған Есенгелди бий аң-таңы шығып, бұлардың арасына суғылысып, жөнлі сөз қоспайды. Сул-сұл болып, көзіннің астынан Айдосқа қарап, шапшылып отыра қалады. Айдос оның қоржынына салып, атына бөктерип қойған ақшасын көріп, оны шешіп алмай, қанжары менен кесіп алады. Сонда Есенгелди бий Айдосты қасына шақырып:

— Шырағым, сен бий болайын деп тұр едің! Сен менің қарғысымды алма? Мен ғой тоғыз ханның сарқытын ішкен адамман, дейді. Айдос бурыла беріп:

— Сен тоғыз ханның сарқытын ішкен болсаң, тоғыз байдан айрылған қатынсаң-дә! дейді.

Есенгелди бий жылап: «Жүүернемек бол, қыршыныңнан кет, туқымқұрт болғайсаң илайым!»-деп жөніне кетеді. Қапаланып баратырған Есенгелди бийдің алдынан бір жигит шығып:

— Жасы ұллы, мен сизді ауылдан ізлеп шығып едім. Жақында бір ұллы болып, соның қууанышына той беріу үшін қағыстырып-соғыстырып, жыйнаған тергенлерімді шашайын деп едім. Соған сизді шақырып келип тұрман? дейді.

— Жақсы барайын. Есенгелди сол күні ақшаме менен той жеп, күндізгі қызығын баслау үшін мерекеге шығып кетеді. Тап ат байраққа жиберер уақытта Айдос пенен Аймурза бий де барады. Той ішінде бір адам:

— Есенгелди аға, атларды қай жерден қашырамыз? дейді.

— Айымбет ийшаннан қашсын!

— Атларды Қараөзектен қашыруу керек. Айымбет ийшаннан қашса атларға жәбір болады!-дейді Айдос.

— Есенгелдиге қарсы бұндай сөз айтқан қандай аұзы батыр адам, деп жұрт таң қалады. Ат байраққа Қараөзектен жибериледі. Кешқұрын жолға шабылған

атлар да келип, той тарқар уақытта, Есенгелди бий:

Халқым, елім, мен сизлерден иштім, жедім, тілім де тийді. Енді маған үлкен-кішілер ырза болың. Мен сегіз-тоғыз күн жүріп өлемен. Оныншы күні намазым. Сизлер менен менің хошласқаным, ырзаласқаным хәм өлер алдымдағы сизлерге берген хабарым усы, дейді. Сөйтіп Есенгелди бий көп узамай өзінің айтқан күндерінің бирінде қазаланады. Айдос болса сол қәдінде бирнеше жыл халыққа ара болып, турмыс кешіріп жүре береді хәм Хийуа ханынан «Майлы шешгел» деген жерінен бержағын өз қол астына сорады. Хийуа ханының құс бегісі халықтан зақат аламан деп жүріп, Майбас бийді урып, хорлағанда, оның Мыржық Бегіс деген Айдос пенен қаналас инилері: «Хан құс-бегісіне халықтан зақатты урып, жылатып алсын деп пе?» дейді де, атларын миніп, қылышын белине байлап қарсы шығады. Ханның құсбегісі бұл ғауасатты еситіп, ханға барады. Тек өлімнен басын сауғалап қалғаны болмаса құсбегінің ханға алып барған базарлығы болмайды. Қуры алақан құсбегінің хан қарғытып сөйлеп: «Жыйған салығыңыз қайда?»-деп сорағанда, құсбегі:

— Қарақалпақ халқы аш екен, бір жылға мәулет алды, дейді.

— Жоқ тақсыр, Бегіс, Мыржық зақат бермейді. Елдің маңайына апармастан, бизлерді қууып салды, дейді сонда биреуі тұрып.

Хийуа ханы өзінің хәмелдарлары менен бирге, Бегіс пенен Мыржықты қалай өлтіріп, барлық елге өз үстемлігін жүргізіудің шарасын ізлейді. Ақырында әскер алып барсақ қырғын болар, алдаулық пенен өзін-өзіне өлтіртейік деген пикирге келеді хәм бұл қурыққа басқалардан гөрі Айдостың оңай түсетуғынын хийлекер хан алдын ала шамалайды да, оған астыртын хат жоллап, шақырып алады. Хан көзін жыпылықлатып отырып, Айдостың пайдасын ойлаған киісі усап:

— Сизді өлме нағып қалар деп қорқаман, сонда да тәгдірдің баслауы болар, дейді сәл-пәл еңсесін көтеріп қойып. Бұл ушырма сөздің кейіннінің не менен піндетуғынын билмеген Айдос, дар жанында тұрған киісіндей, қалпаллықта ханға беріліп сөйлеп, ізіне ерген халықтың мәліні уттырып алады. Ол:

— Бизден неге қорқасыз. Биз болсақ өзіңіздің

пуқараңбыз, дейди жууасып. Сумырай хан тамсанып.

— Мен қәуіп етпей не қылайын, жақсы көретуғын адамым, мениң тарыққанда арқа сүйер қәуендерім, жауға шапсам жарағым едің. Ақылына сай питкен күшиң мен ырза болып «қууанғанымнан» жанымды қоярға жер таппаушы едим, бірақ сениң сол мәртебеді қызғанып, жұрт көзине танылып, азғана елине ара болғаныңды күнлеп, еки бирдәй бауырың Бегис, Мыржық жудамы сыртынан жамап, мениң қулағымды тындырмайды. Ағамның бийлигине қайылшылығым жоқ, оның абыройын өзиме алып бер деп жүр. Қалаға келген сайын сениң үстиңнен сөз қозғайды. Мен тыпыршылап айтпаса екен деп отыраман. Сонда да олардың балалғы ма, кисилик жарыстырғаны ма, әйтеуір сөзің ауыр-жеңилине сер салмай, кәулине келгенін нелегиси келсиди. Мен соған бир сениң ушын қыйналаман. Узақ өмириннің қысқаруына жүрегім сызлап, қатаң қайғыраман, қана боламан, дейди Айдостың бетине қарап.

— Бағанадан бери уйып, Хийуа хапының қайықомсып айтқан сөзлерін селт етпей тыңлап отырған Айдостың мына сөзди еситкенде жаны бирден сескеніп «хау, солар сөйтип жүр ме?» дейди. Аузын пышықтай ащлып, сиди не дер екен деп қасында тұрған қусбегі метерлер Айдостың жолдан тайып түскенин көргенде, жүзлерине қан жууырып: «Сол сөзди бәримиз де еситип жүрмиз», деп гүәалық берип, дәстурхан басында ант ишеди. Ортаға қуранды қойып, жеңинің ишине бизди салып, усы айтылған сөзлер өтирик болса, бизди қуран урсын деп, бизди қымтақырап қояды да, хәр қайсысы маңлайын бирим-бирим қуранға тийгизеді. Олардың бул хийлесин Айдос аңқаулық етип сезбейді. Олардың күннен бұрын ойлап жүрген бул жамаң ойы Айдостың хийлекер ханға сатылып кетиуіне себепші болады. Хийуадан усындай өсек сөзге иши толып, бәр хұжданнн соның кеулиндегидей тамамлануы ушын жумсауға бел байлаған Айдосқа ауылына келгеннен кейин де жалпылдақ дослары қосылады. Сөйтип Бегис пенен Мыржықтың үстине барады. Барса Мыржықтың хаялы тары салып, қууырып атыр екен. Дәрхал бұл жигит қара үйдің есигин аша сала ишке кирип:

— Мыржық аға, сизди Айдос ағам шақырып атыр. Шамасы хийуалылар менен қас болып келген бе дей

мей, дейди. Мыржық киімлерин иле-шала киіп, сыртқа шығып хабарласпақшы болып босағадан атлай бергенде хаялы тұрып «жау жоқ деме, жар астында» деген, жарақларыңды асынып кетсең болмай ма?—дейди.

— Қатын да ақмақ бола береді екен-ау. Айдос ағам тұрғанда «жар астындағы жау» не жейди менен, деп бара берипти. Мыржық Айдосқа сәлем берип, аман-түссә сорасқаннан соң: — хау аға неге келдің түсін қашып тұр ғой?—дейди.

— Жоқ, қарағым, өзимнің болғаным ғой, деп Мыржықты әңгімеге айналдырып тұрған Айдос, қасына ерип келген еки адамға ым қағып белги бергенде, олар аңлаусыз тұрған Мыржықты арқан менен орап алады. Айдос қулашын кере қылышты тартып жибергенде, оның хасыл тәни екиге бөлинеди. Мыржықтың хаялы гүманланып ериниң изинен келсе, геүдесиниң аңадай жерде жатқанын көреді. Айдосқа қарсы қарап:

— Ладап, мениң нәм кетер, өзіннің өрисиң тарыл-ч. Жау жағындағы панаңнан айрылды. Бағың келген бахытты қаралы еттиң, иниңди өлтирдин, дейди де Мыржықтың алты жасар баласы Ерназарды көтеріп қашып кетсиди.

Сондай алдаушылық пенен Айдос Бегисти де өлтиреди. Еки инисиниң геүдесин қалдырып, геллесин алып Хийуа хапына атланады. Айдос Хийуаға барса да бұрынғыдай абыройы болмайды. Оның атын бұрын жылаулап жүрген адамлар сәлем де бермейди, хабар да алмайды.

Хан еки батыр жигиттиң геллесин көрип, Айдостың шыңнан ладан екеши биледи. Оған бийлик те бермей мысқыллап, хорлап өлтirmekши болады. Бірақ, Айдос еки достының жәрдеми менен Хийуадан қашып өз елине келип хәм өзи қатарлы алпыс бийди шақырып алып, бир алманы бөлип жең, Хийуа хапына қарсы урысуыға үәделеседи. Нәтижеде олар да Хийуа ханының төрепине өтип кетип, жеккесиреген Айдос Түркстанға қашады. Отырған мөкашы, үй-жайы бүлинеди, сөйтип оның қара басы қанғырады. Ақылынан адасқан азғана елдің сатылған басшысы өмирин хорлайды. Басқа түскен бахытсызлықты қайтарыуға албыраған, ақмақ «бийдин» шамасы келмейди. Енди ол, тек өзиннің қара басының рамын ойлап болдырғанлықтан, Хийуа медресесинде оқып атырған баласы Ырза менен Төреге де

ақыл айтып, қол узата алмайды. Хийуа ханы Айдостың қорқып қашқанын билип, оның изинен азғана қурап, лапқан нөкерлері менен қуады хәм басын паналауға жер таба алмай жүрген «бийди» тағы да алдаушылық пенен услап алып, азаппап өлтиреді. Бул уақытта халықтың азатлығын Бегис пенен Мыржықтай болып қорғап жүрген Арзы батыр айрықша көзге түседі. Ол Айдостың Хийуа ханына шынан сатылғанын тек өлер алдында ғана анық биледи. Усындай хорлыққа шыдамай бас бармағын тислеп жулып алады хәм арманлық пенен Хийуа ханының нөкерлерінің қолынан өлип кетеді. Тирилей қолы артына байланып, көкірек сүйегі қаңжар менен тилинип, батырдың жүрегіне муздай суу серпиледи.

Хийуада оқып атырған Ырза менен Төренің де оқуын дауам ете беріуіне мүмкиншилик болмайды, қуудаланады. Бул еки жас балалардың алдында басшылық еткендей адам болмағанлықтан, қоршауда қалып, Ырза Таллық дәрьясына кетип өледі де, Төре аурыста аман қутылып, қөйін журтында усланады хәм Хийуа ханының жәллатлары тәрспинен өлтириледи. Хийуа ханының нөкерлері Айдостың балаларын өзіне қоспай жолын бөгеп, екеуін ски жаққа айырып қуады. Сонлықтан олардың күши бирикпей, бириниң кейиннен бири өлиуіне себепши болады. Сөйтип Айдостың туқымларының көпшилиги Хийуа ханы тәрспинен қаза табады.

Ақырында, баяғы Мыржықтың алты жасар баласы Ерназар алакөзди ата-аналары қыз кийимін кийиндирип, Хийуа ханының гәззапларынан жасырып қалады. Ерназар он сегіз жасына шыққанша қыз аты менен аталып жүреді де, ханың бир сейилинде гүреске түсип, қарсы тәрсптиң палуанларын жығып, соннан кейін барып жигит екені анықланады. Ол Айдостың дәуірінде сағы сывған қарақалпақларды қайтадан қатарға қосып, Хийуа ханына бас ийместен, өзінің ницінен шыққан сатылған адамлардың оғынан өлип кетеді.

АЙДОС БИИ МЕНЕН БЕГИС ХӘМ МЫРЖЫҚ

Султамурат бийдің Айбас, Майбас, Айдос деген үш баласы болады. Майбастың еки баласы болады. Үлкені—Мыржық, кишкенесі—Бегис.

Бегис күтә шырайлы, жүзине көзи түскен адам изине ерип кете беретуғын сулыу болған. Палымбет бийдің әкеси Бегис бийдің қалыңлығы Бегисти жақсы көрип, астыртын байланыс жасап, соннан жүкли болып қалыпты, халық: «Өзің елге ағасаң, ал ишлерің бузықшылық қылады, бул қалай?» — деп Айдосқа айып тағады. Бул сөзге шыдай алмаған Айдос инисин қатты сабайды. Ағасының сабағанына шыдамаған Бегис Қоныратқа қашып кеткен. Бул уақытта Қоныраттың хәкими Төре деген екен. Бегис Төреге қарап: «Мени ағам менен жарастыр», — дейді. Тез арада Бегистің абырайы көтерілип кетеді. Бир күни Қоныратқа Хийуа ханының бир адамы ксledi. Ол Бегисти Қоныратта көрип, ханға:

— Айдос Мыржық пенен арқаны ийелесп, енди инисин Бегисти Қоныратқа жиберип қойыпты. Сөйтип, бәри бирлесип Хийуаның ханлығын алмақшы екен, — деп ханға айтып барады. Буннан кейін хан «Өз көзің менен көрип кел» деп бир исенимли адамын жиберипти. Ол адам «дуп-дурыс» деп барады. Соннан кейін Хийуа ханы Айдосты шақыртқан. Сөйтип, оннан:

— Айдос баба, Бегис қайда? — деп сорапты.

— Бир жаман ис қылып, оған кейип едим, соған ашыуланып, Қоныратқа көшип кетти, — деп жууап берипти. Сонда хан:

— Мына жақтан Төре менен Бегис, буюғынан Мыржық пенен өзің Хийуаны шабажақсаң, буны билемиз. Хәзир сени дарға асаман ямаса зыйыққа отырғызаман, — депти. Сонда Айдос:

— Егер ондай болса мени жиберип, өзімнің хәк екенімди көрсетейін, — депти. Хан рухсат етипти. Айдос елине қайтыпты. Бегис бул уақытлары есине келип, арамнан бөлек жүргенім болмас, кеширим сорап елге қайтайын деп ойлайды. Бир күни Бегис «ағам менен жарастыр» деп хәммеге айттым ғой, енди мен ағамна бара берейін, мениң булай айтып жүргенімди ол да еситкен шығар деп келе берипти. Айдостың үйіне келсе ол жоқ екен. Қазақдәрьяда бир бай сууың шақырып, соған кеткен екен. Айдос ағасын көриу үшін Бегис сол жерге барады. Үйге кирип барса, Айдос песин оқып атырған екен. Намазын оқып болғаннан кейін қолынан алайын деп, Бегис есик бетке таман, бир дивелеп отырған екен. Айдос намазды оқып болып қап-

талында жатырған «ақ қылыш» деген қылышын алып, Бегис қолынан алыу үшін умтылған ұақытта қылышты тартып жиберипти. Қылыш Бегистің бір жақ шекесін ала түсіпті. Бегисжанайбат пенен далаға жууырып шығып, сол пәт пенен суға таслайды хәм сол жерде жан тапсырады. Бірақ қай жерге жерленгені белгисіз.

Бегистің өлгені хаққында Мыржыққа хабар береди. Ол ұақытта Мыржық «Мыржықтың кумы» деген жерде отырады екен. Мыржық буған күтә қапа болады. Бегисти жерлеп болған соң адамлар Айдосқа «Мыржықтың түри жаман» деп айтып барады. Сонда Айдос:

— Бегистің өлимині мен қыйналған жоқпан ба, атаңа нәлет қолдаулылар. Бегис келди деп маған алды биреуің хабар бермедіндер ямаса ашыуымды басып болып әкелмедіндер, — деп қатты қапа болыпты.

Арадағы адамлар Айдосқа «Мыржық сеин өлтирмекши» деп айтып бара берипти. Ақырында Айдос буған исенип, тоғыз адам жиберипти. «Мыржықты өлтирп келмесеніз, бәриниздің басыңызды ақ қылышпенен шабаман, — депти. Ол тоғыз адамның екеуі Мыржықтан үлкен екен. Бесеуі Мыржық пенен жаслы екеуі киши. Олар Мыржықтың үйінде жоғының үстине келеди.

— Мыржық қайда? — деп сораиды хаялынан.

— Мыржық малға кеткен еди, — дейди хаялы. Кумар оларға:

— Аттан түсін, кешикпей келип қалады, — деп мәрәт етеди.

— Тәңір жарылқасын, бизлер Мыржықтың алыстағы жоралары едик. Ойласатуғын жұмысларымыз бар еди. Келе ғойса бизің изимизден барар, бизлер Есим дәрьяның бойында ат отлатып турамыз. Кеште келіп қонақ боламыз, — деп кетип қалады.

Көп узамай Мыржық та келеди.

— Бирмайданлықта бир топар атлы келди, сеин жораларың екен. Есимнің бойында ат жайып отырамыз, келсе изимизден келсин деп кетти. Бірақ, түрлерин жаман көрдим, сақланыңқырап барғайсаң, шабазым, — дейди Мыржықтың хаялы.

— Не айтып отырғаның өзіңнің, мени ізлеп келген жораларым шығар, деп олардың кейнінен аты шаба жөнеледи. Барса тоғызы да ат жайып отыр екен.

Шетинен сәлемлесип, бесеуінің қолынан алып үлгергенде олар Мыржықты бас салады. Сол жерде Мыржықты өлтирп, үстине шапанын айқыра жауып олар кетип қалады.

Мыржық кешиккеннен кейін Кумар изинен барса, Мыржықтың өлигинің үстинен шығады.

Кумар булардан қорқып, «жалғызым Ерназарды да өлтирп қояр» деп төркиніне кетипти.

ЕРНАЗАР ПАЛУАН

Қарақалпақтан Ережеп, Турым бий деген Хийұа ханы менен қарақалпақларды досластыруу ийеті менен Хийұа ханына барады. Булар Хийұа ханына барып:

— Еки елдің татыу жасауы үшін, хан ийеміз, қарақалпақ ишине барып той бериніз, — деп кеңес береди. Хан бул мәсләхәтти қабыл етип, гүзде ат шаптырып той береді. Сол ұақытта Арзы деген кисинің мың жылқысы бар екен. Сол жылқының ишинен бир Бөрте деген ат тууылады. Сол ат төрт жасқа келеди. Ол атты пүткил қарақалпақ халқы болып, «байраққа қосамыз» деп тилек тилеп, атты жарысқа таярлайды. Тойда барлығы болып бир жүз елиу ат байраққа жибериледи. Ат жарысқа Бухара хәм Қоқанд ханлығынан келген атлар да жибериледи. Той он бес күнге созылады. Сол тойда Арзының Бөртеси атлардың алдында келеди. Хийұа ханының сиясатынан қорыққан Турым бий менен Ережеп бийлер ханға:

— Ат та хандики, халық та хандики, атыңыз байрақтан биринши болып келди, — деп қутлы болсын айтыпты. Сонда хан хәзирет марапатланып, орнынан турып, бийлердің қутлы болсынын қабыл етипти.

Ат байрағынан кейін гүрес басланыпты. Бул гүресте Қоқан ханының Қоңыраулы палуаны менен гүресіуге Хийұа ханының қол астындағы палуанларын салыуға адамлар қорқысыпты. Себеби, жеңисти бухаралы палуанының алып кетиуіне көзлери жетеди. Сол ұақытта Турым бий арланып, хәзиретке:

— Тақсыр ханым, арзым бар, — депти.

— Арзың болса айт, — дейди хан. Сонда Турым бий:

— Қоқан ханының палуаны менен гүресіуге бизің елимизден хеш кимнің шықпауы ар-намыс емес пе? Егер рухсат етсеңіз, сизің зинданыңызда жети жыл-

дан бери жатқан бир адам бар. Бизин арымызды ала, сол адам алады, — дейди. Хан Эрناзар палуанды ұмытып кеткен екен.

— Ол ким? деп сорапты хан.

— Эрназар деген қарақалпақ бала, — депти Турым бий.

Сол уақытта хан Эрназарды зинданнан шығарып әкелуіге рұхсат етипти. Турым бий менен ханның пашпабы Эрназарды алып келуіге кетипти. Эрназарды зинданнан шығарып алып келсе, жигиттің шашлары, тырнақтары өсип кеткен екен.

Бұл уақытлары Эрназар келгенге шкем ханның басқа палуандарына бас байрақты бергізбей тоқтатып қойған екен.

Эрназарды Хийұа ханының алдына әкеледи. Хан оның хәлленіп алыуы үшін он бес күн бермекши болады. Бірақ Эрназар хәзир гүреске таяр екенлігін айттып, ханнан рұхсат сораиды. Хан рұхсат етеди.

Буннан кейин Эрназар ортаға шығып Қоқан палуаны менен гүреске түседі. Эрназар алысуы гезекти «қонақ едіңіз» деп Қоқанлы палуанға береді. Қоқан палуаны биринши гезекти алып, Эрназарды жыға алмайды. Гезек Эрназарға келеди. Ол Қоқан палуанын құшақлап көтеріп, Қоқан ханының алдына апарып таслайды. Сол уақытта қарақалпақтардың ишинен Эрназардың күшіне марапатланған биреуі күлип жибереди. Хан ол адамның күлгенин айып көрип, үлкен жазаға буйырыпты. Той тарқағаннан кейин Турым бий Эрназар палуанын Қоқанлы палуанды жыққанына қутлы болсын айттып хан хәзиретке екнши рет келипти. Хан қутлы болсынды қабыл алады.

Той тамам болғаннан кейин Хийұа ханы: — Ат байрағыңызды алып, — деп Турым бий менен Ережел бийди шақыртады. Ортаға бир шекпенди жайып, хан теңгеден мың тилланы (хан теңгеден тоғыз теңге бир тилла) берген екен. Сол уақытта Турым бий қапталындағы қос баулы пышағын шығарып алып теңгени санауға ерншип, ортасынан төртке бөледі. Теңгениң тең жартысын хан алдына ысырып: — Хәзирети ханымыз, барлық қарақалпақ халқы да, озып келген ат та сизики, мынаны сиз алыңыз, — деп алдына ысырып қойыпты. Бұған ханның уақты хош болып, аттың ийеси Арзыға аталық хәмелин берип, Арзы сол жерде «Арзы аталық» болдыты.

Хан Эрназарды алдына шақырып алып: — Мынау сениң палуан байрағың, — деп тилла салынған табақты Эрназарға ұсынады. Эрназар ханға қол қаусырып турып:

— Тақсыр ханымыз, байрақ сизики. Мениң тилегім бар, егер соны берсеңіз мениң байрағым сол болсын, —

— Айт тилегинди, орындаймыз, — дейди.

— Хәзирети ханымыз, сиз айыпқа буйырған қарақалпақтың алпыс бийи менен кешегі тойда гүнәлы болған жигиттің бас бостанлығын берсеңіз, мениң тилегім сол, — дейди Эрназар.

Хан Эрназардың тилегин орындап, ат байрағын алып ханлығына қайтыпты.

АЙДОС БИИ

(Екинши вариант)

Айдостың Бегис, Мыржық деген еки иниси болады. Олар екеуі де Айдостың агасы Майбастың балалары болған. Майбас өлгеннен кейин оның хаялы балаларына «бийлик сенлердики, сенлердин жаманлығыңыздан бийликті мырзаға алып кетти», — деп гыжақ берген. Усынан еки бала Айдос пенен мәлеллеседи. Бұны Хийұа ханының Қоңыратта отыратуғын бир тууысқаны Бийхожа еситип, Мыржық пенен Бегиске астыртын адам жиберип: «Айдос пенен мәлеллесе бермей, келе гойсын, мен пәлендей қыламан», — деп шақырады. Соның менен Мыржық пенен Бегис Қоңырат жаққа кетип қалады.

Барғаннан кейин Бийхожа екеуіне нөкер берип қояды. Бийхожа бұл екеуіннің күшинен қорқа баслайды. Булар бир ғапылда мени өлтирип қойса, Қоңыратты ийелесе, ал ол жақтан Айдос шықса, барлығы бирлесип Хийұаны да алыуы мүмкин, — деп ойлайды. Сөйтип, буларды хәлсиретіуі мақсетинде Айдосқа: «Сениң еки инің пәлен айдың пәленинши күни сени шаппақшы» деп хабар жибереди. Соның изинен хабардағы көрсетілген күнге Бегис пенен Мыржықты Айдос қаланы шабууға жибереди. Бірақ Бегис пенен Мыржықтан жасырын нөкерлерине:

Таллықтан өткеннен кейин барлығыңыз бир түнде қашып жоқ болың, Бегис пенен Мыржық қалсын, урысса агасы менен өзи урыссын, — деп тапсырып жибереди. Таллықтан өткеннен кейин нөкерлер бир ақшамда қа-

шып кетеди. Бирақ Бегис пенен Мыржық қайтпайды, сол жүриси менен Айдостың қаласына келеди. Айдос қаланың күн бағар арқа тәрәпинен өтпекши болады. Бирақ Бийхожаның хабары менен Айдос жағысқа бүкқы таслап мергенлер қойған екен. Солар дәрәиниң ортасына келгенде Бегис пенен Мыржықты атады, сол жерде Бегиске оқ тийип өледі. Оның аты кейин қарай шығып, жарға сскиргенде Бегис қулап түсіп, жарты жағы қырға шығып жатыр екен. Айдос сонда:

— Мынаны көзиме көрсетпеп, — дейди. Арзы батыр (қолдаулы) найза менен Бегисти суўға ығызып жибереди.

Мыржық оқтан аман қалып, Қоңыратқа барады. Бийхожаның енди оның менен иси болмайды. Буннан кейин Мыржық тоғайға көшеди. Үш жыл тоғайда отырады. Бир күни ол «ағайинниң ишине көшип барайын, өлтирсе ағам ағайинниң ишинде өлтирсин» деп ойлайды. Бир түнде Есимниң арғы жағасында бир қумның басына келип үйин тигеди. Сол қум соннан «Мыржықтың қумы» деп аталады. Мыржық келипти дегенди Арзы батырлар сситип, оны өлтирип, геллесин апарсақ үлкен сыйлық аламыз деп ойласады. Шақырып барғанда Мыржықтың хаялы «жаў-жарағың менен бар» десе, «жарасыўға барғанда жаў-жарақ апарған уят болады» деп апармайды. Оны Арзы батырлар өлтиреді. Мыржықтың хаялы бунны көрип, баласы Ерназарды Есенгелди мәхремниң үйине апарып таслаған. Арзы батырлар ертеине азданда Мыржықтың геллесин Айдосқа алып келген. Сонда Айдос:

— Бул не? — деп сораған. Арзы батыр:

— Бул Мыржықтың геллесин, — деген. Сонда Айдос:

— Мырза өлди, Мырзаның орнына Бегис өлди, енди Мыржықта не атаңыздың қарызы бар еди? — депти. Айдос Мыржықтың өлимине «Мүйизимнен айрылдым» деп бирмайдан жылапты.

ТУРЫМ БИЙ

Ережеп тентек ханға гүналы болыпты. Хан оны түйениң катебине тиркеп алып кеткен. Көпшилик халық сораған, бермеген. Солай етип Турым бий кетип, Қоңыратта ханның изинен жеткен. Ханның алдына бир кирген, хан: «кет» — деп сөйлеспеген. Шығып кетип, екннши рет кирген.

— Тақсыр ханымыз, Ережеп тентекти сорағанда оны жарылқап сорап турғаным жоқ. Бир қарақалпақтың баласы өлср еди, бир хаял туўар еди, тек Мәдирейимдсй ханы бар екен, Турымдай сақауы бар екен. Хан дарға асыпты, байлаўлысын шешипти, асыўлысын кесипти, деген ат қалар ма? — деп едим, — депти. Сонда хан Ережепти өлимнен қутқарыпты.

* * *

Турым бийдің әкеси Аймурза ханға салық жыйнап апарып береді екен. Бирақ, жылда қарыздар бола береди екен. Бунның себеби Хийўа ханлығында жүретуғын ақшаны шығарыўшылар ханның берген гүмисин жанына қалдырып, мыс ақшасын ислеген. Ол қол менен услаған соң таты кетип, мысы қалады екен. Оны салық ушын апарғанда қабыл етпей, Аймурза байдан көтерип алып, қарызланып қайта беретуғын болған. Бир сапары кеткенде баласы Турым Аймурзаға ерип кетипти. Хийўаға барыпты. Барса бул сапары да Аймурзаның салық ушын апарған теңгеси өтпепти. Не себеп өтпегенлигине Турымның 12 жасар ўақтында пәми алысыпты. Аймурза байдан гүмис ақша көтерип алыўға келгенде Турым ханның ақша согатуғын адамларына барыпты. Оларға:

— Сизлер неге ханның «ақша исле» — деп берген гүмисин соқпай, мыс ақша согасыз? Мынаў сизлердің қылмысыңызды ханға айтаман, — депти. Олар хан сезсе өлимдар болатуғынын билеп, Турымға жалынған. Турым:

— Егер мына қалтадағы ақшаның орнына гүмис ақша берсеңиз қояман, — депти.

Олар қайыл болған. Турым себеп болып, Аймурза үш жыллық қарыз салығынан қутылған. Жас баланың зийреклигине, өткирлигине адамлар ҳайран қалған.

ЕРНАЗАР АЛАҚӨЗ ҚАЗЫҰШЫЛАРҒА ЖЕҢИЛЛИК БЕРГЕН

Өткен дәуірлерде ханның аўыр қазыў жұмысларынан халық күтә көп азап көрген.

Қазыу күгә ауыр болып, өзіне тийген шегін бола алмаған адам болса, оны көміп таслайтуғын ямаса урып өлтиретуғын болған.

Хан хәмелдарларынан ауыр азапқа қалған халық өз-ара көп ойласып, бизлерге жеңиллик алып берсе, Ерназар алакөз алып берер деп Ерназарға адам жибереди.

Халықтың тилегине ылайық Ерназар ат минип, Хийуаға кетеди. Хийуаға кетер алдында халыққа қарап: —Ертең кешке айналып келермен, егер де оннан кешиксем өлди деп есаплай берің,—деп ескертеди.

Айтқанындай келесі күні кешке жетип келеди. Оның қолында ханның жеңиллик берген гүуалық қағазы бар екен.

Ерназар бийжағдай болып қалады. Тәуиплер, тәжирийбелі киесилер сер салып, абайлап қараса, Ерназар Хийуаға барып хан менен сөйлесіуге кеткенде, оның минип барған атының ер-турманына хан адамлары душпанлық етип, адамға зыянлы зәхәр жаққан екен. Жол жүргенде усы зәхәр денесіне азмазлап сицип қалыпты. Мине, сол уудың себебинен жығылған екен.

Адамлар ауыл бойынша қатық жыйнап, Ерназардың уу сиңген жеріне ем етип, зордан келеге келтирпті.

Халық үшін жанын пидә етип жүргенде, ханның мийримсиз малайлары Ерназарға усындай жамандық ислейди.

ХАЛЫҚ АЛҒЫСЫ

Қарақалпақтың белгили бир жерінде урлық пенен аты шыққан бир адам болыпты. Ол елди бийзарға келтирген, өзі күшли бәдбәшер биреу болса керек.

Ол бир күнлери Ерназар алакөздің данқын еситип, соның менен бир күш сынасып көріуге әрман етеди екен. Бул ойын ол барлық жүрген жерде айтып жүрпті.

Урыдан әбден бийзар болып, мазасы кеткен халық өзлери-ақ Ерназарға хабар жеткеріуге мәжбүр болған.

Ерназар хеш уақытта өзлігинен биреуге тиймейди.

зыян келтирмейди екен. Бирақ барған адамлар бул қарақшының халықтың тынышын алып жүргенін айтып қоймағаннан соң келипті.

Ерназар атақлы уры менен ушырасқаннан кейін, оған бул ислерін қойыу кереклиги тууралы көп кеңес берген. Уры буған көнбеген, өзінің гүресіуге таяр екенін билдирген.

Ақырында халықтың өтпінши хәм урының тилеги бойынша Ерназар уры менен гүресипті.

Гүрес көпке созылмаса керек, Ерназардың гүресте сүйетугын хәмели жамбас урыу екен, бир жамбас урында урының жамбас сүйегі гүлопат болыпты.

Халық урының қыянетшилигинен қутылғанына Ерназарға алғыс айтыпты.

ЕРНАЗАРДАН ХАН ҚОРҚАДЫ ЕКЕН

Халықтың тилеги бойынша ямаса тиккелей өзінің жұмысы бола ғойса Ерназар алакөз Хийуаға барып хан менен хабарласып қайтады екен. Оның ержүрек, батырлығынан сескенген хан сарайы алдында турған қарауыллары, хан жоллатлары, хан хәмелдарлары болсын, Ерназар алакөзге «тек» деп оның райын қайтарыуға бата алмайды екен. Хәттеки, оны көрген адамлардың айтыуы бойынша ханның өзі де Ерназар алакөзден қорқады екен деседи.

Ханның Ерназардан қорқатуғынын ханның өзі хешкимге билдиргиси қелмейди екен.

Бир күні ханның үәзирлери, ақылгөйлери ойласып ханға былай депти:

— Тақсыр, сиз уллы мәртебелі адамсыз, Ерназар келгенде орныңыздан турып, түриңіз бузылып, қарсы аласыз, ол қалай болған?

Тийкарында хан күтә сыйлы қонақ келгенде ямаса сырт еллерден патшалар ямаса елшилер келгенде ғана орнынан турыуы керек екен.

Сонда хан:

— Жоқ, мен қорықпайман, Ерназардан да адам қорқа ма екен,— деп жууап қайтарыпты.

Хан хәмелдарлары ханның Ерназар алакөзден қорқатуғынын дәлилесп, өзіне көрсетпекши болып сумлық ойлап тауыпты.

Ерназар Хийўага келипти. Жақын ўақытта хан сарайына келеди деген хабар таралыўдан хан ҳәмелдарлары билдирмей ханның зерли шапанын астындағы көпшикке тигип қояды. Усы ўақытта Ерназар хан сарайына кирип келеди. Хан орнынан ушып турады, оның менен бирге тигилген көпшик те салбырап хан шапанына илинип турғанын хан ҳәмелдарлары көрипти.

Ерназар кеткеннен кейин хан ҳәмелдарлары ханның иеге орнынан турғанын айтыўға өтишти.—Хей азаматларым, мен Ерназардан қорқпай хәм ол келген ўақытта орнымнан турмай не қылайын, Ерназар есиктен кирген ўақытта еки ийшиде еки арыслан алып таслайтуғындай болып көзлери масаладай жапып келеди. Соннан кейин орнымнан турғанымды билмей қаламан,—деп жуўап берипти.

ЖҮРИТИҰИН ТАПСА ҲӘМЕЛДИҢ КИШКЕНЕСИ ЖОҚ

Ерназар алакөз ханға жақпай қалғанлығы себебли көп ўақытқа шекем оны хан «ақ үйли» етип қояды. Ол турмыстан қысылып, күн көриўи қыйынласа баслайды.

Бул қорлыққа шыдамаған Ерназар алакөз ханға барып ҳәмел сорады.

Хан Ерназар алакөзге:—Бар саған шамалды ҳәмел етип бердим,—деп жуўап берипти.—Әжеп болады, тақсыр,—деп Ерназар шығып кетеди. Бул бийдай психтиң ўақты екен. Ерназар базардан еки-үш шыпта сатып алады да, қай жерде буўдай қырман алып атырған адам болса, оның ким болғанына қарамастан, барады да өр жағына шыптаны тутып шамал жибермейди.

Себебин сораған адамларға:—Хан маған шамал ҳәмелин берди,—деп жуўап береді.

Усы ҳәдийседен кейин адамлардан ханға арыз түсе баслайды.

Хан Ерназарды шақырып алып:—«Енди саған шылым ҳәмелин бердим»,—деп хабарлайды. Ерназар бұған да «әжеп болады» деп шығып кетеди.

Қалаға барып шарбақларға кирип, ким болса да шылым шегип отырса болды, қолынан тартып алады да шылым пулын алады. Егерде ким де ким қарсылық

көрсетсе, «хан ҳүкими» дейди де өлтире сабайды. Азын-аўлақ ўақыттың ишинде бул ҳәмели менси де Ерназар пүткил қаланы бийзар етеди.

Ханға көп адамнан арыз түседі. Ҳеш илажы қалмаған хан Ерназарды шақырып алып, өзиниң қәлеген жұмысын берген екен.

«Жүритиўин тапса ҳәмелдин кишкенеси жоқ» деген сөз соннан қалған екен.

ЖИГИТКЕ ҚҰС ТА, ИЙТ ТЕ ЖАРАҚ

Бир күни хан Ерназар менен сөйлесип отырып, гәптиң арасында:

—Ер жигитке не жарақ болады?—деп сораған екен. Ерназар ханға:

—Ер жигитке ийт те, құс та жарақ болады,—деп жуўап берипти.

Бунин бир ҳалын көрейин деп хан ҳәмелдарларына буйрық береді. «Бүгин қалада жаны бар адам есиклерин иштен илип, далаға шықпай отырсын, ким де ким далаға шықса өзи өлимдар, малы патшалық», деп жар урғызады. Хан ҳүкими орынланбай қала ма? Қала азмаз ғана ўақыттың ишинде тым-тырыс болыпты.

Усы ўақытта хан Ерназарға рухсат береді де, жаллатларға қорғанның дәруазасын бекитип, қараңғыда байлаўлы турған жараған түйени көшеге босатып жиберіўди буйырады.

Жақты көрмей иши писип турған түйе ҳеш бир қыймылдаған жан таба алмай жүргенде жана ғана сарайдан шыққан Ерназарды көреді.

Түйениң тәп бергенин көрип Ерназар жән-жағына қараса, қолайлы ҳеш жарақ таба алмапты. Түйе болса жақынлап қалған. Усы ўақытта бир буралқы ийт Ерназардың жанынан өте бергенде, Ерназар ийттиң артқы аяғынан услап алыпты да, түйениң басына урыпты. Ийт болса пыт-шыты шығып кетипти, ал түйениң мойын омыртқасы үзилип кетип, турған жериңде сеспей қатыпты. Ерназар ҳеш нәрседен хабарсыздай өз жөнине кетипти.

Хан барлық болған ҳәрекетти бийикте турып ўәзирлери менен көрип турған екен. «Ер жигитке ийт те, құс та жарақ» деген сөздиң мәнисине сонда түснинпти.

ЕРНАЗАР КЕНЕГЕС ПЕНЕН УШЫРАСЫҒУ

Ерназар алакөз заманында кенегес Ерназар бий деген адам болыпты. Ол да өз заманындағы адамлар арасында белгилі адам болған.

Бір күні усы Ерназар бий атлы қус салыуға шығыпты. Ерназар бий күні менен ат үстінде сандалып қус салыпты, бірақ қанша сарсылып жүрсе де аң табылмай, кеш болып баратырғанда ауылына қайтып киятырса, алдынан бір ирпектен келген қарапөрең жигит шығыпты. Ол пияда жүріп қус салып жүр екен. Ол пияда жүріп-ақ қоян, қырғауыл, түлкілерден көп аң алыпты.

Ерназар бий жаңағы пияда жигиттен услаған аңын басып алмақшы болады да, атты қаттырақ айдап, қамшы менен керилип арқасына бір урады да, атқа қақтырып кетеді. Пияда адам абайламаған киесі қусап, артына бурылып та қарамай жүре береді.

Бұған Ерназар бийдің ашыуы келип:—Әй заңғар, адамбысаң ямаса шайтанбысаң?—деп дауыслап үстіне және ат айдайды.

Пияда жигит артынан келип қалған аттың суулығынан услап тартып жибереді. Ат оммақазан атып жығылып, үстіндегі Ерназар бий әдеуір жерге ушып кетіп, жалп етип жығылады. Аттан жығылған оңғылық бола ма? Орнынан тура алмай атырғанда, аттың шылбыры менен аяқ-қолын байлап, кишкене оқпанға шалқасына таслап, қусын жанына қойып атты минип кетіп қалады.

Солай етип, бір үйге барып қырғауыл, қоянды көп етип астырып, бір адамды Ерназар бийге жиберіп:—Тез әкеле гөр қосшым, өлип қалар,—деп тапсырады.

Көп ұақыттан кейін Ерназар бийді әкеледі, жайласып отырып алғаннан кейін жаңағы жигит Ерназар бийге қарап:

—Көргенсиз жигит екенсең, қамшы менен урдың, атқа қақтырдың үндемедім, екінші үстіме ат айдағаның не қылғаның? «Өзіңді ер билсең, басқаны шер бил» деген халық нақылын еситпедің бе?—заңғардың баласы. Сен ат минип жүрген менен шамаңды байқауың керек. Биз Ерназар алакөз деген боламыз,—деп тағы да көп сөзлер менен оған нәсият беріп кейійді.

Ерназар бий қатты қысынып, атын хәм де үстіндегі мелде шалаын Ерназар алакөзге сауғаға беріп, кеширим сорап тарқасыпты.

ХӘЛЕК БОЛМАЙ-АҚ ҚОЙЫҒ, БАЛАЛАРЫМ

Ерназар Хийұадан ханға жаманлы болып қашып киятыр екен, изинен он-он бес атлы адам қуыпты.

Ерназар олардан бұрын кетіп, кемеге минип дәрьядан өтип кетіпті. Қууғыншылар дәрьяға келип, дарғашыдан (кесмспиден) Ерназардың дерегин сорапты. Дарғашы көп ұақыт бұрын бір жигиттің өтип кеткенін ескерткен.

Барлық қууғыншы кемеге минип, дәрьяның арғы бетіне шықпақшы болған, кемеге минген барлық қууғыншыларға қарап, дарғашы:—Балаларым, изинен қуып хәлек болмай-ақ қойың,—депти.

Себебин сорағанда дарғашы:—Жаңағы өтип кеткен жигиттің бір өзі мингенде суу кеменин жийек ушына шамаласып еді, сизлер барлығыңыз мингенде де кемеге бір сәл қанбақ жүклегендей-ақ болды,—деп жууап беріп, қууғыншылардың Ерназар алакөзді услау қолынан келмейтуғынын ескертіпті. Солай етип, Ерназардың изинен қуыуға қорқып, олар сол жерден изине қайтыпты.

ЫРЗАМАН УЛЫМ

Ерназар алакөзге оқтың тийіп жараланғанын биле турса да, үш күнге шекем оның үстіне хешким бара алмайды. Ақырында өлгенін анық биліп хан әскерлері Ерназардың басын кесіп Хийұаға алып келеді.

Ханға Ерназардың басын апарғанда Ерназардың анасы да шақыртылады.

Ерназардың басы қоржыннан алынып, ханның алдына қойылған ұақытта ханның хұрейі қалмай орнынан ушып турады. Бұны көріп тұрған ана:

—Ырзаман улым берген ақ сүтім. Жұртлардың тирииснен қорқпаған хан сенің өлгиннен қорқып орнынан турып атыр,—депти.

Хан:—Ерназарды неге ержүрек батыр десем, оның анасында бар екен ғой жүреклилік,—деп Ерназардың анасын сыйлап ұйине қайтарыпты.

Ерназардың анасы Қумар аналық деген болған. Ол күтс ақыллы, зйрек, сөзге шебер хаял болыпты. Ол Есенгелди махремнің қызы екен. Хийұа ханы Ерназардың геллесін алған соң, оның тууған анасын көрмекші болып, буны қандай хаял тууды скен деп қызықсыныпты. Сөйтіп, Хийұаға анасы менен қарындасын шақыртады. Оларды бір күн қонақ етип күтеди. Екинши күни хан ұәзирлери оны ханның алдына апарып, алдына табақ тартады. Табаққа Ерназардың геллесін салып әкеліп қояды. Сонда анасы: баласының геллесін көріп:

— Хей балам. Қудай сени артық жасаған екен. Еле де Хийұалылардан жоқары жүр скенсең,—деп аұқатты жей беріпті.

Сонда хан буны көріп:

— Ат бийсең, алып анадан тууады деген ырас екен. Ерназардың тууған анасында қарамағ бар екен,—деп сын беріпті.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ НӨКЕР

Иран шахларына қарсы жүргизілген сауашлардың биринде Хийұа ханы жеңиліске ушырайды. Нөкерлери басқы тауып, кейін серпиліп қашады. Аты шыққан жүйріклері қутылады да, көлігі шабанлары қоршауда қалып қояды. Ерназар алакөз изине қараса, хан әдеуір кейінде қалған екен. Алакөз артына айланып келип:

— Хан хәзиретимиз, сиз мына атыңыз бснен жаудан қутыла алмайсыз. Сиз тутқын болып қолға түссеңіз, ел басшысыз қалады хәм дағдарысқа ушырайды. Хорезмди жау басып алса, журттың толысы төгіліп, ортасы шайпалады. Сонлықтан сиз мениң жүйрік атыма миниңіз. Мен сизің ябыңызды алайып. Мен өлген менен хеш гәп болмас. Өли болсам бир шуқыр тири болсам есабын тауып бир жағынан шығарман,—депти.

Хийұа ханы:

— Сиз аман-есен Хийұаға барсаңыз, маған көрсетерсіз,—деп қолындағы жүзигін алакөзге беріпті хәм өзи жаудан қашып қутылыпты.

Ерназар алакөз ханның шабан ябысы менен жортақлап қиятырғанда, қызыл бастың еки батыры оны қолға түсіріпті. Алакөздің аяқларын байлап, үйине әкеліпті. Батырлардың анасы бар скен. Ерназар оны көріуден тууған анасы Қумар ядына түсіп, жылап жиберіпті хәм ақ шашлы кемпирдің қушағына бойын таслапты.

Батырдың анасы Ерназардан сорапты:

— Сен неге жыладың? Мениң аяғыма не үшін басыңды тийгиздің? Бул сениң өлимен қорыққаның ба ямаса жөгилигиң бе?..

Оған Ерназар алакөз былай деп жууап беріпті:

Мен бир жесир хаялдың баласы едим. Жау қолына тутқын болып түстим. Сизің балаларыңыз мени бул елатқа ерксіз алып келди. Сизди көргенимде өзімнің ақ сүт берген әзийз анам ядыма түсіп кетти. Мен өзімді бийлеп тура алмадым. Анаың аты ана емес пе? Анама болған перзентлік сезім менен сизің қушағыңызға бойымды таслауға мәжбүр етті. Бул мениң өлимен қорыққанлығымнан ямаса өлимен қутылыу үшін сизге жарамсақланғанымнан емес, бәлкім, анаға болған пәк меңір-мухаббатым шығар..

Батырлардың анасының бауыры еріп кетти хәм ол Ерназар алакөзди өз перзентиндей жақсы көріп, қушақлап сүйди. Ана көзинин жасын сүртіп былай деди:

— Бурын мениң улым үшеу еди. Ең үлкени сауашта өлип, улым екеу болып қалды деп қайғырып жүріп едим. Тәғдир маған өлген улымның орнына ғайыптан тағы бир ул берди. Балаларым, сизлер бул жигитке енди тутқын деп қарамаңлар. Берген ақ сүтме мени ырза болсын десеңіз, оның аяқ-қолларын тез шешіңдер, хәм өзлеримиздің тууысқан иниміз деп есаплаңлар,—депти.

Батырлар ананың буйрығын булжытпай орынады. Ерназар алакөз жас жағынан бул жигитлерден киши еди. Сонлықтан ол көбинесе үйде қалатуғын болды. Ағалары шикарға шықса ямаса сауашқа кеткенде алакөз батырлардың анасына келип бирдей жылайтуғын еди. Бир күни ол кемпир Ерназардан ишкениң алдында, ишпегениң артында, киймеге де зар емессен. Я биреуден қорлық көріп жүрсең бе? Сен неге жылай бересең?—деп сорады.

— Мениң бул елатқа тутқын болып түскениме де әдеуір уақыт болды. Мениң ауылда қалған анам қайтып бармағаннан кейін, «улым шейит өлген шығар» деп ойлап, күни-түни зарланып отыр. Ол есиме түскенде, мен де өзимди тута алмайман,—деп жууап берди Ерназар.

Алакөздің батырлығын, ақкөкиреклигин батырлардың анасы күтә унататуғын еди.

— Улым, жағдайыңды жақсы түсинемен. Сен бизнің елатқа тутқын болып түстің. Мен саған рухсат еткен менен, еки балам саған тиймеген менен, сени ауыл адамлары тутып алса, өлтирип қойыуы мүмкин. Сени аман құтқарғандай жүйрик ат бизде қазиринше жоқ. Бир құтқарса сени ержете келе Сары бийеден туўған торы тай ғана құтқарыуы мүмкин. Сен оған күнде түрли жемис хәм тағамлардан қосып исленген бир жентек тақан берип баға бер. Қететуғын күниңди өзим айтаман,—деди батырлардың анасы.

Ерназар алакөз торы тайды сылап-сыйпап өзине үйрете баслады. Ананың кеңеси бойынша ол түрли жемис хәм тақанлардан қосып исленген тақаннан қырк қосыуысын ауыстырып алды. Торы тай да өсип, камалына келди. Бир күни кемпир:—Енди елиңе қайта ғой,—деп рухсат етти. Сени ауыл адамлары қууар. Қууғыншылардың қарасын көрген уақытта жанағы тақаннан бир қосыуысын атыца бер, бир ууысын өзим же. Оның қасийети бар. Ол сизлерди шөллетпейди де, аш қылмайды да. Бар, жолың болсын балам,—деп батырлардың анасы Ерназар алакөзге ақ пәтияени берип қалады.

Ерназар алакөздің қашқанлығын сезип қызыл баслар оның изинен қуады. Қууғыншылар жақынлағай уақытта бир жентек тақанды аты, бир жентек тақанды өзи жейди де, атына «шүү» дейди. Торы аттың қарасы көринбей қалады. Солай етип, Ерназар алакөз Хорезм шұқырына келип жетеди. Хорезмге келген уақытта баяғы еки батыр «Хош бол Ерназар иним» деп оның менен алыстан хошласып қалады. Қууғыншылар да алакөзди енди услай алмайтуғынын билеп, ауылларына қайтады.

Ерназар алакөз жүзикти ханға көрсетеди. Хан оған жоқары хәмел береді. Буны қызғанған хан хәмелдар-

лары алакөзди жаманлап, оршынан алдырады. Ерназар қандай хәмел берсе де, ханнан пайын алып жүреді. Оннан қорыққан хан хәм оның хәмелдарлары алакөзди барлық жұмыстан босатып, ауылына қайтарайды. Жақсылыққа жаманлық ислеген ханға қарсы Ерназар алакөз көтериліске шығады.

ТҮЛКИЛИ ТӨРЕБЕК

Хийуаның ханы Мухаммед әмин өлгенде ханның Хожамурат, Төре бий деген еки баласы қалған. Достүр бойынша хан өлгеннен кейін үлкен баласы хан болыуы керек екен, бірақ кишкенеси Хожамурат хан болып кетеди. Соннан кейін Төре инисине ашыуланып, Қоңыратқа келип ел жыйнап, өз алдына хан болған хәм Хийуа ханына бағынбаған. Төре бийдің басшы адамлары араллы өзбек Тәжимурат қасқа, қарақалпақ Тұлкили Төребек дегенлер болған. Сөйттип олар бес жыл дауамында халықты өзлери басқарған хәм Хийуа ханы менен хәр жылы урысқа шығып турған. Олар Қоңырат қорғанын хийуалыларға бермеген. Буннан кейін Хийуа ханы олардың арасына жансыз жиберген хәм «Төребийди ким өлтирсе, ат басындай алтын хәм жоқары хәмел беремен» деп үдееткен еди. Бул уақытлары Тәжимурат қасқа өз басына опасызлық етип, Төребийди өлтиреді. Хийуа нөкерлери Қоңыратты шабады. Көтерилісшилер жеңиледи. Тұлкили Төребек қырға қазақлар арасына жасырыннуға мәжбүр болады. Қырда ол бир жылдан көбирек жүреді. Усы уақытларда Хийуаға орыслар әскер алып киятыр деген хабар тарайды. Усы уақытлары Хийуа ханы «Ким орыслар менен бизлерди урыстырмай, парахат жол менен жайғастыра алады» деп адам излетеди. Сонда халық:

— Бул ис тек Тұлкили Төребектин қолынан келеди,— деп жууап береді. Хан оны излетип тауып алып Хийуаға алдырады. Хан:

— Төребекжан, сен былтырдан бері қайда жүр едің?— дейди.

Тұлкили Төребек:

— Қазақтың шопаны өлсе, хаялы оны азалап, бир жыл үйінде отырады. Мениң көп дузын ишип, аз хызметин

қылған адамым өлді. Соны азалап былтырдан бері жатыр едім,— дейді.

Хан Төрбекке:

Сен достыңа садық хызмет еткен екенсең, енді бізге де хақ көкірегің менен хызмет етсең бе?— дейді.

Тұлкили Төрбек:

— Сізге төбем менен хызмет етемен,— дейді.

Хан оған:

— Хәзирден баслап иске кирис,—деп бұйрық берипти. Тұлкили Төрбек:

— Жоқ, хәзиринше бұйырған жұмысыңды орындай алмайман,—деп жууап берипти.—Себеби Қоңырат көтерілісінің басшысы Төре бийдің геллесі жылына шекем хан сарайында илдириулі тур. Дәслеп сен маған ағамның геллесін бер. Мен оны геүдесіне қосайын хәм басына ескерткіш әулие салайын. Соған жететуғын қәрежет, уста тауып бер. Оннан соң қандай жұмысқа бұйырсаң да бараман,—деп үәде берипти.

Хан еле Хожамурат екен. Бахталаслыққа тууысқан ағасын өлтирип қойғаны, оның сүйегін басқа бір адамның ізлеп келгені ядына түсіп, хан жылап жиберипти. Ол тұлкили Төрбектің өтинішін орынлапты. Төрбейдің геллесін геүдесіне қосыу үшін гезийнеден мың тилла ажыратыпты. Пискен гербиштің хәр бирін бір тилладан алып, Топ атқан деген жерден оған естелик орнатады.

Төрбек хан менен Хийұаға қайтып киятырып ол рус әскерлерінің алдынан шығады. Тұлкили Төрбек Хийұа ханын урыссыз рус патшалығына жизия төлейтуғын болып келистиреди.

Ол уақытта орыс тилин тек Тұлкили Төрбек ғана биледи екен. Себеби, ол Қоңыратқа келгенде бір орыспенен тамыр болып соннан үйренген құсайды. Бул уақытта Қоңырат көтерілісіне қатнасушылар орыстар менен байланыста болған. Төрбейдің исенимді адамы Тұлкили Төрбек бурынырақта еки сапар он төрт урыудан Сейитбек хәм басқа адамлар менен бирге орыс патшасына елши болып барған. Екинши сапары ол руслардан әдеуір әскер алып қайтады. Хийұа ханы бул истен хабары бар Төрбейдің хәрәкетіне қосылғаны үшін хәр бир қарақалпақ үйінен

бір адам өлтирмекши болады. Қарақалпақлар орыстардың қоллап-қууатлауы бойынша бул жазадан азат етиледі.

Тұлкили Төрбектің тәсири артып кетеди хәм көтерілістің қайтадан басланыу қәуінінен қорқып, Хийұа ханы хийлекерлік жолына өгеди. Ол ақыллы, батыр жигитлерди халықтан бөліп алыу үшін сарай хызметіне тартыуға, олардың бала-шағаларын Хийұа шәхәрінде турыуға рухсат береді. Бирақ, Тұлкили Төрбек «Хийұаға көшип келмеймен, өз халқымнан бөлінбеймен» деп қарсылық билдиреди.

Хийұа ханы Тұлкили Төрбектің бул тилегін де есапқа алады хәм оған:

— Сиз сарай хызметіне керек адамсыз. Сизің жақынырақ жерге қонысланыуыңызға рухсат етеміз. Сиз өзінізге тәбия хожалықлар менен көшип келиңіз хәм Ташауыз шәхәрине жақын қолайлы бир орыннан еки мың танап жер аласыз,—деп жалынады.

Тұлкили Төрбек ханның бул усынысын қабыл етиуге мәжбүр болады хәм өз ауылын Ташауызға көширип апарады. Ол жердесі ауылды қоныслары «шыпталы қарақалпақлар» деп атайды екен. Тұлкили Төрбек төменгі қарақалпақлардан бөлінгеннен кейін ханға хызмет етиуге мәжбүр болыпты. Бирақ сарай хызметіне алыуды ол ханның жарылқауы, жазадан азат етиуі деп есапламайды. Керисинше, жер аударыу, халықтың бирлігін бузып, күшін бөлшеклеу,—деп сезеди.

Усы уақытлары қарақалпақлар Хийұа ханына көтеріліс шығарса, қозғаланның басшылары хәмелдарларға тилеклес болған адамларды өз елинен айырып алып Хийұаға жақын жерлерге қонысландыратуғын болған. Усындай себеплерден Тұлкили Төрбек тусында бес жүз үйлі қарақалпақлар Майлы шенгелдің күн батар жағынан Тақта деген жерден мың танап егислик майданын алып, сол жаққа көшип барыпты. Бундай сүргінге айдалған қарақалпақлар Хорезм ойпатының бирқанша жерлерінде болған хәм олар Хийұа ханына қарсы екинши мәртебе көтеріліс шығарыу имканиятынан айрылған.

Тұлкили Төрбек ол жаққа барғаннан кейін ханның әскерлерінің жүзбасысы болған. Ол картайғанда

көзін болыпты дейди. Бирақ, Төрбек баратуғын жерин адаспай тауып алады екен. Мудамы оның алдында бир ақ түлкі жүреді екен хәм аты оның изине ереді екен. Сонлықтан халық оны Түлкіли Төрбек деп атайды екен. Қазір Түлкіли Төрбектің туқымлары алты атаға келипти деседі. Оның үрім-путақлары Хорезм областында, Ташауыз областындағы Рузым жап, Әбдил жап, Алтмыш жап деген жерде, Ленинабад районының Свердлов совхозында турады деседі халық.

ТӨРЕ БИИ

Төремурат (Төре бий) хәм Хожамурат екеуі ағайынли киши болған. Еки ағайынли жигит Қоңыратта дос-татыу турады екен. Бир күни Хожамурат «үйлеримиздің ауызбиршилги бизлерден» деп, өзін көрсетип мақтанса керек. Сонда Хожамураттың хаялы:

— Үйдің ауызбиршилги еркеклерден емес, қатындардан, бизлерден, — дейди. Хожамурат: — Қойсана, — деп қатынына урысып таслаган. Буған ашыуы келген қатыны бул сөзди бир алдыңа келтирейин деп қолайлы жағдайды излейди.

Бир күни Төремураттың үйине қонақ келип, соған сойылған қойдың артқы аяғын Хожамураттың баласына, алдыңғы аяғын Төремураттың баласына услата салады қой сойған адам. Усыны көрген Хожамураттың хаялы усыны мәлелдің түйини етип, өзіннің байына:

— Көрдің бе, қайнағаның қылып отырғанын, Хожамураттың баласы артта болсын деп артқы аяқты сенің балаңа берди, бизлерди өзлеринен кем көреді, — деп жортаға шатақ шығарады. Буған өкпелеген Хожамурат Төремурат ағасынан хожалығын бөлеклеп, Қоңыратты таслап, Хийуаға көшип кетеді. Хийуалы Қоңырат пенен жау болып, Төре бий менен душпан болып турғанда Хийуа ханы Хожамураттың Хийуаға келиуін айрықша уақыя деп биледи. Оған Хийуалылар үлкен құрмет көрсетип үлкеп хәмел береді.

Төре бий Хийуалы менен жети жыл дауамында урыс қылады. Хийуалы Төре бийди жеңе алмайды. Төре бий баслаган Қоңыратлы арал өзбеклери Қоңыратта Төре бийдің қаласы деген үлкен қорған салады. Төре бийдің басшылығында Хийуа ханына бағынбай-

туғын, оған салық төлемейтуғын еркин ел болғысы кетеді. Хийуалылар Төре бийдің бағыныуын талап етеди хәм «сизлерди бәрибир ашырқатып аламыз» дейди. Сонда Төре бий хийуалыларға былай деген екен:

— Қалбай деген дайым бар, байлығы тасып атыр, күнде барсам да байлығынан бере береді. Оннан қала берсе Сүтли емшек деген бағым бар, жылына үш писеді, әуели көгін жеймен, оннан соң гүлин жеймен, оннан соң собығын жеймен. Буннан басқа үш ай сауыным, үш ай қауыным, үш ай қабағым, үш ай шабағым бар, — деп олардың абай-сиясатына көнбейди.

Төре бий қатты айбатлы киши болған. Хәрқандай адам оның тууры нәзерине барыуға айбынады екен. Оның Ақша деген зор аты болған. Ақша атына минип дууры киятырғанда қандай жүрекли адам болса да қорқатуғын болған.

Жети жыл удайына урыс халықтың жанына тийеді. Усы жағдайдың ауырлығы гейпара турақсыз басшылардың Хийуа ханы менен тиллесиуине, урыстан шаршаған халықтың уақытша кейпинен пайдаланыуға мүмкиншилк туұдырған.

Сол уақыттағы Қутлымурат деген Төре бийдің сәрдари Төре бийдің көзинің ләкетлигин ескерип, сынау ушын бир жола шығырдың маслығының астынан алып өтеди. Төре бий атта киятырып, хәқыйқатында көзи оззи көретуғын болғанлықтан шығырдың маслығына атта киятырып өзін урып алады. Буны абайлаған Қутлымурат екінши бир отырыспада түргелин кетип баратырғанда геуишлерин терис қояды. Онда да Төре бий көзинің ләкетлигинен терис қойған геуишти көрмей киймекши болады. Қутлымурат бираз сынаудан кейин Төре бийдің көзинің жақсы көрмейтуғынын биліп, оны өлтирмекши болады. Оны өлтириу жүдә қыйынға түседі. Төре бийдің Ақша аты астында, қара шолақ қылышы дәстинде турғанда хешким өлтире алмайтуғынын хәмме биледи.

Бир күни оқшауырақ тигилген Төре бийдің отауының қасында байлаулы аты менен ерге қыстырыулы турған шолақ қара қылышын Қутлымурат урлап алады да, үйдің туу сыртынан жау келип қалды деп дауырық салады. Уйықлап атырған жеринен ушып туып далаға жууырып шыққан Төре бийдің абайсызда геллесин алады. Солай етип, Қоңыратлылар жети жыл

дауамына Хийұа ханға қарсы гүрескен өз көсемін өз қолы менен өлтиреді.

Әлбетте, Төре бийди өлтирген, Хийұа ханын қолдайтуғын Қутлымурат қусағаңлар Төре бийдің геллесі үшін сыйлық алыуға, геллени Хийұаға апарды. Төре бийдің геллесі Хийұаға барған уақытта, Хийұа ханы:

— Әй, надан Қоңырат, — деп ғарқылдап күледі. Төре бийдің геллесін көріп Хийұадағы иниси Хожамурат бул иске қыйналып:

— Әттеген-ай, Төре бий менен жау болып отырғанымыз, Хийұа менен ел болып отырғанымыз еді, басын геудесіне қосып қоя ғойың, — деп геллени әкелгенлерди Қоңыратқа қайтарады.

Иниси Хожамурат ағасы Төре бийден айра түскеніне пәнт жеп, ағасын «Пайғамбар қызы» әулийесіне жерлеп, басына естелик жай салдырған екен дейді.

ПАНАХАН

Төре бий өлгеннен кейін оның жақынлары басынан қорқып жан сақлау үшін Хийұаға қашады. Себеби, Қутлымурат Төре бийди өлтирйу менен оның жақынларының бас көтергенлерінің хәммесін туқымқұрт қылуы қауіп туғады. Хийұаға қашқанлардың ишинде Төре бийдің жийени Мұхаммед Пана деген жигит пен Шеримбет батыр деген де болады. Олар Пана Төре бийдің жийени болғаны үшін жан сақлап қашып келсе, Шеримбет батырдың Көк ат деген атын Қутлымурат басып алғаннан кейін, Шеримбет батыр Қутлымуратқа өкпелеп Хийұаға кетіп қалған болады. Әне, Хийұада жүріп Пана да, Шеримбет те талап ислен жүре береді. Мұхаммед Пана деген жигит азада хәм күши-қарыуы жүдә бәлент болған.

Усылай етип жүргенде Мұхаммед Пана менен Шеримбет скеуи Хийұада ушырасып қалады. Гәп бир-биреуіне «сен не қылып жүрсеннен» басланады. Екеуи дәртлесіп, еллери ядына түсіп жыласып:

— Киси елинде патша болғаннан, өз елимизде шован болған артық,

— деп екеуи Хийұадан Қоңыратқа қайтыуды үәделеседи. Олар екеуи бирнеше күн жол жүріп Қоңыратқа кешке жақын келеді. Қоңыраттың ишиндеги Қан-

жаптың «бийдің көпири» деген көпирдің қасында жағада скеуи бет-қолын жууып отырса, атлы Қутлымурат бий арыз жайдан көпир таманға бир өзи өстен атлы киятырғанын көреді. Мұхаммед Пана менен Шеримбет батыр буны көріп, бир-бирине «Көктен тилегенди жерден берди қудайым» дейди де екеуи жағадан жоқарыға шығады да, Қутлымурат бийди аттан аударып алып геллесін кеседи, лашын «бий көпирдин» астына ғығады. Усы уақытта күн батып, қараңғы түсіп кетеді. Пана менен Шеримбет батыр Қутлымурат бийдің арызханасында түп бойы қонып шығады. Ертең азан менен жаршыны шақырып «заман кимнің заманы, Пана ханның заманы» деп жар урдырып жибереді. Пана хан болып, Шеримбет батыры болып, Қоңыратта бир ақшамда өзгеріс болады.

Панахан өзіннің зулымлығынан ба, ямаса Төре бийдің қаны үшін ба бас көтерген бий, хәкимлердің балаларын туқымқұрт қылады. Түркменлер менен тил бириктиреді, Хийұа ханы менен де тиллеседи. Панаханның заманы жүдә ауыр болады. Бир жағынан зулымлық, екінші жақтан ашлық, үшінші жақтан алауызлық ханға деген халықтың жек көриушілігін күшейтип жибереді. Буннан кейін Қоңыраттың бас көтерген бийлерінің хәммесі Әзбергеннің қорғанына қашып барады. Әпиұайы халықтың уәкиллери бас қосып Панаханның зулымлығына қарсы қырық жигит жыйналып қара қойды сойып, ханды қулатыу үшін мәсләхәт қылады. Бирақ, биринші мәсләхәт билінің қалып қырық жигит дарға асылады. Екінші рет қырық жигит жыйылып мәсләхәт етеді. Олар ханның бәргәси ишине басып киреди. Панахан адамлар басып киргенде «Не қылып едим, Қоңырат» деп жети қабат жайдың төрине қашады. Адамлар Панаханды тутып алып тиридей азаплап өлтиреді. Қашқан жеринен Шеримбетти, балаларын да тутып алып өлтиреді. Өйткени, Панаханның жәллаты болған Шеримбет шоқмар менен бир урып гүнасыз бенделерди өлтиретуғын болған. Панаханның кемпирин балалар сарсаң кесекке салып өлтирген.

Панахан барлығы болып Қоңыратта он төрт ай ғана хан болған. Ол усы уақыттың ишинде халыққа жаманлықтан басқа хәшқандай жақсылық көрсете алмаған.

Панаханның усындай зулымлығының арқасында халық арасында мынадай қосық пайда болған:

«Панахан болды ханымыз,
Гүнжара болды нанымыз,
Егер Хийуалы келмегенде,
Шығар еди жанымыз».

ХҰРЛИМАННЫҢ ТАҚЫЯСЫ

Бердақ шайыр бір күнлери үйіне ғәрежети менен қоса базардан тоғыз тақыя сатып алады. Үйіне қайтып киятырып жолда бір танысының үйінде қонады. Азанда баяғы тақыяны тексеріп қараса, тақыя торы емес, он тақыя болып шығады. Буны көріп Бердақ ғайраң болады. Тақыя сулыу хәм қызлар ушын тигилген тақыя екен. Бул зыят тақыяның бір қәсийети бар шығар деп, оны балаларына да, қызларына да бермей жасырып қояды. Себеби, бул қәсийетли тақыяны балам ямаса қызым кийсе бақсы болып кетер, бақсышылықтың өзи ауыр жол, ол жолға балаларым гириптар болмай-ақ қойсын деген ойда болады.

Бердақ қартайып, төсек тартып жатады. Бердақ жатқанда баяғы тақыяны дастығының астына қойып жатады екен. Буны Бердақтың қызы Хұрлиман сезип, бір күни атасы уықлап жатырғанда урлап алып басына кийип тойға барады. Тойға барса қыз өзіннен өзи қосық айтқысы келип, өзінде бақсышылық сезим пайда болады. Буны әкеси еситип қызына:

— Балам, сен бул тақыяны кийме, — деп нәсият береді. Бірақ Бердақ өлгеннен соң ол тақыя Хұрлиманның қолында қалады. Арадан көп өтпей Хұрлиман турмысқа шығады. Күйеуге шыққан соң арадан алты күн өткен соң ол исип ауырады. Сол ауырып жатырғанда әкеси түсінне енеді. Түсінде Хұрлиманға:

— Балам, әке жолын қуып пәтия ал, — дейди.

Ол дәслеп шырайын журтқа көрсетпей қосық айтып, биреуге дуўтар шерттиреді. Соң уялғанды қойып «Гүл-бүлбилди» шертеди хәм айтады. Усынан баслап Хұрлиман бақсышылық жолына түскен екен дейди.

БУХАРА ӘМИРИ БАТЫРХАН

Бухара әмири Батырхан деген қарақалпақ болған. Ол қарақалпақтың Манғыт урыуынан деп айтысатуғын болған. Батырханнан соң Бухараға Темірхан, оннан Ахатхан, буннан соң Музаппар, ең соңғы Сайд Алимхан бәри де атадан балаға ханлық мийрас болған.

Батырхан деген жүдә айбатлы адам болып өткен. Ол Бухараның патшасына үш жүз әскер менен елши болып барады. Ол өзи айбатлы, ири киши екен. Оны көріп Бухара ханы қорқып кетеді. Патшаның алдына барып:

— Орынныңнан тур, — деп патшаға буйрық береді. Патша орнынан турғанын билмей қалады.

— Жети қәдем жүр, — дейди. Патша жети қәдем жүреді.

Сөйтип өзи патшаның орнына отырып алады. Патша Батырханға Бийбиханым деген қызын береді.

АМАНБАЙ БАТЫР

Аманбай Үйсейин деген Бухар әмиринин баласы екен. Ол жасынан жигерли, шаққан, батыр болып өседі. Аманбай қыйқаң болған соң әкеси оны қуып жибереді. Ол күни ушын бір ийшанның үйінде ийшанға тәхәрет суу жылытып берип жүре береді. Сөйтип жүрип узақ жерлердеги аты шыққан байлардың малын айдап алып қайтады екен. Ийшанның сол елге аты шыққан ала аты болады. Аманбай сол атты ықласы менен бағады екен.

Бір күни Аманбай бір топар мал айдап келгенінде, малдың ийселери изинен жетеді. Аманбай ийшанға тәхәрет сууын жылытып берип, ийшан да таң намазын оқыйын деп атырғанда мал ийселери ийшанның үйіне кирип келеді. Ийшан намазын оқып болып, жолаушылардан жол болсын сорады.

— Бизлер мал жойтқан жоқшымыз, — дейди жолаушылар.

— Ол ким? — дейди ийшан.

— Мынау отырған жигит, — деп Аманбайды көрсетеді. Ийшан:

— Мүмкиң емес, бул менің исенимли атқосшым, —

деп ақламақшы болады. Сонда Аманбай ийшанға қарап:

— Ақламаң тақсыр, болсақ болған шығармыз, — дейди.

— Онда бар балам, мына «ала ат» ты да алып кетер бер, сен бұл жерге сыймассаң, — депти.

Солай етип, Аманбай жигитлерін ертіп, ала атты миніп алып, үлкен байларды талап, малларын сойып жеп жата береді.

Бір күнлері Аманбайдың әкесі өледі, соған ас бериу ұшын әмірден мал сораса:

— Саған беретұғын малым жоқ, өзін тауып ала бер, — дейди. Бұған ашыуы келген Аманбай әмірдің малларын айдап келип сатып, әкесінің асын береді. Бұған әмірдің ашыуы келеді, хәм Аманбайдың жигитлерін әскер жыйнап келип қырып таслайды. Олардың арасында Жийенқұл бақсы, Төлеген шопырық, Құлман деген жигитлер аман қалады. Солардың ишпен әмірдің әскерлері Жийенқұлды әмірдің алдына ұслап алып келеді. Жийенқұл әри жырау, әри шайыр адам екен.

Әмір Жийенқұлға:

— Адамлар сени жырау хәм шайыр деседі, сен ағанды мақта, — деп бұйрық береді. Сондағы Жийенқұл жыраудың Аманбайды мақтап айтқаны екен:

Алалай менен булалай,
Ат болыпты Ала тай,
Жер шылымға кештім най,
Ертеде өткен Аманбай.

Аманбайдың Ала аты,
Қолтығында қанаты,
Аманбай жауға шапқанда,
Жарқылдайды полаты, деп салдырта береді.

ЕРЕЖЕП ТЕНТЕК ХӘМ ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Бір жарлының баласы бар екен. Оның жұмыс ислеп, хеш талабы келиспепти. Сонда ауылының бір жасы үлкени баланы шақырып алып:

— Қосшым, сен бұл жүрести қой. Ережеп тентек көпті көрген адам. Сен соннан барып ақыл сора. Тур-

мысыңның жақсарыуына себепши болар, — деп ақыл айтыпты.

Жигит Ережептің алдына барған екен. Ережеп баланың бетіне қарап тұрып:

— Қосшым, маңлайыңның соры бес ели екен. Сен бұл жүрестен келе болмайсаң. Менің ақылымды алсаң— үйіндегі пулға өтетұғынын сатыстырып, базардан ала тай сатып ал, сениң бахтыңды ала тай ашады, — дейди.

Жигит Бухараға барып андай-мындайларын сатыстырып, бір ала тай алыпты. Сол тайды бағып, ат етип жетестірипти. Ала тай ат болып, тойларда бас байрақты алатұғын болыпты. Соннан «Пәленшенің Ала аты» деген лақап алып, жигит атының арқасында бай-дәулетли болыпты.

ЕРЕЖЕП ТЕНТЕК

Қарақалпақтың бийлері Ережеп тентекті жамап-ламақшы болып, Хийұаның ханына барады. Булар менен Ережеп тентек те болады. Хан олардың не айтайын деп отырғанын түсинип:

— Қәне, сизлердің қайсыңыз зорсыз, — деп сорайды. Бийлер жууап берместен бұрын шаққан түрде Ережеп тентек орнынан ұшып тұрып, мынадай түрде жууап береді:

— Хан қасында Қабыл зор,
Өгизликке Ораз зор,
Шешенликке Әдил зор,
Майлы шеңгелден өткен соң,
Бәрнен де дәкең зор, — дейди.

Солай етип, бийлер Ережеп тентекті жаманлай алмай қалады.

МОЛЛА ПИРИМНИҢ ҚАМАЛЫ

Өз заманында Қутлымурат хан боламан дей Қоңыратты салдырған екен. Қоңырат питкеннен кейін қырқ жигит Пананы бас етип Қутлымуратты шалып өлтиреді хәм Пананы хан тиклейди. Пана хан болып тұрған уақытында халықты бүлдиреді. Пананың әскері келип Бозатауды шабады. Минне, ұсыннан молла Пирим де-

ген адам қамал ислеп қорғанады. Молла Пирим менен Өтепберген екеуі жақын адам болған. Молла Пирим қамалды үлкейтіп қала салмақшы болады. Бірақ Өтепберген бұған келісім бермейді. Молла Пирим қала салуға кириседи. Буннан кейін Өтепберген қасына онлаған адамды ертіп Тербенбес деген жерге келеди. Молла Пирим қала салып түркменлер менен урысады. Усы дәуірде Әжинияз ахун да болады. Қаланы жау алған соң молла Пиримди услап алады, бірақ өлтірмейді, Әжинияз ахунды бенде етип ешекке теріс мизгизип айдап қайтады. Усы уақытлары Әжинияз шайыр «Бозатау» қосығын шығарады. Әжиниязды айдап киятырған түркменлер оның ахун екенін билген соң босатып жибереди.

Молла Пиримнің шабылыуы қыста болады. Молла Пирим дәрүазаманның хақын бермегенліктен дәрүазаман өкпелеп кетип қалады. Усынан пайдаланған душманлар дәрүазаны бузып кирип, қаланы басып алады. Қаланың порқан қайтпа деген шығыс-арқа жағынан Пиримнің өзі жау кирместен бұрын қашып кутылады.

АҚЫМБЕТ ХӘМ ХИЙУА ХАНЫ

Хийуаның ханы Мөдемин хан өзінің патшалық сән-салтанатын мақтау хәм кеуіл көтеріу үшін өз қол астындағы елдерден атақлы бақсы, жырау, шайыр хәм сазенделерди Хийуаға жыйнапты. Сонда қарақалпақ бақсысы Ақымбет те шақырылған екен.

Хан бақсыларды алды менен өзінің сарайындағы бақсылары менен айтысқа түсирген. Гезек Ақымбетке келген. Ақымбет ханын Тамбур деген күтә атақлы бақсысы менен айтысуға мәжбүр болады. Тамбур өзінің ең жақсы атқаратуғын «Шырған» деген нарасын айтып, гезекти Ақымбетке берген екен. Ақымбет бұл нарасы Тамбурдан да жақсы етип айтыпты. Гелме-гезекти қойып, дәсме-дәске түсірип көрген екен, тыңлаушылар Ақымбетке аға берипти. Өз бақсысының жасилгенинен гезепленген хан Ақымбетке қастын тигипти. Оны үш күн тынымсыз айттырыпты. Ақымбет бұл сынақтан да өтеди. Дауысын қалдыруу пийети менен Ақымбетке шылым сууын бергизеди. Бірақ оның сарайдағы өзбек досты сақландырып, сол арқа-

ды ишпей, бұл шылым сууын қойнына қуып жибереди.

Енди хан әбден ашыуы келип, қазының алдына Мақтумқулының қосық кітабын қойып:

— Ауызын бағып тыңлап отырың, егер усы кітаптан бір сөзди қалдырып, я гәлет айтса, маған хабар берің — деп буйырады. Ақымбет бұл сынақтан да сүринбей өтеди. Бірақ, зорлыққа шыдамай тынымсыз айтып, енди қуылып-қуылма деген кеселге ушырайды. Лекин қайтқанша сыр бермейди.

Ақыр соңында илажы қурып, өз сөзинс байланған хан Ақымбетке:

— Сынақтан сүринбей өттің, бақсы, қәне тилегиди айт? — депти. Сонда Ақымбет ханға:

— Тақсыр, бір қасық қанымнан кешсеңіз тилегимди айтайын, — деген екен. Хан аларып:

— Кештим, — депти.

Ақымбет ханға тикленип қарап:

— Тақсыр, ендигиден былай, илая, сиз мені көрсең, мен сизди көрмейин. Басқа тилегим жоқ, — депти.

«Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады», — деген, сонда да хан оған бір ала қайыссы ат берипти. «Ала қайыс» деген нараны Ақымбет сонда шығарған екен.

МУҰСА ХӘМ АҚЫМБЕТ

Муұса бала бір тойда саз шертип қосық айтып отырса, бір ғарры:

— Сазы бар екен да, әттең сөзи жоқ екен, — депти.

Бұны қулағы шалған Муұса намысланып, «қалайда сөз үйренбесем болмас» деген қарарға келеди. Ол дуұтарды Пирлеспес қасқа деген атақлы сазенделен үйренген еди. Ал, Пирлеспес қасқа Жиһен жыраудың заманласы, теңи-тайы жоқ сазенде кис болыпты. Ол бір жола қара үйде дуұтар шертип отырғанда сазды сулыу шерткени соншелли, бір бұлбил шаңарақтан пәлпәлlep ушып келип, дуұтардың қулағына қоныптымыс деген әпсана тарайды. Мине, жас Муұса сол Пирлеспес қасқаның барлық сазларын үйренеди. Енди оған ким сөз үйретеди?

— Ақымбет бақсыға бар, — деп ақыл береді жас үлкеслер. Муұса Шорахан этирапында Ақ қамыс де-

ген жердегі қарақалпақтардан еді. Ол енді кемешілерге қосылып салдау тартып Шымбайға келеді.

Ақымбет Шымбай қаласының арқасында Бақанды деген жерде тұрады екен. Ол аты қарақалпаққа белгилі бақсы болып, гүрлеп тұрған ұақыты еді. Тегілікте жол болсын сорамайтуғынын билген Муўса Ақымбеттің үлкен хаялының есигіне барып хызмет қылады да, көп ұзамай хаялға жағына баслайды. Ол хаялдан Ақымбеттің перзенти жоқ еді. Сонлықтан бәйбіше жас Муўсаны өзіне қыяметлік бала етіп алады хәм Ақымбеттің алдына апарды.

— Ақымбет, мына бала Шораханнан сени ізлеп келип, хызметінди қылып жүргеніне міне үш ай болды. Сен неге оннан жол болсын сорамайсаң? — дейди хаялы хәм баланы күйеуіне таныстырып болып, енді оны шәкірт етіп алыуын өтінеди.

Буннан кейін Ақымбет балаға минислигіне бир гунап, шертіуіне бир гөне тоз дуўтар берип шәкіртлеріне қосады. Бірақ, кеуіл аудармайды. Қай жерге барса, Муўса Ақымбеттің хәм шәкіртлердің атын жайғастырады, хызметін ислеиди, кеште атлардың арасында шыбынға таланып, қыста сууыққа тонып жатады. Сөйтп ол белгилі атқосшы балаға айналады. Ал басқа шәкіртлер болса оның үстінен күліп:

— «Майға жарысып өкпе де қалқады» дегендей сен де бақсы болғың келеди-ау. Сеннен оңлы атқосшы да шықпайды, — деп күліседи хәм Муўсаның басынан тәкибай алып, азап беретугын болады. Бірақ, Муўса азаптың бәрине көнеди. Ол тойларда атларды бағып, шыбынға таланып жатып, Ақымбеттің айтқан дәстан хәм қосықтарын еситип үйрене береді. Сөйтп, ол Ақымбетке бес жыл шәкірт болады. Ақымбет оған тек соңғы жыллары ғана кеуіл аударып, өз алдына айтқызып тыңлаған хәм оның әжайып хош хәуаз хәм сазенде екенін мойынлай баслаған.

Бир күнлері Ақымбет Қаратаудың аржақ-бержаннан мийман алып, үлкен той береді хәм мийманлардың алдына келип:

— Ағайындар, мен енді қартайдым. Бірақ, нзімде алты шәкіртім бар. Оларды усы жерде сыннан өткеріуіміз керек, — деп шәкіртлерди сынға сала баслайды. Ең қыйын төрт наланы сайлап алып, оларды хәр шәкіртіне гезекпе-гезек айтқызып шығады. Сонда

Ақымбет хәр шәкіртің хәр жерге бөліп атырып, Муўсаға:

— Муўса, мен сени хеш жерге де бөле алмайман. Өрисиңди шеклеуге хәқым жоқ. Өйткени сен меннен де өткір бақсы болып жетилистин. Сол ушын төрт тәрелің бирдей қубла. Сен пүткіл Қара ағашқа хәм сөзіңди, хәм сазыңды жүргізесен, — деп патия береді.

Сөйтп, ат баққыш шәкірт бала бирінші рет даңқылы өмір босағасын усылай атлаған екен.

ЖИЙЕН ЖЫРАУ ХӘМ АМАНБАЙ БАТЫР

Жийен бир кәмбағал адамның баласы екен. Бир күні қой бағып жүрсе, бир жаушылар келип, Жийеннің елін шауып, оларды ат алдына салып айдап алып кетеди. Сонда Жийен он сегіз жаста екен. Жаушылар буларды айдап өз еліне апарып, хәр қайсысы қолға түскен тутқынларды бөлісіп-бөлісіп алады. Жийеннің хожейіні оған қой баққызады. Ол бир-еки жыл қойдың изіңде жүреді.

Бир күні Жийен қой бағып жүріп уйықлап қалыпты. Түсіне Қыдыр ата еніп қолына қобыз береді. Жийен оянса қосық айтқысы келип атыр екен. Ол бир ағашты қобыз етіп қосық айта баслайды. Ол қосық айтып отырса бир топар атлы адамлар дус келеді. Бірақ Жийен бул адамларды көрмепті. Адамлар қула дүзде қосық айтып отырған адамға хайран қалып:

— Сен кімсең? — деп сораиды.

— Мен Қарабай батыр дегеннің баласыман, — дейди.

— Тойға бармайсаң ба? — дейди адамлар.

— Тойға барар едим, мына қойлар аяғыма тусау болып тур, таслап кетіуге тағы болмайды, — дейди. Атлылардың ишіңде Қарамырза батыр деген бар екен. Ол тойға барған жерде Қарабай батыр менен ушырасады. Сонда Қарамырза батыр турып:

— Қарабай батыр, сизиң олжа қылып алған баланыз бар екен, соны маған сатасаң ба? — депті. Оған Қарабай батыр турып:

— Мениң олжа балама не бересен, — депті. Қарамырза батыр турып:

— Мен сениң олжа балаңды алғаным ушын көп

нәрселер бермен, — депті. Сөйтіп Қарамырза батыр олжа баланы сатып алыпты. Сатып алғаннан кейін бағанағы қой бағып жүрген жерге ізлеп келип, оны ертіп тойханаға алып келеді. Ол тойда қосық айта бастайды. Ол қосық пенен өзин Қарабай батырдан Қарамырза батырдың сатып алғанын, шопанлықтан құтқарғанын айтады. Ол Қарамырза батырды былай мақтайды:

— Әуели, әуели айтайын,
Аты жақсы қудайды айтайын,
Қара мырза батырды айтайын,
Өзи журттың дилбары,
Ашылған екен гүлбары,
Қара мырза батырды айтайын, — дейді.

Қара мырза Жийенди сатып алғаны үшін оның хақысына сыйырдан тоғыз бас, қойдан тоғыз бас, жылқыдан тоғыз бас, түйеден тоғыз бас мал беріп баланы алады. Сөйтіп Жийенди үйіне қайтарып жібереді. Жийеннің елі Түркстанда екен. Жийен өз еліне келеді. Сол уақыттары Түркстанда Аманбай батыр деген бар екен. Сол өзинің әскерлерін жыйнап қалмақлар менен урысып сонда қолға түсіпті. Қолға түскен Аманбайдың жигиттері екі мыңдай бар екен. Оларды қалмақлар шетінен өлтіріп атыр екен. Сол уақытта Жийен жырау келип:

— Алалай менен булалай,
Ақ болады жорға тай,
Ер шылымға қостым най,
Ертеде өткен Нуртай,
Мусылманның баларын,
Қосақлап қойдай қырған жоқ,
Хожам сендей болған жоқ, — деп толғау

айтады.

— Тили кесилгир-ай, сен бул жырды әуелден неге айтпадың? Мен енді қанша адамлардың қанына қалдым, — депті. Сонда ол қалған адамларды босатып жіберіпті.

ШАМУРАТ УСТА ХӘМ ШЫҢҚОБЫЗ

Шымбай бетте жасайтуғын қарақалпақтың Мүйтсен урыуынан шыққан қолы өнерлі Арыұхан деген қыз болған екен. Ол жүдә нағыслап құр тоқыйды екен. Бір күні кешке дейін құр тоқып, шаршап, бір нәрселерді ойлап отырғанда оның құрдың жиплерін уақты-уақты кесіп таярлайтуғын пышағы жерге түсіп кетіпті. Нееше жыллардан бери пайдаланған полат пышағының сабы түсіп қалған. Төмен түсіп баратырып жипке тийіп кетіп «дың» етіп, жағымлы бір сес шығады. Қыз дәриу пышағын алып, қызықсынып қарайды. Қараса пышақтың сап жағы биздің ушындай жиңишке, бірақ биздей жұмыры емес, қыяқтай жуқа екен. Бармағы менен азмаз қайыстырып, өз ауанына жиберіп қалса, оннан жаңлап сес шығады. Шаршап отырған қыз соннан жағымталлы сес шыққанына қуанып, хәр қыйлы етіп шертіп хәлекленип отырады. Ақырында оның астына гилт қойып, ерніне апарып, кесесіне тутып, екі тистиң арасын пышақтың қырындай ашып, пышақтың жаңағы жиңишке сабын ауыздың ишине қарай шертіп қараса, полат ушының сесті бурыңғыдан гөре жақсырақ хәм ашығырақ шыға бастайды. Хәтте, намаға да келгендей болған. Ол полаттағы бунындай қәсийетті сезіп, сол уақыттағы Шымбайдың шебер темиршилерінен есапланған қарақалпақтың Мәнжиұли деген тийресінен шыққан Шамурат уста дегенге барады.

Сол Арыұхан барып, Шамурат устаға болған хәдийсені бір-бір баян қылады. Зейинли хәм шебер Шамурат уста мәселені аңлап, қыздың айтқанларын іске асырыуға тырысады. Нәтижеде сол Шамурат уста бір саз әслабын соққан. Оның атын шыңқобыз деген. Қыздың шыңқобызының тили пышағының сап жағы болғанлықтан оның бас жағы пышақ болып қала берген. Өйткені ол құр тоқып отырған сол пышақ пенен жиңкескен хәм құр кескен. Ериккенде дем алып, пышақтың сап жағындағы шыңқобызды шертетуғын болған. «Бір қыз сондай қобыз соқтырыпты» деген хабарды сол замандағы той-мерекелерде, жаңа көзге түскен дуұтарға нама қоса алатуғын қосық айтып жүрген қоңыратлы, урыуы «Қазаяқлы» Турымбет қызы Зийбагул деген хош қауаз қыз еснтіп келип, Арыұ-

ханның шерттп отырғанына қарап таң қалыпты. Зийбагүл Шамурат устаға барып:

— Қур тоқыушы қыздың қобызындай қобыз соғып бер, қақынды бермен, бірақ, қобызың пышақсыз болсын, — деп қасында отырып алыпты. Шамурат уста:

— Хәзир қолым тиймейди, ертең кел, — десе де, Зийбагүлдің өзи қобызға сондай ышқыпаз болғанлықтан устаның қасынан шықпаған. Бойлы-сынлы, хош дәуаз қыз устаның алдында өтіннпш етип:

— «Жап аға», — деп турған соң Шамурат уста:

— Нәзеринди қайтармайын, бір буйымың түспп келе қойыпсаң. Соғып берейин, бірақ көрикти өзин басасан, — дейди.

— Қыз баланың араласатуғын иси емес еди қой, ол қалай болар екен? — депти Зийбагүл. Уста Шамураттың өзи де сол жұмысқа Зийбагүлди ылайық көрмей отырған еди.

— Саған бул жұмысты ислетпес едим, көрик басатуғын шәкиртимди бір жаққа жумсап едим, — дейди. Жұмысым тезирек пйтсин, — деп Зийбагүл устаның көригин басуға ырза болыпты. Қәйтсин ақыры, шыққобызға ықласы кеткен Зийбагүл темиршиннің көригин басып, шыққобызды өзи айтқандай етип дүзеттирив алыпты.

Шыққобыздың атын шығарған, оны саз әспабы етип қатарға қосқан сол шебер құршы қыз Арыұхан менен қоныратлы қыз Зийбагүл екен.

Той-меркелерде Зийбагүл сазенде сыпатында шақырылып, дуұтар шертетуғын бақсы менен қатар Зийбагүл де тыңлаушыларға шыққобыз шерттп, тамаша береди екен. Зийбагүл қарақалпақтың көпшилик наамаларын шерте билген: «Әтшөк», «Жетим қыздың зары», «Қара жорға» деген наамаларды да шыққобыз бенен атқарады екен. Той-меркелерде Зийбагүлге тойхана сыйлықты дуұтар шерткен бақсылардан кем бермеген. Айырым жағдайларда қаял-қызлар ер бақсылардан төре Зийбагүлди көбирек тыңлап, бақсы келген тойға халық әсиресе қаял-қызлар көбирек келетуғын болады. Қаяллар емин-еркин отырып, соның наамасын тыңлайды екен.

Той-меркелерге барса, Зийбагүл шыққобызы менен дуұтарын алып барады екен. Тыңлаушылардың талабы бойынша хәм дуұтар, хәм шыққобыз шерткен, хәм қо-

сық та айтқан. Өзи таза наамалар шығарған. Хәзирги «Шымбай наамасы» деп аталып жүрген нама да сол Зийбагүл шығарған наамаларының бири усайды.

«Шамурат устадан шыққобыздың соғыуын үйренемиз», — деп Хожелиден, Қоныраттан, Қыпшақтан хәм басқада жерлерден, қалалардан жас темирши усталар келген. Шыққобыз соғыуды үйренип, өз елиндеги хәуескер қызларға шыққобыз сатып таратқан..

ГУЛДИРСИН

Бұрынғы өткен заманда Хорезмнің елинде Гүлистан деген абат ел, суўға мол қала болады, оның ғарры патшасының Гүлдирсин деген қызы болады. Оны жасынан әлпешлеп тәрбиялайды.

Гүлдирсин ержетеди.

Сол мөхәллери Хорезмнің елине Монғол басқыншылары атланыс жасайды. Буннан сескенген, сезикленген халық Гүлдирсиннің әкесинің қаласына жетип тығылады. Қаладағы халықтың басына қайғыууайым түседи. Көп жерлерди хареп қылып киятырған душпанлар қалаға жақынласады. Ақырында кең даланы гүлленген бағларды ұайран қылып, қаланы қоршап алады. Халық қаланы мәртлерше қорғап күш бириктирив турады. Душпанлар халықтың қарсылығын жеңе алмайды. Сөйтпн, бирнеше айлар өтеди. Қаладағы азық-ауқат таусылып, ашаршылық басланады. Бірақ, аш халық құралларын тасламайды, душпанларға бағынбайды.

Бир күни патша хәмелдарлары менен ләшкербасыларын кеңеске шақырады. Кеңес қатнасыушыларынан бирсүйиннің пикири мақулланады. Бул ойласық бойынша, патша қаладағы хәр бир үйден бир ууыс бийдайдан жыйнатып, еки-үш өгиз тауып ең соңғы дәнди жегизип, бирнеше күн бағып, оларды қаланың дәруазасынан шығарып жибереди.

Ашлық қаланы қамал қылған душпанларды да дәрмансызландырған. Душпанлар қаладан шыққан өгизлерди услап алып сояды. Олардың ишинен шыққан бийдайларды көрип, душпан ләшкерлери: «Егер олар қара малларды усындай етип бағатуғын болса, олардың еле жыйнаған азық-ауқатлары көп екен, қамал турыу пайдасыз, қаланы алып болмайды, аш-

лықтан аман қалыу үшін, тез арада қайтып кетіу керек», деп шауқым салады. Араларында алағадалық басланады. Бұны еситкен душпанның ләшкер басшылары да қамалды дауам еттириу пайдасыз деген оймен ләшкерлерин алып кейин қайтарыуға таярлық көре баслайды.

Бирақ Гүлистан патшасының қызы Гүлдирсин өз ел-журтына қыянет қылады. Ол қала айналасын қоршаған дийуаллардың үстисен урысты серлеп жүрив, душпан патшасының баласының сулыу екенлигин биліп, шахзадаға хат жазып, гүлистанлылардың сырын ашып береді. Хатты оқжайдың оғына орап, оларға қарап атады. Ел қыянетисини Гүлдирсин өз хатында: «Атамның өгизлерди жибергендеги мақсеті-сизлерди алдау, қала халқы ашаршылықтан қырылып атыр. Шыдаң, қаланың өзи бағынады», деп жазған болады.

Душпанның ләшкер басшылары: «Тағы еки-үш күн шыдайық» -деген ой менен қайтып кетіуді қойып, қаланы қамал еттириуді тағы дауам қылады. Үш-төрт күннен кейин гүлистанлылардың бирқатары ашлықтан өле баслайды. Бұған шыдай алмаған қала халқы дәрұазаны ашады. Душпанлар басып киреди. Халық таланады, қала өртенеди. Көп адам қырылады. Тирилерин қул етип алады. Гүлдирсиннің әкесиниң басып қаланың минарасына қыстырын қояды. Қызды душпан патшасының алдына апарады. Оның кеңесшилери, ләшкер басшылары: «Бул перзент бизниң патшамыздың баласына ылайық екен» деп ойлайды.

Шахзада асау ат алып келиуге буйрық береді. Оған қыздың шашынан байлауға тапсырады. Кеңесшилери, ләшкер басшылары:

— Бұныыз қалай? Сиз үшін бул қыз ата-анасынан, ел-журтынан кешип берилди ғой, дейди. Оларға шахзада: Бул дурыс, бирақ ол билмеген, көрмеген адам үшін ата-анасынан, ел-журтынан кешкен, халқына қыянет қылған болса, олардай жақын адам емес меннен бұның кешіуи, қыянет етиуи сонселли жеңил болыуы мүмкин. Басқа биреуге қыянет қылмасын-деп жууап қайтарады.

Шахзаданың хәмири орынланады. Гүлдирсин ат куйрығына байланады. Асау ат қыянетши қызды тасқан тасқа, шөлтен шөлке сүйреді. Оның паршаланған денеси қула дүзде қалып, азғын қаны өшимли дала-

ларды ұайранлыққа сазауар етеди. Уатаның қыянет-шисинен жәбирленген халық сол хареп болған қалаға Гүлдирсин деп ат қояды. Усы жаулардың шабыуылынан кейин, ол қала қайтадан камалға келмейди де, халық оны таслап, басқа жаққа қоныс аударады.

ГҮМБЕЗИ ДАУУАР

Көк-ала көк теңиздин ортасында саулатлы гүлгираларына алтын шаптырылған гүмбез бар деседи. Бул гүмбез айналып турады екен дә, жыл он еки айда есиги бир ашылып, басқа уақта жабық турса керек. Ким илимди ышқы етсе, сол адам дүньяның барлық ғауасатынан кешип, сол гүмбезди излейди хәм көгилдир көк теңиздин жағасына барып, гүмбездин жағаға айшалып келиуин, сөйттип өзи мәхәлинде есигиниң ашылыуын күтиуи керек. Бул «гүмбези даууар» деп, яғний илим ажайыбаты делинеди.

Гүмбези даууарға кеуили дурыс, жаны таза хәм қатаң зейни бар, зийрек адам ғана кириуге миясар болады.

Несип етип, оған кирген адам отыз жыл илим хикметин үйренеди. Бирақ ол нан орнына илим нуры менен ауқатланады. Сонлықтан гүмбези даууарға кирген адам мезгилінде бир оймақ ауқат жейди. Бұның есесине ол отыз жылда дүньяның илимин оқып тауысады. Оймаққа көнбеген, зериккен адам шаймий болып, изинде мәулетти питпей-ақ шығарып тасланады.

Илимге қанып шыққан адам отыз жыл дегенде құрғаққа жибериледи де, журтқа илим-хәнер үйретиуге жумсалады.

Несип айтасыз, бирақ бул гүмбези даууарға кирип, илим нуры менен қанып шыққанлар дүньяда хәр елде бирли-ярым ғана кирилер болады. Бул гүмбездин ажайып тилсимин ең дәслеп Аплатун хәм Аластунлар ашты да, өзлери оқып шығып, илим дүньясында хукимин жүргизеди. Бул гүмбезде Фирдағси, Муралышер, Науайы, Хожай Хафиз, Абусий деген уллы адамлар оқыуға миясар болған.

КЕТЕНЛЕР

Шоманайдың күн батарында, Айбүйир тауының күн шығар қапталында ески қорғанша қаланың сұл-

дери жатыр. Бул қала тууралы мынадай аңыз бар:

Бурынғы өткен заманлардың биринде Хийуанын бир залым ханы болыпты. Оның қарауында бирнеше дийханлары бар екен. Сол дийханлардың ишинде жас жигит Кетенлер деген болыпты. Бир күни Кетенлер ханның ержетип, нисип отырған сулуу қызы менен танысады. Қыз Кетенлерди сүйип қалады. Кетенлер де қызды жақсы көреді. Екеуиниң арасында байланыс күшейеді. Бирақ Кетенлер қыз бенен қалай қосылуудың есабын таба алмайды. Хан иси еригип отырып:

— Ким де ким жау ала алмайтуғын қала салып берсе, соған қызымды беремен -деп үәде етипти. Кетенлер хан адамға билдирмей сол ханның қызын алып қашыпты. Ханның нөкерлері Кетенлердин изинен кууады. Бирақ, Кетенлер жеткерместен өзиниң бурыннан таярлап салып қойған қаласына қашып барады хәм қалада бскинеди. Ханның нөкерлері қаланы қоршап алады. Бирнеше күнге дейин Кетенлер менен ханның әскерлері қатты урыс салады. Сонда да қаланы нөкерлер ала алмайды. Усыдан кейин ханның нөкерлері шаршап елине қайтып кетеди. Хан нөкерлері кеткеннен кейин Кетенлер ханның қызын алып хан атасының алдына барады.

— Тақсыр, сизин қызыңызды алып қашқан мен. Буның мәңсисиз «ким де ким жау буза алмастай қала салып берген адамға қызымды беремен», -деп үәде еткен едийиз. Усы үәдеңиз бойынша мен сизин қызыңызды алып қашып, жау алмастай қала салдым. Сизин нөкерлериниз бенен бирнеше күп урыстым. Бирақ мениң қаламды буза алмады. Минен, енди алдыңызға келип турман, өзиңиз билесиз. — дейди. Хан ойланп тұрып, үәдесинен тайыудың есабын таба алмай:

— Олай болса қызды сизге бердик, -дейди. Сөйтип Кетенлер батыр ханның қызын алып мұрады мақсетине жетеди.

БАҒДАТ

Бурын Бағдат қаласы турған әтирап суулық екен. Суу құрып баслаған соң ски адам келип қоныс басқан. Олар Сарынның көлинен дуз әкелип сатады екен. Биреуиниң хаялы жоқ екен. Хаялы жоқ ки си хаялы бар ки си уйықлап атырғанда оны өлтирип, хаялын алмақ

шы болады. Оны енди өлтирейин деп атырғанда ол ки си оянып кетеди. Ол қасындағы ки синиң өлтирмекши нийетин билипти.

— Мени өлтирмекши екенсен. Өлтирерсен. Бирақ мениң аманатымды хаялыма тапсыр. Мениң хаялым хәмилелер еди. Ул тууса атын Дат қойсын, -деп тапсырыпты. Айтқанындай хаялы ул тууыпты. Атын Дат қойған. Хаялына сол жигит үйленипти. Екеуи жертөледе сөйтип жасай береді.

Сол елге жақын Абдулла хан деген хан шикарға шығады екен. Бир күни шикарға шығып жүрсе, жертөледе шығып турған түтинди көрип қайырылыпты. Жертөлеге келсе бир кемпир баласы менен отыр екен. Кемпир баласын жумсаған сайын «Дат» деп атын айтыпты. Хан буның мәңсисин сорапты. Анасы бәрин айтып берипти. Хан Даттын әкесин дарға асыпты да, усы жердин бәрин Датқа берипти. Сол жерге қала салып, бағ-бағшалы етипти. Қалаға сол бала хәкимлик етипти. Соннан сол қаланың аты Бағдат атанған екен.

Бағдаттан алыс емес жерде қалмақтың қаласы бар екен. Олар Бағдатқа келип топылыс жасап тұрады екен. Қаланы қанша қамал етсе де хан ала алмапты. Қаланың хан жеринен ишке киретуғын жолды қанша излесе де таба алмапты. Қаланы қанша қамал етсе де, қала халқы берилмеген. Ақыры қалмақтың патшасы енди кетпекши болып отырғанда патпелекке жазылып хауадан ушып хат келеди. Хатта қаланың дәрүазасы қайсы жерде екені айтылған екен. Бағдаттың патшасының қызы қалмақтың патшасына ашық болып қалған екен. Хатты сол қыз жазған екен. Сөйтип қалмақлар қаланы алған деседи.

АДАҚ ҚАЛА

Арал теңизиниң асты ерте әйем заманларда үлкен Адақ деген шәхәр екен. Бул қаланы сол шәхәрдин патшасы өзиниң сүйиқли жалғыз қызы Адақтың хурметине салдырыпты. Шәхәрдеги халық тоқшылықта жасайды екен. Устинен Шығыстың барлық қалаларына көрұан тартқан саудагерлер жүрип, Адақ қаласының даңқын дүньяның төрт тәрепине жеткизипти. Бу-

ны еситкен басқа жақтың адамлары Адақ қаланы бар көріуді арман етеді екен.

Адақ шәхәринің патшасының ай десе аузы бар, күн десе көзі бар бір әжайып сулыу қызы болыпты. Қыздың сахибжамалың бір көріуге жанын қыйған неше-неше мен-мен деген жигитлер жолында мәжпүл болыпты. Қыздың кеуилине унайтуғын жигит табылмай, қыз тауыстай таранып, бул этираптағы жигиттерди қәлемей, өзиниң сулыулығына, ақылына, данқына сай келип, қыз жүрегин өз гилти менен ашатуғын жигитти күтип отыра берипти. Патша да жалғыз қызының зейпине тиймей, қызын өз еркине жиберип, «өз сүйгенине тийсин» деп қойған екен.

Қызға ашықлардың ишинде түринен адам қорқатуғын бір Гәуир ашық болыпты.

Гәуир қызға жаушы жиберипти. Қыз ол Гәуирди қәлемейтуғынын айтады.

Гәуирдиң буған қатты ызасы келеди. Адақ қаласына суу келип тұрған үлкен арнасы бар екен. Ол соны байлап, қаланы суусыз қалдырады. Суусызлықтан қала халқының берскети қашады. Қыз әри ойланып бери ойланып ең ақырында атқа минеди, сууды байлап сағанда жатырған Гәуирге келеди.

— Мейли, дейди қыз. — Мен саған тийиуге ыразыман. Сууды жибере берип. Бірақ мениң изимнен суу жеткен жерде саған тийемен, дейди. Гәуир сууды жибереди. Қыз атқа қамшыны басады. Қыздың астындағы бийе қулынылы бийе екен. Ол «қулынына жетемен» деп сууга жеткизбейди. Ал Гәуир «тезирек қыздың изинен суу жетсин»-деп сағаны кеңирек ашып жибереди. Сөйтип, суу қаланы басып кетеди. Қыз аты менен сууга кетип өледі.

СУЛТАН САРАЙ

Бұрынғы өткен заманларда Ақша хан деген адам өткен. Сол ханның отырған жеринде көл пайда болған. Сол ушың көл Ақша ханның атына қойылып, Ақша көл болып аталып кеткен.

Бірнеше заманның өтиуі менен Султан-Сүйин деген патша көлге құйып тұрған арнаның сағасын байлатып таслайды. Бұннан кейин көл тартылып қалады. Аяқтағы елге де суу бармай қалады. Усы көлдин үс-

ти менен ағатуғын арнаның аяғында Назлымхан сулыу деген болады. Назлымхан сулыудың еллери суусыз қалғаннан кейин ол елинен 40 қулынылы бийени жыйнатып, арнаның сағасын аштырып келиуге таярланады.

Назлымхан сулыу хәр жерге бір бийени байлап, арнаны байлатқан Султан-Сүйин патшаға барады.

— Бизлер суусыз қалдық, бизге бөгеген арнаның сағасын аштырып берің-дейди Назлымхан сулыу патшаға. Назлымхан күтә сулыу қыз болған. Оннан кейин Султан-Сүйин патша Назлымхан сулыуга:

— Егер де сен маған тийетуғын болсаң арнаның сағасын ашып беремен, болмаса хәлекленбе...-дейди.

Бұннан хабары бар Назлымхан Султан-Сүйинди «тийемен»-деп алдап, арнаның сағасын аштырады да, хайт қойып, елине қарай қашады. Ол қулыны ауылда қалған 40 бийени гезекпе-гезек минип елине келеди. Султан-Сүйин патша жете алмай, пәнт жеп қалады.

Қыздан пәнт жеген Султан-Сүйин патша:

— Әй құдайым, мен хаялдап пәнт жедім. Мениң жер бетинде тири жүриуіме болмайды, деп жердиң астына кирип кетеди.

Хәзирги Қызыл қалаға жақын жердеги Султан сарай деген жер аты усы Султан-Сүйиннің атына қойылған деседи. Өйткени, усы Султан сарайда жердиң астында қазылған үңгир бар. Усы үңгир Султан Сүйиннің жатқан үңгири деседи.

Арадан бірнеше жүзлеген жыл уақыт өткеннен кейин Ақша көлдиң сууы құрып қалады. Оннан кейин және суу толады. Бул уақытлары көлдиң басында Естемес деген адам отырады екен. Көлдиң аты Естемес көл болып аталады да, Ақшакөл деген аты қалып қояды. Соның менен Естемес көл болып аталып жүре берсин. Көлдиң сууы бірнеше жыллардың өтиуі менен құрып қалады. Көлдиң орны құрғақлыққа айналып, көлдиң орнын тораңғыллық басып кетеди. Соның менен бул жердиң аты баяғы Естемес көл деген атты да қойып, Тораңғыл сай деген ат пенен аталып кетеди.

Бизиң заманымыздың елиуінши жылларында Тораңғыл сайға қайтадан суу түсип, үлкен көлге айналады. Соның менен бұрынғы аты Ақшакөл деген атын қайтадан айтады. Ақшакөлдиң тарийхы усындай болған.

Ақшакөл Топырақ қала хәм Қызыл қаланың өкпе кубласында жайласқан. Еки арасы шама менен 6-7 шақырым.

АҚША КӨЛ

Ақша көлдің турған жери үш мәртебе көл болып, үш мәртебе шөл болған. Буны дәслеп «Ақша көл», соңынан «Естемес көл», оннан кейин «Тораңғыл сай», хәзир және атын «Ақша көл» деп атайды.

«Ақша көл» деп аталуының себеби мынадай болған:

Буннан бирнеше жыл бұрын Топырақ қаланың қасындағы Қызыл қаланы салдырған Ақша хан деген хан болған. Бұрын Әмиүдәрья усы қаланың үстінде ағады екен. Көл де сол дәрьядан ағып толысып тұрған. Бірақ Ақша хан өлип бұл суулар тартылып, көллик шөлликке айналған.

Өрде «Түйе мойын» тәрепинде Султан-Сүйин деген патша болып, ол хәзирги Хожелидеги Назлымхан сулуға ашық болған. Бірақ қыз тиймейтуғын болған соң, бұл тәрептің халқын хареп етіу үшін дәрьяны «Түйе мойыннан» байлаттырған. Байлау күтә қыйын болып, түрли әдис ислесе де күш бермеген. Ақырында қулларды жыйнап гүзе (қум) соқтырып ишине топырақ толтырып дәрьяға атады. Солай етип сан мың қуллар өлип, гүллән халықтың азап шегиуи менен дәрья бөгеледи. Сонлықтан Ақшаға қарай ағатуғын дәрьяда, «Ақша көл» де кеуип шөлликке айналады.

Бірақ, бұл суусызлықтан бүлінген төмендеги халық посып көше баслайды. Енди бунның ақыбетинин жаман болып баратырғанын билген Назлымхан сулу Султан-Сүйин патшаға дәрьяны ашса тийетуғынлығын хабарлайды. Бірақ, Назлымхан сулу жигирма қулынлы бийени қулынынан айырып жигирма жерге байлап кеге береді.

Султан-Сүйин дәрьяны қулларына аштырып, суу ағып кеткен уақытларында атына мине қашады. Қулыны қалған бийе қулынына жетиу үшін шаба береді. Бири шаршап болдырған уақта екіншисине минип шабады. Ол шаршағанда үшінши атты минип, сөйтип кете береді. Усылай етип ол қашып қутылады.

Султан Сүйин хаялдан алданғанына қатты қапа бо-

лып, енди бұл дүньяны биротала тәрк етип, әскерлері менен таудың үңгирине кирип кетеди. Ол үңгир хәзир де бар.

Соннан көп заманлар өткен соң «Ақша хан көл»ди Естемес деген бай ийелеп ол «Естемес көл» деген ат кеширеди. «Естемес көл» де уақыттың өтиуи менен қурып орнына тораңғыллық шығады. Ол енди «Тораңғыл сай» деген ат кеширеди. «Тораңғыл сай»ға және суу келип, және нәупир суулы көл болады. Ол енди әуелги «Ақша көл» деген аты менен аталады.

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚУРЫЛЫҒЫ

Бұрынғы заманларда тал, тораңғыл питкен бир тоғай болып, ол тоғайды аралап аққан бир өзек бар екен. Бірақ, тоғайдың ишинде, арнаның бойында ел, адамзат жоқ екен. Соңына таман узағырақ жерлерден халық келип арба, шығырларына кегей кесип алып қайтады екен. Сол ушын арнаның аты Кегейли аталып қалған екен.

Сол заманларда болған бир ашықтың себебинен Шымбай деген бир жигит өз елинен шығынып кегип, жолы сол тоғайға түсипти. Ол тоғайды аралап жүрип арнаны тауып алады хәм қыдырып жүрип бир жерин балық аўламаға қолайлап, қос басып шолпы сүзе береді. Шымбай шолпыны қанша көп сүзе де хәр күни еки балық түсип, артық ала алмайды. Сол еки балықты жеп қатыны менен екеуи аўқат қылып отыра береді.

Арадан бир неше жыл өткеннен соң Шымбайдың қатынының жанында бир ийт пайда болыпты. Ийттин келуин Шымбай өзинше бир жақсы ырым деп билеп, үмитленип, асырамақ болыпты. Сонда қатыны:

— Асырай ғойсақ жақсы болар еди,—бірақ күндеги ырысқалымыз еки балық өзимізге зордан тамақ болады, буны қалай асырай аламыз — депти. Сонда Шымбай турып:

— Жан бергенде жай бермен деген, бир жағдайы болар, болмаса шала құрсақ болып тойған бир адам болармыздағы,— деп сол күни өзлеринин балығынан бөлип ийтке де салады. Ертенине шолпы сүзе, сол күн үш балық түсипти. Соннан соң булардың ийтке ықласы артып, тәрбият қылып, бир үйде үш жан өмир кеширеди. Сол күни Шымбайдың ығбалы ашылып, берекеттің питкен күни екен. Салған шолпысы қуры шықпай-

туғын болып, балықтарды сақлай алмай, сүзгенди қойын турған екен.

Бир күни қатыны менен ойласып, ел қыдырмақ болып, қатынын үйде қалдырып, өзи ийтти ертіп кетсе, тоғайдан жол таппаған жерінде ийттиң баслауы менен сүлдер тауып, көп күнлерде ел тапқан екен. Өзиниң турған жерінде сондай бір пайдалы тоғай хәм балықлы арианың хабарын айтқаннан соң, ашылықтан еле құтылып болмаған халық ерип барып балық алып, тоғайдан ағаш хәм кегей қырқып, қатнасық басланып, Шымбайдың да бахты ашылып жанлаңбаға қараған. Мал өскен, жан-жақтан аш-арықлар келип қонып, Шымбайды паналап отырыушы ел де көбейген. Солай етип халық қурылған орынның аты Шымбай деп, ариана Кегейли деп ат берілген.

Шымбай күн-күннен байыйды. Үй-үскенеси дүзеледи. Шоманай деген бир қызы, Дәуқара, Тазақара деген уллары хәм болады. Шымбай ауылы қуралып, оның байлығы, жер-суының пайдалылығының хауазасы жайылып кетеди. Бул хабар өзиниң елине жетеди. Шымбайдың атасы еситип, ізлеп, бир күнлери тауып алып, қонақ болады. Баласы менен табысып, үйінде бираз күн жатып, харығанлығын шығарыпты. Шымбай да қонақ қылып әбден сыйлапты. Ғарры бир күнлери жүрермен болып, жууап сараса, баласы Шымбай:

— Үйірлеп жылқы, падалап мал, қоралап қой алып кетиниз, деп алдына салыпты. Атасы буның бәрин қабыл алмай;

— Мен енди малды не қылайын, өзиңе несип етсин.— дейди. Шымбайдың атасы сыңшы киши екен. Келгеннен берли барлап қарап, бул дәулетлердин қайдан пияжени, қайсысының бағына бола жыйналып турғанын биле алмайтуғын еди. Хошласып, далаға шығып атының үстине мингеннен соң ғарры жан-жақты болжай қараса, шетиректеги қой қоранын сыртында бир көк ийттиң жатқанын көрип, Шымбайдағы дәулеттин бәри сол ийтте турғандай болып көринеди.

— Балам, анау жатқан иитти шақыршы, — дейди. Шымбай «Қутлы аяқ» — деп шақырады. Ийт келип қуырығын былғаңлатып турады.

— Хә балам, үйим жалғыз, ийт-қуслар бар, сол ииттиңди берсен, дүнья-малдың бәрин бергендей көрейин, — дейди. Шымбай: «жақсы» — деди де, ийттиң мойнынан

байламақшы болып, жип ізлеп, үйге киреди. Соның арасында ийт барып, үйге тутыулы турған туурылыққа сарыйды. Шымбай ийттиң мойнына жип тағып, атасының тебинигисине байлап береди. Ғарры ийтке қараса, бағанағы дәулет ийтте жоқ екенни сезеди. Шымбайдың ғаррысы «дәулет қайда кетти екен?» — деп жан-жаққа қараса, үйге тутыулы гөне тууырлықта турғанын көреді.

— Хә балам, мына иитти өзиңе қутлы болсын, өзим ғарры адамман, ииттиңди алып бара алмаспан, жиберебер. Мениң қуры кетпегенімди мақул көрсен, үйиңиң оң жағына тутылған гөне тууырлықты алып, мениң артыма бөктере ғой, гөнеңди көзиңдей көрип жүрсин, — дейди. Шымбай: «жақсы» — дейди де, үйиңиң белбеуин шешнеге айналыса бергенде, соның арасында бир көк тоқлы келип, ийттиң сарыған жерин жалайды. Шымбай тууырлықты бүклеп атасының артына бөктерейин деп атырғанда ғарры серлеп қараса, бунда да қут жоқ.

— Хау, бул қалай болды? — деп жән-жақты серлесс, дәулеттиң көк тоқлыда турғанын көреді.

— Өзим ғарры адамман, оған-буған айналып, кешигип, қалдым. Балам бүгін хеш жерге жете алмаспан — дейди ғарры.

Баласы:

— Бүгін де қонын, ертең ерте турып кетерсиз — дейди.

— Атасы сонда:

— Мынау жүрген көк қасқа тоқлыны сойып, ишегин шығармай писирип, басқа кишиге дузын да таттырмай, мениң алдыма қоярсаң, соны жеп пәтиямды берип-ақ кетейин, — деп аттан түседі. Шымбай: «жақсы», — деп аттың жылауын услап, әкесин қолтықлап аттан түсиреди. Атасы үйге киреди. Күн кеш болады. Тоқлының гөши қазанда қайнап писип те жақыплайды. Тоқлының гөши писип шамаласқан уақытта Шымбайдың баласы — Дәуқара уйқысынан оянып:

— Апа, гөш бер, — деп қыңырлық етеди. Ерке баланы жубата алмайды. Шымбайдың хаялы сорпаның үстине шошайып шығып турған тоқлының тилиниң ушына қолың алып барған екен, еки бармақтай жери қолына келеди, тилди алып балаға береді. Бала да соның менен жай болады. Керсеңге салынған гөш ғаррының алдына келеди. Ғарры етлерди қараса, бағанағы қут төште де жоқ. Хайран болып, тоқлының мүшесин, ти-

лин, бирим-бирим түүселлейди. Сол уақта «Атамның қолынан ет жеймен» деп келип дизесин шығанақтан отыра кеткен төрт жасар Дәуқараға қараса, қуттың бәрі Дәуқарада тұрғанын көріп, Шымбайды шақырады.

— Хә балам, мен саған қонған дәулеттің қутын әуладымның бәріне тегіс бөліп берермен, — деп едим, бул олай болып шықпады, тек сениң өзіңнің әуладына ғана несип еткен екен. Мынау Дәуқараны таза сақла, — деп атланып кетеді. Шымбайдың дәслепки қонған жері, бара-бара қала болып, Шымбай қаласы атанып, Дәуқара деген орын Шымбайдың баласы Дәуқараның атағына аталған екен. Тазқара хәм хәзіргі Шоманай деген жер Шымбайдың қызының түскен жері екен. Ол жер қыздың аты менен аталған екен. Шымбайдың ушы узайып, жаны жайылып, байып, үстине ел жыйылып, қала бола баслайды. Бірақ, мал сақламаққа қолайы кетип қалады. Шымбай малды сыйдыра алмағашыан кейін отарға жибермеге ойланады.

Нәзерлеген иси алдына басып тұрған баласы Дәуқара малдың басынан қалмай, отауы менен көшпн барып, малға жай болған бир кеп орынды қоныс еткен екен. Сол қоныс Дәуқараның жайлауы, қыслауы болып, Дәуқара деп аталыпты. Малының өсиуінде кемис жоқ, елдің қуралып толысыуында да кемис жоқ, бірақ Дәуқараның пеше баласы бары мәлім емес. Белгилі Мәкаррия деген бир қызы бар екен. Ол қыз ержеткен Дәуқара өзін узақ жерде болған бир бай менен құда болып, Мәкаррияның күйеуі келип-кетип, қалынаық ойнап жүреді екен. Бир жола Мәкаррияның күйеуі келип жатқанында, түннің ярымы болған уақыт екен. Узақтан бир гүрилди сес пайда болыпты. Бул гүрилдини еситип, елинің зәрреси қалмай қорқысыпты. Сол уақытта Мәкаррияның күйеуі:

— Қайшатама бар, маған өзіннің тулпарын берсе, усы гүрилдиден хабар алып келер едим, — денті. Мәкаррия барып, бул сөзди атасына айтып, тулпарды ертлетип береді. Күйеу тулпарға мийип алған соң Мәкаррияға:

— Сен кийимлериди кийип, белиңди бууышып, жегденди алқымьңиз алып есиктің алдына тайып бол. Егер де бир жамаңлық ис болса, алып кетермен, — деп, өзи гүрилади шыққан жаққа қарап кетеді. Барып

қараса таудың үстинен адам бойы асырылып, жарланып ағып киятырған суудың гүрилдиси скенни көреді. Тулпардың басын бурғаншелли суудың алды келип, тулпардың төсин қағады, Мәкаррияның күйеуі атқа қамты басып қашады да, қутылып алыуға келип, отаудың алдында тайың болып тұрған Мәкаррияны артына мингестирип алып айдай берди.

Мәкаррияның қай жерлерге барғаны биймәлім. Бірақ, узақта Мәкаррия деген журт бар екен. Мәкаррияның қашып барған жері екен. Сол атақ Мәкаррияның атағынан болған екен. Шымбайға қонған бахыт Мәкаррияда болған екен. Соның ушын Мәкаррия деген журт оғада дәулетли болып киятқан екен, — деп қарақалпақтың ғаррылары гүррпн етеді екен.

ТӨК ТАУЫ

Бурынғы уақытларда Әмиүдәрья Саманбай тоғайының үсти менен арқаға қарап ағады екен. Арқа беттегі көп ел усы Әмиүдәрьядан суу ишип, күн кеширеді екен. Сол заманда бир өжет дәу дәрьяның аяғындағы елге суу жибермес ушын байламақшы болыпты. Аяқтағы елдің адамлары бул хабарды еситип, дәуге адам жиберипти.

— Қудиретли дәу, дәрьяны байламаңыз, не тилессең де берейик, — деп жалыныпты. Бірақ дәу өжетликке салып, сөзин тыңламай келе берипти.

Сол елде бир ақыллы кемпир бар екен. Бул хабарды ол да еситип, дәудің алдынан шығайын деп кетипти. Жолда кемпирдин алдынан өжет дәу шығып, кемпир менен хабарласпай кете берипти. Кемпир дәудің өжет скенни биліп:

— Балам, дәрьяны байлай ғой, тастай стип байла, аяқтағы суу ишпесе, уу ишси, — деп дәуді қатты өжетлендирипти. Сонда дәу:

— Сендей кемпирдин айтқанын қылатуғын мен бе, бар байламағаным, — деп етегиндеги топырақты тұрған жерине төгіпти де, кейинне қарай кетип қалыпты. Хәзіргі Төк тауы сол дәудің төккен бир стек топырағы екен дейди.

Тайлақ жегеннің сыртында, Боз атауының жанында көзге аппақ таслары көрініп тұрған қала көрінеді. Адамлардың айтуынша бұрын бұл қала болған. Момшылық, тоқшылық, бағ-бағшалы, зәулим жайлары бар бір үлкен шәхәр екен. Бұл шәхәрді хешким ала алмаған. Небір көкпірегінне урған батырлар келип қалаға кире алмай кейін қайтқан.

Бір күндері бұл қалаға сегіз жасар белгисіз бала тентіреп келеді. Баланы қаланың патшасына апарды. Патша баланы аяп өзіне бала қылады. Бала отыз жасқа шыққанда әкесінен:

— Аға, бұл қалаға қанша жау келсе де ала алмайды, сыры неде? — деп сорау береді. Патша бұл сорауға жууап бермейді. Арадан біраз өткенде ол және сорады. Патша жууап бермейді. үшінші рет сорағанында:

— Сорай бердің ғой балам. Бұл қаланы хешким алыуы мүмкін емес. Тек бір жолы бар. Ол да болса Аштархан теңизінен суу жиберсе ғана алыуы мүмкін, — дейді. Бала бұны еситіп болып бір күні зым-зыя жоқ болып кетеді.

Ол бұл қаланы ала алмаған патшаның жансыз болып жүрген баласы екен. Бір күні ол Аштархан теңизінен суу жиберіп қаланы суудың астында қалдырады.

ҚЫРҚ ҚЫЗ ҚАЛА

Қарақалпақтардың бір бөлімі Гөне Үргенішке көшіп келеді. Олардың арасынан Мүйтен Мирен деген киісі Гөне Үргеніште отырғысы келмей. Арал бойына көшіп кетеді. Теңіз жағасына келип, балықшылықпен шұғылланады. Ол Гөне Үргеніштегі бір жарлығын қызына үйленеді.

Мирен өзі уқыпсыз болады. Бірақ хаялы күтөкер, ақыллы болады. Ол ағу, сал тоқып күн көреді. Күнлердің күнінде олар бір қызы болады. Қызы бір жаста жүріп, бір ярым жаста сөйлесіді. Оған бір Төренияз деген киісі:

— Сен Гөнеден келгенде жарлы едің, сәнді гүлдендің. Қызыңның аты Гүлайым болсын, — дейді.

Қыз үш жасында сөзге шебер, шешен болады. Енді

сол ауылдағы отыз-қырқ қыз күнде Гүлайым менен ойнайды екен. Қыз тоғыз жасына келеді.

Бір күні бір жарлығын баласын сол елдің патшасы дарға асып өлтірмекші болады. Хан балаға сауал беріп, үш күн мәулет береді.

— Усы сауалды шешсең өлімнен азатсан, шеше алмасаң өлімдарсаң, — дейді.

— Дүньяда кимлер бір-бірі менен татыу? — дейді.

Бала Гүлайымды ізлеп келип, бұның мәнісін сорады.

Гүлайым:

— Дүньяда бір-бірін жақсы көретуғын ерлі-зайып-лылар татыу дей ғой, — депті. Бірақ мени айтпа, — дейді.

Бала ханға келеді. Бұл сораудың шешімін айтады. Хан:

— Дәллілеп бер? — дейді. Бала дәлліл таба алмайды. Гүлайым сол уақыттары дардың жанына келип тұр екен, өзі дәллілеп береді.

— Мен жас уақтымда әкем менен шешемнің ортасында жататуғын едім. Түнде ұйықтап, азанда қарасам, шетте жатқанымды көремін. Ал әкем менен шешемнің қушақласып жатқанын көремін. Соған қарағанда ерлі-зайыпты екеуі татыу болса керек, — дейді.

Патша:

— Дурыс, — дейді.

Ол патша қалмақ патшасы еді. Оның тоғыз қатыны бар еді. Соған қарамастан Гүлайымды патша алмақшы болады.

Жаушы жибергені менен жууап бермейді. Қыз сондай сулыу болады, бірақ киінуге киімі болмайды. Ал терісінен киім тигіп кийеді екен. Патша жақсы киімлер жибереді, қыз алмайды. Ол төрт жасар Гүлайым кейінгі жаушыға:

— Патшаның өзі келсин, — дейді.

Гүлайымды туғаннан кейін әкесінің ауқалы жақсыланып, тәуір-ақ бой көтерген екен. Гүлайымның қолынан келмейтуғын өнер жоқ, оң қолы ойылған шебер, хәттеки етикті де өзі тигеді екен. Патша бір күні өзі келсе, Гүлайымды көріп, аттан құлап, талып қалады. Сол уақытта Гүлайым патшаның киімлерінің нағысының үлгісін жерге сызып алған болады. Бір уақыттары патша есіне келеді.

— Гүлайым патшаға үш шәрт қояды:

— Биринши шәрт: алты ай мәулет сорады. Алты ай мәулеттен кейин мени жықсаң аласаң. Екинши шәрт: Мениң қырқ қызым бар. Ойнап жүрген қырқын қырық жерге қояман, шунатайын менен түртіп, биреуін жықсаң да мен саған тийемен. Үшинши шәрт: Қырқ қызымды қатарластырып қояман. Арғы шетінде ийнеге берги шетінде тұрып қырқ қулаш жипекти өткізип берсең тийемен, дейди.

Патша алты ай ойланады. Сөйтіп тәуекел етип келеди. Аттан түсерде қызды көріп қалтырай баслайды. Гүресип еди, патша жығылады.

Екинши шәртте түртемен деп патшаның шунатайы сынады.

Үшинши шәртти орынлай алмайды. Енди патша Гүлайымды ала алмағаннан кейин оның ауылына «Гүлайымның тийкарың жаман қыз» деп өсек таратады. Гүлайым бұған қатты қапа болып, әкесинен рұхсат сорап, тоғайға шығып кетеді. Тоғайда жүріп балық терисинен әкесине етик, аң терисинен патшаның кийиминин үлгисинде кийім тигіп әкеліп береді. Әкеси бұл кийімди кийеді. Енди сол ауылдың адамлары: «Гүлайым патшаның кийимлерин урлап қалған» деген өсек таратады. Бұған қыздың ары келип, Ақ қаладан Қырық қалаға көшеді.

Гүлайымның қырық қызының ата-анасы да:

— Қызларымызды Гүлайымнан айырмаймыз, — деп олар да көшеді. Гүлайымның дайысының қырқ мың жылқысы бар екен. Дайылары «усы жылқылардың ишинен сайлап биреуін ал», — дейди.

Гүлайым көп жылқының ишинен бир ақсақ бийені ұстайды. Буны көріп атасы қызына:

— Дайыңнан неге жаман ат алдың? — дейди.

Бир жылдан кейин бийе үсти тегис, сондай сулуы тай тууды. Бұл тайды Гүлайым өзиннің тилине үйретеді. Усы уақыттан бастап қыздың атағы шығып, абырайы өсіп кетеді.

Гүлайымның батырлығы халыққа жайылып кетеді. Буны Ақ қаланың патшасы еситип, қыздың батырлық айбатынан қорқып, және маған пайдасы тийер деген ниетте оған құрал-жарақ, ат береді. Гүлайым қасына қырқ қызды алып, әскерий ойын үйретип жүре береді. Даңқы көп патшаға жайылады. Той болса гүреске би-

ринши болып түсіп, бас байрақты алатуғын болады.

Гүлайымның хәм оның қырқ қызының даңқы жердің төрт буршына жайылады. Буны баяғы Гүлайымды айттырған алпыс жасар қалмақтың ханы еситип келеди. Урыс Ақ қалада болады. Гүлайымның қырқ қызы қалмақ пенен шайқасады. Оны хә демей жеңеди.

Патша ишқыста болып, ақыры өледі.

Ақ қаланың патшасы Гүлайымның ақылына, халықтағы хәр қандай дауды шеше алатуғын зейнлиллигине исенип, оған тахтты бермекши болады. Қыз «батырдың иси ел қорғау, бизге ханлық жараспайды» — деп алмайды.

Гүлайымның даңқын еситип, хәр жақтан мен деп, көкирегине урған батырлар келе баслайды. Қара теңиз бойынан бир дәу келип, Гүлайымның қырық қызының қарсы киятырғанын көріп, урыспай-ақ бағынады. Дон бойынан Полат, Шойын, Тас деген үш жигит келеди.

Гүлайым Шойын менен Тасты хә демей-ақ жығады. Полат пенен көп күн шайқасып, хал сынасып, бир-бирин жыға алмайды. Буннан кейин Гүлайымға Қырымның палуанлары Айнас, Ермақ дегенлер келеди. Гүлайым бул екеуине де:

— Полатты жықсаң мениң менен гүресесең. Жығылсаң кейин қайта бер, — дейди.

Арыслан Гүлайымның бөлеси екен. Арысланды Гүлайымның анасы жасында бир хәпте ауызландырған екен. Гүлайымның анасы Гүлайымға жасында «Арыслан деген бөлек бар» дейди екен, бирақ олар бир-бирин ержеткенше көрмейди. Арыслан Гүлайымнан алты ай киши болған. Бир тойда Гүлайым адамлардан «Арыслан деген палуан келипти» деп еситип, ізлеп барады. Екеуі гүреске түспекши болады, бирақ екеуі де қалтырай береді. Бурын хеш қалтырап көрмеген Гүлайым бұған хайран қалады. Қыздың сулулығына Арыслан хайран қалады. Сонда Арыслан қызды танып:

— Көп жыл болды, атың менен таныспан, қолыңды бер көрсейик Гүлайым, — деп усы жерде екеуі танысады. «Бки аяқлыда бөлек татыу, төрт аяқлыда бота татыу» деген усыннан қалған екен.

Екеуі танысқан соң гүреске түспейди. Еки батыр бир-бирине ашық болып қалады.

Баяғы Гүлайымды жыға алмаған Полат қырқ мың ләшкер менен Гүлайымның елине урысуға келеди.

Буның киятырғанын Гүлайым еситеди. Ақ қаланың

патшасы бийиклигин қырк гез етип қала салады. Гүлайым душпанды сынау үшін қаланың дегерегине қырк гүди бийдай жыйнайды. Бул қырк гүдиге қырк қыз жау жақынласқанда от береді. Түтін бурқырап душпанға қаланы көрсетпейді. Полаттың әскери басқа бір қалаға қарай жол тартады, жолда батпаққа батып қырылады. Сол жердің аты «Қырғын қала» деп аталады.

Полат ләшкерлері қырылғаннан кейін қалмақлар Гөхиқаптың аржағы Корея, Қытайға өтіп кетеді. Олар кетіп баратырып қарақалпақтың көп қыздарын әкеткен.

Арысланның ели Едил бойында жасаған. Арысланның елиндегі жигитлер Гүлайымды алты улдың ортасындағы қыз деп еситіп, оны Арысланға айттырыу үшін келсіді. Қыздың жеңгелерінің ішінде Мейір дегені құда балларды сынау үшін үйдің алдына қамыс төсеп:

— Үйге қамысты шатырлатпай кириң, — дейді. Құда баллар да елде сөзге шешенлерді сайлап алып шыққан еді. Ишінде Айқар, Шайқар деген сөзге шебер екі жигит бар еді. Шайқары:

— Сіз қасты қақпай, бармақты қыймылдатпай қамысты төсей берің, — депті. Мейір сөзден жеңіліп қалыпты.

Күйеулердің алдына бір табақ сәкти қойып:

— Қытырлатпай жең, — дейді.

Шайқар және қыз жеңгесі Мейірге:

— Қырк қызыңды қатарластырып отырғыз. Соның арғы шетінен сәкти көтеріп, көкірегіңди дирилдетпей кел, — дейді.

Жигитлер қыз жеңгесін және жеңеді.

Арыслан менен Гүлайым қосылады. Арыслан менен Гүлайым сол жердің айырым халқы менен Түркістанға көшеді. Гүлайым жеті патшадан өз еліне қорғаған. Гүлайымның қәбири Түркістанда, ал оның қырк қызы олар Түркістанға көшкенде усы жерде қалған.

Хәзіргі «Қырк қыз» деген жерде жасаған. Хәзіргі «Қырк қыз» деген жер сол Гүлайымның қырк қызының жасаған жері екен деседі халық.

ЖУПАР ҚОРЫҒЫ

Бухарада «Жупар қорығы» деген жер бар. Өткен заманларда Ибрайым деген бай болған. Оның Жупар деген хаялы болған. Ибрайымның Жупар деген хаялы он бес бала, ал Жупардың үстіне алған хаялы он бес бала туады. Солай етип барлығы болып отыз бала болады. Ибрайым өлгеннен кейін Жупар отыз баласын алып, өз туған елі Көкөзек пенен Тербенбесті таслап Бухараға көшіп барады. Олар Бухарада бір қорықтың үстінен шығады. Жупар жүде ақыллы кемпір болған. Ол қасындағы адамларға: — Усы жер бизлерге қолайлы жер екен, усы қорыққа қоныс басайық, — деп кеңес береді. Бірақ қасындағы адамлар менен балалары:

— Бул ханның қорығы, хан бизнің геллемізди алады, — деп қарсы турады. Жупар буларды зорлап усы жерге қоныс басады. Солай етип, отыз бала Жупардың тәрбиясында болады. Оның айтқанынан хеш қайсысы шықпайды екен.

Бір күні ханның қорықшысы ханға: — Сизің қорығыңызға бір ауыл зорлап келип қоныс басты, — деп хабар қылады.

Хан сонда: — Менің қорығыма рұхсатсыз келип қоныс басқан қандай адамлар, бунда бір мәні бар шығар, — деп өзі қасына жеті ұзирин алып көріуге келеді. Жупар ханды үйге киргизип, отыз баласына сәлем бергизеді. Хан жабырласқан отыз баланы көріп: — Булардың бәрін өзің туудың ба? — депті.

— Жоқ, он бесін өзім, он бесін менің үстіме алған хаял тууды, — депті.

— Усы шырайыңызға, усы ақылыңызға бола үстіңізге қалай хаял алдырдыңыз? — дейді хан. Сонда Жупар: — Қатынның жаманы ер қызғанады, ханның жаманы жер қызғанады тақсыр, — депті.

Хан сөзден утылып, сол жерди оларға рұхсат еткен. Сол жер Жупар қорығы аталған.

ҚАРАБАЙЛЫ

Қарабайлы бұрынғы уақытлары Лаузан деген жердің құбласынан ағады екен. Сол жерден Ийшан жыққынға сексен жыл аққан дейді. Онан соң суу Мамыйға қарап аққан. Мамыйға суу ағып турған жыллары

хан Аллакул деген екен. Усы уақтылары Теке түркмен Рәмберген инақ деген адам ханның қасында отырады екен. Сонда инақ айтыпты:

— Нөкерди хешнәрсе көрип, билмеген гедейдин баласынан алдық, сол үшін бизлер урыста жеңилип қалдық, дейди инақ.

— Биди нөкерди бай баласынан алыу керек. Өйткені, бай баласының жүрегі қайтпаған хәм олар өз абыройлары үшін таласады, дейди.

Сол күндерден баслап, бай баласының атын алайық, ғайратлы болса өзи алайық, деп, нөкерге ала тугын адамларды хатлап шығады. Бирақ усы жыллары елде оба кесели деген пайда болып, жыйналған нөкерлердің көпчилиги өлип кетеди.

Усы уақытта урыс болып, урысқа қатнасқан қырк адамнан тек сегіз адам аман қалады. Сол уақытта дәрья Үргеннитин алдынан теңизге қуйып турады екен. Хәзирги Қарабайлы деген жерде отырған мың үй қара жалау байлап отырады екен. Соннан сол жер «Қарабайлы» деп аталып кеткен.

БАРАҚТЫҢ ТАМЫ

Барақ батыр құс салыуды жүдә қумартады екен. Бирақ құс салғанда құсын хаялы баулап береді екен. Бир күни хаялы Бараққа:

— Батыр, бүгин қусты алып шықна, - депти, Сонда Барақ:

— Неге? - деп сорапты. Хаялы Бараққа:

— Бүгин буның еки уяласы келди, қусты қашырып аласың, - депти. Барақ батыр хаялының айтқанын тыламай, қусты алып шығады. Қусты аңға жиберсе, оның аң менен жұмысы болмай, өз алдына қаңғып кете береді. Барақ далабайын қолына алып шақырса да, қайрылмай хәр жерге қонып отыра береді. Құс сонда жасынан қолға үйреткен Барақты таслап кетиуге қыймай, ал қалайын десе, уяласарын көзи қыймай, кейин Барақты бүрип өлтирейин деп Бараққа қарсы шабады. Барақ құстың бузық қыял менен киятырғанын көрип, атының бауырының астына кирип кетеди.

Үйден шыққанда құстың жаман қыялын сезген Барақтың хаялы изинен бақлап киятырған екен. Келсе, құс аттың бауырының астына кирип жатқан Барақты бүрип өлтирген екен. Сонда қатын құстың бир тегеу:

рипин кесип жиберип: Жерде мен батырым деп зарлайын, аспанда сен тегеуриним деп зарла, — деген екен. Солай етип, Барақ өз құсының тырнағынан өлген екен.

Барақтың тамы хәзир де бар. Бөрши тауының күн шығар жағындағы Жаңадәрья деген жерде. Оның тамында Барақтың құсының тырнағының суурети де бар дейди көрген адамлар.

ТАХИЯ-ТАС ХӘМ УАҚЫМ ҚАЛА

Тахия-тастың турған орнында Әмиүдәрьяға кирип турған тахия формасында үлкен тас болған. Бул тас қызық болып жайласқан. Оның суудың астындағы турған бөлеги балтаның жүзіндегі өткир болған. Ол үлкен кемелерди жарып турған. Суу жолындағы бул қорқынышлы тастың атағы кеме менен жүрген саудагерлердің бәрине жайылған. Ол Әмиүдәрьяның ең аяғынан жоқарысындағы Термезге шекем, Аўғанстанға, Памир, Тянь-Шань тауларына шекем жетип саудагерлер арқалы адамларға жайылып «Тахия-тас» деген ат алған.

Бул дәрьяға кирип турған тау бөлегинин қубла тәрси «Найман» деген елат болып, халқы дийханшылық пенен күн көрген. Бул халықтың «Уақым қала» деп аталған қиылағы буннан бес жүз жыл бурын Хийўа ханы тәренинен адамларға, ийшан, моллаларға уақым етип берилген жер екен. «Уақым» сөзинин негизи-«Уақф» деген мәнисти аплатады. Демек, өлген өнимнің бир бөлеги «Уақф» -ийесине хәр жыл төленип турыуы лазым деген сөз.

ШОМАНАЙ АРНА

Шымбайда Шоманай деген сулулықта аты шыққан қыз болған. Қыздың данқы жер-жәхәнге жайылып, оған Қоңыратлы бир байдың баласы ғайбана ашық болады. Қызды алыстан ат жоллап қыдырып келеди. Адам қәлемей отырған қыз жигиттин жамалын көрип жүрегі ерип қоя береді. Шоманай сөйтип Әмиүдәрьяның шеп тәренине ийилин келиншек болып түседі.

Қыз келиншек болып түскен жердин адамлары күтәш турады екен. Аш турыуының мәниси, суу кемтар, егин еге алмай теңселискен дийханлар зар-зар жылап

жүр екен. Буны көрүп күйеунен Қара терен көлинен сағасын алып арна қаздыруды өтінеш етеди. Бай баласы хаялының өтінешін «жаным» деп орындайды. Сөйтіп неше-неше суусыз жүрген дийханларды жыйнап арна қазылады. Бул арнаның қазы лығына бірнеше мың қазыушылар қатнасады. Ақыры арна қазылып, атыш Шоманай қояды. Шоманайдың еки бойын жағалап халық көшіп келе баслайды. Шоманай арнаның сағасы Қарабайлы, ортасы Шоманай, аяғы Қыятжарған деп аталып кеткен екен.

ҚАНЛЫ КӨЛ

Бурынлары қызыл суу көп болған. Аршан муз болып Мамыйға қарап айнаған. Суу Мамыйға қарап қырқ жеті жыл аққан. Қырқ жеті жылда суудан шыққан. Әне, соннан соң қолдаулы бір жыл мәпленген, өзбек бір жыл мәпленген, қазақ бір жыл мәпленген, қолдаулы Ерназар алакөз бір жыл мәпленген. Солай етип, төрт урыу төрт жыл мәпленген. Бір күнлери көлге жылым салыудың үстінде қытай менен қолдаулы урысқан. Қытайдың адамлары:

— Жылымды алды бурын бизлер саламыз, деген. Олар менен қолдаулылар тартысып қытайдың бір адамын өлтирип қойған. Қолдаулылар тура-тура қапқан. Қытайлар қуып жетип қолдаулылардың үш адамын ұслайды. Әлини арбаға салады. Усы уақытта Жаңа қалада Изейли деген хәким екен. Әлини хәкимнің алдына апарады. Хәким қазыны шақыртады.

— Минне, мына адамды өлтирген мына киcилер, деп үш адамды Хийуа ханына айдап апарып тапсырады. Хан оны қазыға тапсырады. Қазы шәриятқа буйырады. Шәрият бойынша бір адамды үш адам өлтирсе, үш адамның қунын төлеуи керек екен. Сөйтіп қолдаулыға үш адамның қуны түседі. Қолдаулы бір мың бес жүз тиллә бериуи керек болады. Қолдаулы бул тилләны таба алмайды. Усланған адамларға хәр қайсысына бес жүз тиллә төлейсиз, дейди. Олар бул ақшаны төлей алмай, орнына үш қыз береді. Үш қызды мың ярым тилләға бақалайды. Қызлардың атлары, Тоян, Мәки, Бийби деген екен. Қаплы көл деп аталыуы—муздың үстине адамның қаны төгилгени себептен усылай аталған екен.

ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕР

ЖИИРЕНШЕНИҢ ТУУЫЛЫҒЫ

Бурынғы заманларда Жәнибек деген хан өткен. Ол өзиниң қасында сексен үзінйри менен қус аұлауға шығады екен. Бір күни ол аұдан қайтып киятырын, керин салып отырған бір балықшы киcини көрипти. Хан балықшының қасынан өтип баратырып, балықшыға:

— Узақ пенен қалайсаң, жақын менен қалайсаң? — депти.

Ғарры:

— Узаққа халым жететугын ба еди, жақын менен тарысып жүрсем де болғаны, — депти.

Хан және оған:

— Еки дәрьядан суу аққанда қайда жүр едиң? — депти.

— Еки дәрья аққанда қарным сууға диңк-диңк тийип, еки шоққыға асылып зорға турдым, — дейди ғарры.

Хан:

— Аласа теректен қар жауғанда қайда едиң? — дейди.

Балықшы:

— Тақсыр, қайда баратуғын едим, аласа теректиң астынан шығып кете алмадым, — депти.

Патша және:

— Хәй балықшы, қызыл менен қалайсаң, узын менен қалайсаң? — дейди.

Балықшы:

— Узынын аяғыма орау қылғанша, қызыл-ақ болады, — депти.

Патша және:

— Бес пенен қалайсаң, алты менен қалайсаң? — депти.

Балықшы:

— Қанаатке берекет, бесн хәм болады,-депти.

Хан ең ақырында:

— Агар, агар,-дейди.

Балықшы оған:

— Мағар, мағар,-деп салмақлап жууап берилти.

Ханның қасындағы ұзирлер не қыларын билмей, ауызын бууған өгіздей жым-жырт тура береді. Хан балықшы менен сөйлесип болған соң, ғарры кейинне қайтты. Жолда кетип баратырып ұзирлерден хан:

— Балықшы не деди, түсіндиніз бе?-деп сораиды. Ұзирлер:

— Тақсыр, узақ дединіз, жақын дединіз, еки дәрья, аласа терек, алты, агар, агар-дединіз, оннан биз хеш нәрсе уқпадық,- депти.

Патша ұзирлерине қарап:

— Мениң ғарры менен сөйлескенімди шешпесеніз, өзлериніз өлимдар, малларыңыз патшалық-депти.

Ұзирлердің ишинде шаққанырақ биреуі:

— Бағана патша өзиңіз сөзинде бесни атап еди, не де болса шешіуі үшін бес күн мәулет сораиды,- депти. Бул бәрине мақул түсип, патшадан бес күн мәулет сораиды. Патша рұхсат етеди.

Ұзирлер ойласып-ойласып, шенге алмай, ақыры баяғы балықшыны тауып алмақшы болады.

Ұзирлер жыйналысып, ким ешегин сатты, ким байталын сатты, сөйтти балықшыға барады.

Балықшыға:

— Хан менен сөйлескен сөзинди шешип берсең, мың тилла беремиз,-деп ұзирлер жалынады.

Балықшы:

— Айтпайман,-дейди.

— Еки мың тилла беремиз, айт,- дейди.

Балықшы:

— Айтпайман, сөзине қулақ салмайман,-дейди.

Ұзирлер үш мың тилла береді, бунда да балықшы айтпайды. Төрт мың тилла береді, бунда да айтпайды. Бес мың тилла бергенде, балықшы: «айтсам айтайын»-дейди. Сонда барып ұзирлер сууық демни алады.

Балықшы:

— Ханның «Узақ пенен қалайсаң, жақын менен қалайсаң?» -дегени —узақ жерди көзиніз болжай ма? -дегени еди. Мениң оған «узақ қурысын, жақын менен

тарысып жүргеним жетеди» дегеним —жақынды ғана көзим көрседі дегеним еди. «Еки дәрьядан суу аққанда қайда жүр едің?» -дегени, еки көзіннен жас аққанда қайда жүр едің»-дегени еди. Мен оған «еки дәрьядан суу аққанда еки шоққыға асылып турып едим» дегеним — еки көз—ски дәрья, еки шоққы —ски қас, қарным динк-динк» еткени—мурным еди.

Патшаның «аласа теректен қар жауғанда қайда едің?»- дегени—шашың ағарғанша үйленбей жүргениң қалай?-дегени еди. Мениң «қар жауғанда аласа теректиң астында едим,- дегеним—шашым ағарғанша жарлықтың қысымында болдым, сол ушын еле үйленбей жүргеним-дегеним еди. Патшаның «Қызыл менен қалайсаң узын менен қалайсаң?»- дегени, қыз бенен қалайсаң, хаял менен қалайсаң?»- дегени еди. Мениң оған: «Қызылы болса болады»-дегеним —егер жәрдем етсең, қыз алайын»-дегеним еди. Патшаның «бес пенен қалайсаң, алты менен қалайсаң»-дегени-бес адамның қуны керек пе, алты адамның қуны керек пе?» -дегени. Мениң «бес» дегеним —бес мың тилла дегеним еди.

Патшаның «агар-агар» дегени-бизің бул сырымызды хеш кимге айтпа, айтсаң өлтиремей» —дегени еди, мениң «мағар-мағар» дегеним- «егер қушымды берсе айтаман»-дегеним еди,-деп сөзин тамамлады.

Ұзирлер балықшыға бес мың тилла берип, патшаға келип, баяғы сөздің шешіуін айтып берди.

Патша ұзирлерден «бул сөзди сизлерге ким шешип берди?-деп сорады. Ұзирлер әдеп жасырып, кейиннен патша қоқарленген соң «баяғы балықшы айтты»-деп ирасынан келеди.

Патша балықшыға жәллат жибереди. Жәллатлар ханның дәрғайына айдап келеди.

Патша балықшыдан:

— Өлимге миясар болдың,- бул не хал?-деп сорады.

Балықшы айтты:

— Сексен адамның жүн жанлығыман, сениң құрбанлығыңман патшайым. Бес мың тилласын алып, ұзирлерге гәптиң расын айттым. Енди өлтирсең хәм ыразыман. Бес мың тилла енди мени көмиуге толық жетеди. Қалған жағын не қылсаңыз да өзиңіз билесіз,- деп, қол қаусырады.

Патша балықшының ақыл-ойына, тапқырлығына

хайран қалып, «әдбетте, сазан балықтың мийін жегеннің ақылы толық болады»- денті.

Патша ұзирлерін шақырып:

— Балықшыға бир жаңа пискен қауын берин, дейди. Ұзирлер: «Қыстың ақырында хәм пискен қауын бола ма екен?»-деп хайран қалысады. Ұзирлер қауын излеп, таба алмай патшаға «жоқ» деп келеди.

Патша және ұзирлерди «пискен қауын әкелиң»- деп жибереди. «Патшадан хәмир болса, пуқараға не турыс», ұзирлер және излсүге кетеди. Патшаның бир сипсекеши бар екен, сол сарайдың алдында отыр екен. Бир хаял сипсекештин қасына келип:

— Әй сипсекеш, қудай ғарғаған жапакеш, муннан көш, арыз жайға жет. Хан хәзир қусбегі, метерлерге «балықшыға пискен қауын әкелип берин» —деп зобалаң салып атыр. Манлайы қара ұзирлер бул гәпти мәнисин түсинбей атыр. Пискен қауын дегенге пискен қауын излеп жүр. Хан пискен қауын дегенде пискен, жетилсип отырған қызды айтып атыр. Хан алдына бар да «Тақсыр ханым, пискен қауын бизде бар» дегил, дәриуі үйінде бойжетип отырған қызды апар да бер, оны да, сени де бахыт күтип тур,-деп сипсекештин алдынан өте берди.

Сипсекеш орнынан ушып турып, ханның нәзисе барады.

— Тақсыр ханым, дад, дейди.

— Арзың болса айт — дейди.

— Ханым пискен қауын бизде бар, дейди.

— Хәзир келтирин, дейди хан күле шырай берип.

— Минс, пискен қауын,-деп сипсекеш қызын ханның алдына келтиреді.

Патша қызды қыялы менен тилладан кийиндириуіге буйрық береди.

Усы уақытта баяғы хаял сарайдың алдынан өтип баратырып сипсекешке:

— Хәзир сениң қызды патша балықшыға береді. Сен маңлайы қурыған қуры қол қалма. Патшаның алдына бар, өтирик болса да жыла, көзиңнен жас төк, жалбарын.

— Мениң маңлайға қадаған жалғыз қызым, ол да болса булай болды, енди мениң күнім қалай көшерскен?-деп жылай бер. Сол балықшыға беретуғын бақшадан саған да бир нәрсе аұысар,-деди хаял. Сипсе-

кеш хаялдың айтқанын қылып, патшаның алдына жылап барады.

— Хәй патшайым, арзым бар. Маңлайыма қадаған жалғыз қызымды балықшыға берип атырсаң. Мен бийшараның халы нешик болар патшайым,-дейди.

Патша сипсекештин сөзин еситип:

— Бул хәм балықшының шарбағының дөгерегинде орналассын -деп хәмир етеди.

Хан хәмири турсын ба, хәмме ис бәржай болады.

Хан балықшыны шақырып алып, оған баяғы сипсекештин қызын береді, өз алдына хәрем бөлип береді, ақыл-дана сөзлери менен балықшы бахытлы болады. Усы балықшыдан хәр сөзине мың тилла алған Жийренше шешен тууылған екен.

ҚАРАШАШТЫҢ ЖИЙРЕНШЕ МЕНЕН ЖӘНИБЕКТИ ТУТҚЫННАН ҚУТҚАРУҒЫ

Бир күнлери Жийренше менен Жәнибек хан қус салыуға шыгыпты. Сол күни күнди булт басып, жауып жауыпты. Жауыннан кейин ысырапыл дауыл турып, аспан-жерди, адам адамды көрместей думан басыпты. Жәнибек пенен Жийренше адасып, басқа бир патшаның елине түсипти. Патша адамлары оларды услап алып, аяқ-қолын байлап, патшаның алдына апарыпты. Бул патша 500 әскер менен қарыу-жарақланып Жәнибектин елине атланайын деп атырған екен. Патша Жәнибекти шақырып алып:

— Биз сизинг елиңизге бес жүз ләшкер хәм қарыу-жарақ пенен атланайын деп атыр едик, өзиң болсаң аңсат қолға түстин, қәне не қыласаң?. Елинді шауып келсінк пе, я өз қолыңнан берсең бе — дейди.

Жәнибек:

— Хұрметли тақсыр, мениң өзим болсам қолға түстим, сен болсаң, бес жүз ләшкер менен барарсаң, халықты шуұлатып, қаламды бузарсаң, оннан не мәни шықпақшы? Әлбетте, нйесиз елди шабыу деген ол бир қатышның исн болады. Не де болса мениң өзимди босат, мен де елиме барып, әскер жыйнайын, мүдетли уақтыңды айт, сол күни айтқан жерінде шығайын. Оннан соң урысып, жеңип алсаң қәйтәди? Егер буған турмайтуғын болсаң, маған бир бет қағаз бе-

рин, менің хатшым да қасымда жүр еді. Сол хат жазсын, хатты сизден екі жасауыл алып, соннан биің елге жиберейік, оннан соң биің ел сизиң қол астыңызға көшіп келеді. Усының қайсысын қалайсыз тақсыр? — дейті.

— Не де болса адам жиберіп, көшіріп алғанымыз мақұл болар, — дейді патша. Ол Жәнібек ханға қағаз-қалам тауып беріпті.

Жәнібек хан: — Жаз, — деп қағаз бенен қаламды Жийреншеге тапсырыпты. Жийренше хатты жазыпты. Жазылған хатты екі жасауылға беріп, Жәнібектің елін көшіріп келіңдер! — деп бұйырыпты. Екі жасауыл хатты алып, Жәнібектің еліне барады. Ол жерде ол хатты оқығандай адам табылмапты. Жәнібектің қатыны «бул хатты Жийреншенің хаялы оқыуы мүмкін», — деп, Қарашашты шақырады. Қарашаш келип хатты оқыса, мазмұны төмендегіше:

«Елдегі алпыс адауатым, сексен сергизданым қалмай келсин, есіктің алдындағы екі байтеректің биреуінің түбінен қопарып, екіншісінің шақа-пұтағын шауып келсин, үйдегі қалған жан қайрағыма ұсыларды айтып келсин», — делінген.

Бирақ бул хатта жазылған сөздің мәнісіне хатты алып келген жасауыллар түсінбейді, буган тек Қарашаш түсінеді. Алпыс адауатым дегені елде алпыс молла менен хожам бар, — дегені, сексен сергизданым дегені сексен палуаным бар. Ұсылар қалмай келсин, дегені, ал есіктің алдында екі байтерегім дегені мына келген екі жасауылдың биреуін өлтіріп, екіншісінің құлақ-мурнын кесіп, алдыңызға салып келің — дегені, үйде жан қайрағым дегені үйде қалған хаялыма ұсы хабарды айта келің, — дегені, — дейді. Өне, сол уақта Жәнібектің алпыс хожам-молласы, сексен палуаны жыйналып, келген екі жасауылдың биреуін өлтіріп, екіншісінің құлақ-мурнын кесіп, алдына салып айдап келеді. Олар Жийренше менен Жәнібекті қолға түсірген патшаның елін шауып, Жәнібек пенен Жийреншені өлімнен азат етіпті. Соннан баслап Жәнібектің елі тыныш, жай-парахат жасайтуғын болыпты. Өне, ұсы жерде «Қатынның шашы ұзын, ақылы келте» деген нақыл бийкарга шығып,

«Қатын шашқа бай, ақылға дана» деген нақыл келип шығыпты.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ҚАНБАҚ ПЕНЕН СӨЙЛЕСИҰИ

Жийренше менен хан шикардан киятырғанда алдынан бир қаңбақ ушып өте береді. Хан Жийреншеге:

— Бар, ана қаңбақтан хабар алып кел, қаяққа баралы екен? — дейді.

Сонда Жийренше:

— Яқшы, болады, тақсыр, — деп қаңбақтың изінен ат қояды. Бир жерлерге келгенде қаңбақты қамшының дәстесі менен бирмайдан ұслап турады да, жибере беріп, ханға қайтып шауып келеді.

— Сорадың ба? Қайда барады екен? — дейді хан.

— Сорадым, тақсыр. «Менің көшерімді жел билесін, қоарымды сай билесін. Сени жиберген ханың ақылсыз. Мені ұслаған сен де ақылсыз», — деди де, қаңбақ жөней берді тақсыр, — дейді.

Сонда хан Жийреншенің бул сөзіне де мың тилла береді.

* * *

Хан бир күнлери Жийреншеден:

— Нешеуісіз? — деп сорады.

Сонда Жийренше:

— Күндіз екеуіміз, түнде төртеуіміз, — дейді.

Хан Жийреншенің бул сөзіне түсінбей:

— Өзлериңіз екеуісіз, түнде қалай төртеу боламыз? — деп сорады.

Сонда Жийренше тұрып:

— Менің хаялымның бұрынғы байы өлген. Менің бұрынғы хаялым өлген. Екеуіміз төсекке кирип жатқанда, хаялдың ядына бұрынғы байы, менің ядыма бұрынғы хаялым түседі. Сонлықтан төртеу боламыз, тақсыр, — дейді.

Бул сөзі ушып да Жийренше ханнан мың тилла алады.

* * *

Жийренше бир жақлардан хан менен киятырғанда көздегі қамысларды көріп Жийренше:

— Мына қамыстың шөллеп турғанын-ай, — дейди. Хан Жийреншеге қарап:

— Түбинде ярым белинен суу тұр, ол қалай шөллейди, — деп хан сөзін тауысқанша атлар шөллеп, сууға урады. Жийренше атын қаңтарып сууға жибереді. Ат суу ише алмайды. Сууға түседі де, турады. Ханның аты суу ишеді. Жийреншениң аты еле тұр. Хан Жийреншеге:

— Атты неге сууға жибермедің? — дейди.

Жийренше:

— Гуяғынан бәхәр алып тұр тақсыр, — дейди.

Хан жолда баратырып:

— Неге қамыс шөллеп тұр? — дедіңіз, — деп сорайды. Сонда Жийренше ханға:

— Быйыл қауадан жамғыр жууған жоқ. Жамғыр қамыстың шыйқылдауығына кететуғын еді. Сонлықтан шөллеп тұр, — дейди. Атының аяғынан бәхәр алыуын тымсал стип көрсетеді. Бул сөзине де ханнан сыйлық алады.

* * *

Жийреншениң хаялы ким көрсе де қызығатуғын, ай десе аузы, күн десе көзі бар бір сулуу болады. Хан Жийреншени өлтирип хаялды алмақшы болады. Патша ақылгөйлерин шақырып алып, Жийреншени өлтириудің хәмелин сорайды. Горрандозлар пал ашып, ханға:

— Тақсыр, жақында үш күн сууық болады. Сол күни Жийреншени минардың басына қарауыл етип қойсаңыз болады, ол күни ким де болса сууыққа ушып өледі. Жийренше де өлер. Соннан соң хаялын сиз аласыз, — дейди.

Бул сөз патшаға унайды. Бул хәдийсени Жийренше еситип, хаялына келип, жоқарыдағы ауқалларды бирим-бирим баян етеди. Хаялы дәрриу шыбық тиймеген қозының териснен басына, аяғына кийим тигип береді де, күйеуіне:

— Бар, ханның буйрығын орынлап кел, — деп жибереді.

Горрандозлардың айтқанындай үш күн өткеннен соң қақаман сууық болады. Хан Жийреншени минар-

дың басында қарауыл болуға буйырады. Жийренше барып турады. Қасындағы адамлары сууықтан ушып өледі. Жийренше үш күн болған қақаман сууықтан аман қалады.

Бул сууықтан Жийреншениң аман қалуы күннің жыллылығынан емес, буган сирә хешқандай өлим жоқ. Сонлықтан дарға асып өлтириу керек, деп Жийреншени дарға аспақшы болады. Жийренше бул ауқалды тағы хаялына айтып келеди. Хаялы Жийреншеге:

— Ханды үйге қонаққа шақыр. Бизикине қонақ болып барыңыз, оннан соң мени дарға асыңыз, деп айта гой, — дейди.

Жийренше ханға келип:

— Мениң бир қасық қанымнан кешпиңіз, — дейди.

— Кештик, айтыңыз, — дейди хан.

— Бизикине бир ақшам мийман болып, оннан соң мени дарға ассаңыз екен? — дейди.

Ханға бул унайды да, Жийреншеникине қонаққа барады. Келген қонақларды жақсылап күтип, тамақ асады. Асқан тамағы сирә болмайды, күн батқанда асқан тамақ, таң атқанша писпейди. Хан аш болады. Бирнеше жола тамақ болды ма екен, деп адам жибереді. Ақырында шыдай алмай ханның өзи, Жийреншениң хаялының тамақ асып отырған жерине келеди. Келсе қара үйдің шаңырағына қазан асып, жерге от жағып отырыпты екен. Жийреншениң хаялына:

— Усы қазан да писер ме, оттың хәуири аспандағы қазанға быйыллықа жетер ме, — дейди. Жийреншениң хаялы:

— Минардың басындағы Жийреншеге де күянің ыссылығы жетер ме, — дейди.

Хан сөзден утылады да, қонақ жайына кетеді. Жийреншениң хаялы шаңырақтағы қазанды алып, өзипиң сүтін сауып, палау асып береді. Хан жеп отырып:

— Пай, мына палаудың мазалысын-ай, — дейди. Сонда Жийреншениң хаялы турып:

— Сизди өз балам болсын деп, палауды өзимнің сүтине писирип едим. Мазалы болып турғаны сол. Енди сиз де өз балам болдыңыз, — дейди.

Сөйтип Жийреншени өлимнен, өзін ханға хаяллықтан қутқарып қалады.

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН ХӘМ ЖӘНИБЕК ХАН

Бурынғы өткен заманда,
Жәнибек хап болды,
Семиз бөнен тазларға,
Салық салып алады.

Сонда да қалта толмады,
Толар заман болды,
Отырған халқын постырып,
Қуры тамы қалады.

Әне усы Жәнибек деген хан менен Жийренше күс киятырғанда бір гөне тамда отырған үш байыұлыны көреді. Жәнибек хан Жийреншеге:

— Бар, анау байыұлылар не сөйлесип атыр екен? билеп кел, — дейді.

Жийренше байыұлылардың қасына барып, найзаға сүйеніп тұрып-тұрып, ханның қасына қайтып келеді.

Хан Жийреншеге:

— Жийренше, байыұлылар менен сөйлестің бе? — дейді.

Жийренше:

— Аға, тақсыр, сөйлестім, — дейді.

— Байыұлылар не десіп атыр екен? Саған не деді?

Сонда тұрып Жийренше:

— Байыұлылар куда түсіп, қалың мал айтысып атыр екен, — дейді.

Хан:

— Қалың малына не береді екен? — дейді хан.

Жийренше:

— Гил гөне там береді екен, биреуі қызының қалың малына үш жүз гөне там сорап отыр екен. Биреуі үш жүз гөне там емес, екі жүз гөне там береді, — деп отыр екен. Сонда ортасындағы отырған кәтқудасы:

— Сен қыйналма, Жәнибек хан—хан болып, жұрт сорап, үш жүз гөне там емес, неше бес жүз там ауысып қалады, қызыңды бере ғой, — деп отыр, — дейді.

Сонда хан Жийреншеге қарап:

— Мен залым болдым ба екен? — дейді. Сол уақытта Жийренше:

Залым, залым емесінди билмеймен. Байыұлылар соны айтып отыр екен, — дейді.

Соннан кейін Жәнибек хан өзінің залым болып, жұрт постырғанын биледі.

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН ХӘМ СУЛТАН СҮЙИН

Жийренше менен Султан Сүйин патша жолдас болып киятыр екен, бір атыз бийдайдың тусынан өте бергенде, Султан Сүйин Жийреншеге:

— Мынау көгеріп киятырған бийдай пискен бе, писпеген бе? — депти.

— Пискен, — депти Жийренше.

Жолдан бір өлини көтеріп алып баратыр екен. Султан Сүйин Жийреншеге:

— Мынау өли-өли ме, тири ме? — депти.

— Тири, — деп жууап берипти Жийренше.

Үйге келгеннен кейін жолдағы сөзлердің мәнісін сорап, Жийренше былай жууап берипти:

— Көк бийдайды «писти» дегенімнің мәнісін ол бийдайды ескен гедей адам екен. «Бийдайым писіп қалыпты» — деп көгіне бийдай алып ишип қойған екен. Сонлықтан пискен екен дегенім. Өлген адамды «тири» дегенім—артында баласы киятыр екен, орнын басады, — дейді.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ БАЙРАҚ АЛЫҒЫ

Бурынғы заманда Жийренше шешен ханның алдына барып, сөздің қыйсынын келтіріп сөз айтып, ханнан хәр бір тапқырлық сөзі үшін байрақ алады екен. Бір күндері ханның бір үзирі Жийреншениң алып жүрген байрағын қызғашып, ханға сөз айтып, байрақты өзі алмақшы болып, ханға барып:

— Тақсыр, мен бір шикарға шығып, бір кийік атып едім, оғым барып оң қулағы менен артқы оң аяғына тийді, — дейді.

Хан оған:

— Қулақ болса жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеуіне бірдей тийеді? — дейді.

Сол уақытта үзир не дерін билепти. Сөйтіп сөзді

дурсы айта алмағаны үшін өлім жазасына буйырайын деп тұрғанда Жийренше орнынан тұрып:

— Тақсыр, тоқтап тұрың! — дейді. Ол кийикті атқанда мені қасында бар едім. Артқы оң аяғы менен құлағына тийгенінсің себебі—артқы аяғы менен оң құлағың қасып тұрып еді, — депті.

Соннан соң хан байрақты Жийреншеге беріпті.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ҮЙЛЕНИУИ

— Жийренше шешен қыз айттырмаға бір жақларға кетіп баратырса, алдынан ешекпін бір ғарры шығады. Жийренше ғарры менен жолдас болып баратырып:

— Отағасы, жолды қысқартайық, — дейді.

— Бул қандай жинли, ұзақ жол да қысқара ма екен? — дейді, ғарры ишпен. Тағы бираз жүргеннен кейін Жийренше:

— Ағаш қазанға тамақ писирейік, отағасы, — дейді.

— Бұның дени шынылда да сау емес шығар, ағаш қазан да болама екен? — дейді ғарры.

Сөйтіп баратырғанда жол бөлініп, Жийренше ғаррыдан бөлініп, жөніне кетеді.

Жийренше кетіп баратырса, үш қыз тезек теріп, арқалауға таярланып атыр екен. Сол уақытта азмаз жауын жауады. Қызлардың ишпен екі қыз қабындағы арқанын шешіп алып, бууған тезегінің астына киіп отырады. Олардың тезегі суу болады. Бір қыз бууған қабын шешпесі, көйлегін шешіп, отынына жауып отыра береді. Жауын тынғаннан соң тезегін арқалап кете береді.

Жийренше қыздың бул хийлесін көріп қызға:

— Бұны ким үйретті? — дейді қызға.

— Ол қызлардың отыны суу болды, менің отыным құрғақ қалды, үйіме барғанша көйлегім де кетіп кетеді. Барып отынымды жақсам, үйім де жыллы болады. — дейді. Жийренше сөзді басқа жаққа бұрып:

— Егер сизің ауылға қонақ болса не менен сыйлайды? — деп сораиды Жийренше. Сонда қыз:

— Гапқан биреуін сояды, таппаған екеуін сояды, — дейді.

Қыз отынын арқалап үйіне кетеді. Жийренше артынан сол үйге келип қонақ болады. Ғарры үйіне келсе, бағанағы жолда көрген мылжын киісі үйінде отыр екен. Ғарры қызын далаға шақырып алып:

— Бул адам мылжын киісі, сөзінің дузы жоқ, бағана жолда бірге жолдас болдым, маған: «Узақ жолды қысқартайық, ағаштан қазан асайық, — деп басымды қатырды, — дейді.

— Ата түсінбесен, бул күтә ақыллы адам екен, ұзын жолды қысқартайық» дегені — ғарры сөз айт, дегені, «ағаш қазанға тамақ асайық» дегені — от жағып, нан қыздырып жейік» — дегені, — дейді.

Сөйтіп Жийренше қонақ қылып қондырады. Бір бууаз ешкісі бар екен. Соны Жийреншеге сойып берді. Қыздың «Таппаған киісі қысырдың орнына жалғыз бууаз малын сояды» дегені екен.

Жийренше: «бул қыз маған минәсіп екен» — деп оны айттырады. Әке-шешесі хешнәрсе демейді.

Қыз шашын сыйпайды, Жийренше сақалын сыйпайды. Бұның мәнісі қыз» шашым шелли мал бер» дегенін, Жийренше «сақалым шелли мал беремен» дегенін билдиреді. Жийренше қызды сөз бенен женип, малға жығып алады. Қыздың аты Қаракөз екен. Жийренше соны алады. Хаялы Жийреншеге бәрхамма ақыл беріп туратуғын болады. Хаялының ақыллылығынан Жийреншенің Жийренше аты шығады.

Қыз күтә сулуу да екен. Патша бул қызды Жийреншеге минәсіп көрмей, өзі алмақшы болады. Жийреншені қайтіп өлтирерінің есабын таппай, Жийреншені шақырып алып:

— Саған қырқ қошқар беремен, соларды қырқ күнде қозылатып бересен, егер қозылатпасаң өлтирермен, — дейді.

Жийренше қайтып үйіне келеді де, бұны хаялына айтады. Хаялы: «бұннан хеш қорықпа, бул өзі келген дәулет, патшаның пирин келіге қамаймыз, қойдың күнде биреуін соя бер!» — дейді.

Соннан патшаға барып, берген қырқ қойын үйіне айдап келеді. Күнде биреуін сойып, жеп жата береді. Отыз тоққызын сойып болғаннан кейін, бір кем

қырқ күн дегенде патша Ұзирлері менен атланып, Жийреншенің үйіне келеді. Олардың келетуғынын биліп, Жийреншенің хаялы қалған бір қошқарды да сойып, билегін сыбанып, билегіне қанды жағып отыра береді. Патша келип!

Жийренше үйде бар ма? Бар болсаң шық!—дейді. Сол уақытта Жийреншенің қатыны қанға боялған билегін түрینیп далаға шығады да сәлемлеседі.

— Жийренше қайда? — дейді хан.

— Жийренше хәзир жас босанып еді, — дейді.

Патша таңланып:

— Еркек адам да жас босана ма екен? — дейді.

Сонда қатын:

— Төренізге құллық тақсыр, еркек қойдың қозылағанын қайда көріп едіңіз? — дейді.

Бұл сөзден патша жесіліп, ғырра кейніне қайта береді.

Сөйгіп Жийреншенің хаялы шешенлікті Жийреншеден де өтиріпті, — дейді.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ҚИЗЫНЫҢ ХАНДЫ ЖЕҢІҒИ

Жәнібек ханның заманында Жийренше деген адам болады. Бір күні хан Жийреншеге үлкен бір тасты әкеліп беріп:

— Үш күн мәулет бермен, усы тастан геуіш тигіп әкеліп берсен, — дейді.

Жийренше үйіне қапа болып келеді. Жийреншенің ақыллы қызы бар екен. Жийренше ханның буйрығын қызына айтады. Сонда қызы:

— Хеш қапа болма, оның жолы аңсат, ханға өзім жууап бермен, — дейді.

Мүддетлі күн өткеннен кейін хан Жийреншенің үйіне келипті.

Хан:

— Жийренше қайда? — деп сораиды.

Қызы:

Тақсыр ханымыз, сизің жұмысыңыз бойынша тасты тигіуі үшін тигіс исін ізлеп кетті, — дейді.

Хан:

— Тас та тигіле ме екен? — дейді.

Қыз:

— Тақсыр, тас тигілмесе, тастан геуіш болама? — деп, ханды женипти.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ҚАРТАЙҒАН ШАҒЫ

Жийренше қартайып, ханның Ұзирлігінен босап қалады екен. Аш болып, балалары жас болып, ылашықта астына қара өлең төсеп отырады екен. Жәнібек Жийреншеден кейін ақыллы Ұзир таба алмапты. Бір күні хан жолы түсіп, Жийреншені көре кетейін деп оның үйіне келипти. Жийреншенің жарлыланып қалғанын көрген хан:

— Хау Жийренше, жүде жарлы болып қалыпсаң той, — депті. Сонда Жийренше тұрып ханға былай деген екен:

— Хәм ғаррылық, хәм жарлылық,
Екеуледи патшайым,
Қатын шалпа, бала жас,
Тәртеуледи патшайым.

Патша Жийреншенің бұл сөзлеріне үлкен сыйлық берген дейді.

ЖӘНИБЕК ХАН, АСАН ҚАЙҒЫ ХӘМ ОНЫҢ БАЛАСЫ АБАТ МЫРЗА

Жәнібек хан ақылгөйлеріне ойласыпты:

— Мениң патшалығыма не ылайық? — депті.

Ақылгөйлер айтыпты:

— Елде жоқ медиресе салдырсаң атың қалады, — депті.

Хан медиресе салдырып, атың Айдархан қойыпты. Сөйтіп хан той беріп, Асан қайғыны шақыртыпты. Бірақ Асан келмейді.

Ақылгөйлері бір күні және алпысқа шыққан Жәнібек ханға «үйлен» деп ақыл беріпті. Хан үйленіп, және Асан қайғыны шақыртады. Асан қайғы бұған да келмейді.

Жәнібек хан қус қалпесін шақырып:

— Қустың жақсысы қайсы қус? — депті.

Қалпе:

— Қус терісі қуу, қус жаманы қулады, — депті. Сонда хан:

— Қуладыңды күйіне салып қуу алдыр, — депті. Қаліне қуладыңды күйіне келтіріп қуу алдырып-

ты.

Хан буган да той береді. Асанды және шақырады. Асан келмейді. Бір күндері Асан өзі ханға келеді. Хан:

— Үш рет той бердим, неге келмедің? — дейді.

Сонда Асан:

— Ақылсыз той болған соң келмедім, — дейді.

* * *

Жәнібек хан Асанды шақырып алып:

— Өзіңнен бөтен кең ойлы кім бар? — деп сорапты.

— Баласын мақтады демесе, менің балам Абат мырза меннен де кең ойлы, — депті.

Хан және сорау беріпті:

— Дүньяда кім мерген?

Баласын ски мақтады демесең, Абат мырза мерген, — депті.

Хан оннан:

— Меннен не тілегің бар? — депті.

Асан:

— Менің сізден тілегім жоқ. Тілегім Абаттың денсаулығы. Ендігі тілекті Абат мырзаның өзі тілер, — депті.

— Абат мырзаны жибер маған, — дейді хан.

Абат мырза ханға келеді. Хан оны сынап көріу үшін:

— Менің қусымның екі қанатын бір қус аспаннан келип қыйып кетеді. Сени ағаң мерген деп еді, сол қустың екі көзінен атып бер, — дейді. Абат буган келіседі.

Абат қустың екі қанатын да атып еді, қустың өзі жоқары кетіп, қанаты жерге түседі. Хан:

— Неге көзінен атпадың? — дейді. Сонда Абат мырза:

— «Жақсыны жасқа, жаманды ұр» деген сөз бар еді, ски қанатын түсіргенім, өзінің алдына келтір-

генім. Жақсы болса қайтып келмейді, жаман болса қайтып келер, — депті. Ол қус қайтып келмейді. Сонда хан:

— Тілегіңді тіле, — дейді. Ол ұақытлары усы жерди қалмақ сораиды екен. Абат мырза айтады:

— Усы қалмақты басқа жаққа жер аударып жибер, — дейді. Хәзіргі Гәуірдин қаласы, Шылпық, Жампық деген қалмақтың қаласы екен. Жәнібек қалмақты бул жерден қуып жибереді.

Асан қайғы Шам шәхәріне көшеді. Кетіп баратырғанда Абат мырза Үстирте өледі. Көшіп баратырып адамлар Абаттың қәбирине бір қысым топырақ таслап кетеді. Соннан ол тауда болып үйіледі.

ЖӘНИБЕК ХАН ХӘМ АСАН ҚАЙҒЫ

Жәнібек өзінің ханлық сүріп тұрған ұақтында атақлы орыс усталарын шақыртып қала салдырады. Бірақ усталарға жөнлеп хақы төлемейді. Буннан соң орыслар:

— Бизге бір малдың терісі құрақым жер берсең болады, — дейді. Хан «бір малдың терісіндей» деген соң, жер алыуға рұхсат етеді. Булар бір теріні жинішке сабақтай етіп тилип, сол сабақты жерге қазық қағып, төрт жақтан созады. Бул күге көлемлі жерди алған. Сөйтіп орыс усталары усы жерге жай салады. Булардың үстине орыслар бірсөйлеп-екеулеп келе береді.

Қала пүткен соң Жәнібек той беріп, тойына Асан қайғыны шақырады. Бірақ Асан қайғы бул тойға келмейді. Жәнібек хан үшінші мәртебе қызын узатып той береді. Асан қайғы бул тойға той базарлығы менен келеді.

Жәнібек хан Асан қайғыға:

— Хан болып той бердим, келмедің, қала салып той бердим, келмедің, — дейді. Сонда Асан айтады:

— Бірінші келмеуім—сең халыққа дұрыссы басшылық қыла алмайтуғын хан болдың, соннан соң келмедім. Екінші тойда келмегенім—қаланы салған орысларға дұрыссып хақы төлемедің, соған өкпелеп келмедім. Ал қызыңның тойына келиуім—қыз мүсәпір, жат елге кетіп баратыр, соның үшін келдім, — дейді.

Жәнібек хан Асан қайғының тауып айтқан сөзінне қарсылық ете алмай, Асанды жолдаслары менен аттон сарпай беріп қайтарыпты.

ХАН ЖӘНИБЕК ПЕНЕН ӘДИЛ ҚҰТЛЫҚ ХАН

Бұрынғы бір уақытлары Жийренше Жәнібек ханның үйінде ханға хызмет ісlep жүреді екен. Жийренше бір күні ханнан рұхсат алып, үйіне қайтыпты. Жийренше жолда киятырса, алдынан бір жүзін жүні басқан құл шығып:

Жәнібек ханның үйі қайсы? — деп сораиды.

Жийренше:

— Онда қандай жұмысыңыз бар еді? — дейді.

Құл:

— Жәнібектің қатыны жорам еді, — депті.

Жийренше оған:

— Жәнібек хан қатышына темірден сауыт кийгизіп қойыпты, — дейді.

Құл:

— Кийгизсе кийгизе берсин, оның жолы аңсат, қатынды асып байлайман, арадан аз уақыт өткеннен кейін қатын бір-еки керіледі, сол уақытта сауыт өзінен-өзі сыйырылып түседі, — дейді.

Жийренше:

— Ал құл достым, мен жолдан қалдым, Жәнібектің үйіне баратуғын болсаңыз ана тұрған ақ үй Жәнібектің үйі, — деп үйін көрсетіп, өзі екінші бір жол менен үйіне қарай кетсе беріпті. Бұл құлдан сезікленген Жийренше үйіне бармай, тиккелей ханның үйіндегі хызметіне барыпты. Жийренше ханның аттарын жайғастыру үшін алды менен сейісханаға келеді. Сейісханада баяғы Қодар құлды көреді. Жийренше құлды сынау үшін қараңғыға жасырынып отыра беріпті.

Бір уақытлары Қодар құлдың жанына ханның кишкене зайыбы ишине кишмиш салынған бір табақ палау алып келеді. «Неге усы уақытқа шекем кешіктің?» — деп жаңағы Қодар құл кісен менен хаялды бір урыпты, бірақ хаял «илла» деп ауыз ашнапты. Жийренше бұған хайран қалып отыра беріпті. Қодар құл менен қатын палауды жеп, оннан кейін екеуі өз биліклерінше заұқы-сапа сүре беріпті. Азанда Жий-

ренше ханға сәлемге келсе, түні менен сейісханада құл менен заұқы-сапа сүрген ханның кишкене зайыбы Жәнібектің он дизесіне мініп, чай ишип отырғанын көреді. Жийренше бұған хайран қалады. Қәшelimде Жәнібек ханның қолына бір шөп ушып түседі. Жәнібек қолындағы шөпті үлlep жиберген екен, ол да ханның дизесін басып отырған қатышына тийіпті. Қатын:

— Өйбей ханымыз, жанымды ауыртты ғой, — деп наз етіпті. Сол уақытлары Жийренше мырс етіп күлліп жиберіпті. Жәнібек хан Жийреншеге:

— Неге күлдіңіз? — депті.

Жийренше:

— Бір қасық қанымнан кешсеңіз айтаман тақсыр, — дейді.

Жәнібек:

— Кештім заңғар, айт! — дейді.

— Қымбатлы патшайым, мен сизің атыңызды жайғастыру үшін сейісханаға барған едім, бір Қодар құлды көрдім. Мен оны «Не қылар екен?» — деп аңлып жаттым. Бір уақытлары сизің дизесізді басып отырған мына кишкене зайыбыңыз ишине кишмиш салынған бір табақ палау менен сейісханаға келді. Сол уақытлары құл:

— Неге кешіктің? — деп қолындағы кісен менен бір урды. «Илла» деп аузын ашнады. Сөйтпеккісі палауды жеп, бірнеше уақытқа шекем ойын-тамаша етіп тарқасты. Хәзір сизің үлlep жиберген шөбіңізді тийгеніне «жанымды ауыртты» — дегеніне күлдім, тақсыр, — дейді.

Хан жәллатларды шақырып алып, қатынды шешіндіріп көрсе, кісеннің тийген жері талақтай болып көгеріп тұрғанын көреді. Жәнібек «қатынның өзіне лисан берсин», — деп, ол қатынды өлтірмей, азапламай рұхсат беріпті.

Жәнібек ертеңіне Жийреншені шақырып алып:

— Жийренше жора, сен менің есигімде неше жыл хызмет еттің, кешегі қатынды да өлтірмей рұхсат бердім, дүньяда меннен де әділ патша бармекен? — дейді.

Жийренше:

— Бар тақсыр, — депті.

— Егер хабарың билсеңіз айтың, — дейді Жәнібек хан Жийреншеге.

Жийрепше:

— Эдалатлы патшайым, сизден де әдил патша Хорезм журтында Әдил Қутлық хан деген бар, Әдил Қутлық қандай патша адам баласы бинә болғалы, ондай әдил патша болған емес, — дейди.

Ендиги сөзди Жәнибек ханнан еситиш:

Жәнибек хан Әдил Қутлық ханды көриу ушын дийуана кийимин кийип, қолына ҳаса алып, Хорезмге жол тартады. Бирнеше күн өткеннен кейин Жәнибек хан Хорезмге кетип баратырған кәрұанға жолығыпты.

— Хәй еси кеткен әпенде, сен қайда барасан? — деп кәрұанбасы Жәнибектен жол сорапты. Жәнибек:

— Мен бир жүрген дийуана едим, Жәнибек ханның журтында күн көре билмедим, хәр басқан адымым сайын ханнан бир жаза алдым, енди сол Хорезм журтында сондай әдил патша бар деп еситтим, соған баратырман, — деп жууап берипти.

Буған кәрұанбасының рехими келип:

— Онда бизлер менен жүре бер, бизлер де сол Хорезм журтына Әдил Қутлық ханның елине барамыз, — дейди. Әне, Жәнибек хан кәрұанлар менен қосылып, Әдил Қутлық ханның журтына келс берипти. Бир күни түсленип отырғанда кәрұанбасы «ана түйени қайтарып кел», — деп Жәнибекке жұмыс буйырыпты. Жәнибек жерден бир кесек алып, түйеге жиберип қалған екен, ол да түйениң көзине тийип, көзи сол уақта ағып түсипти. Оннан кейин кәрұанбасы «бул дийуана түйемнің көзин шығарды, енди буны патшаға апарып, патша алдында түйениң көзин төлетемиз, соған дейин қашып келгесин», — деп, Ерсайымға тапсырыпты. Булар Ерсайым, Арсайым деген еки ағайынли жигит екен. Кәрұанлар Әдил Қутлық ханның журтына келип, жүклерин түсире баслайды. Жәнибек хан: «енди патшаның журтына да келдим, мени патшаға апарып әлбетте өлтиреді, қашып қутылып болмас па екен?» — дейди де, Ерсайымның қақ маңлайына бир қойған екен, аударылып түсипти. Сол жерде Жәнибек хан қашады, хәмме оның изинен қуады. «Жаңа жеттим» дегейде, Жәнибектин алдынан еки пақса жай шығыпты. Жәнибек сол барысында пақсадан атлаган екен, саяда уйықлап атырған бир адамын үстине түсипти. Ол да сол уақта жап тапсырыпты. Сол жерде жаңағы өлген адам-

ның ағасы услап алып, Әдил Қутлық ханға апарыпты.

Әдил Қутлық хан:

— Иниңди қалайынша өлтирди? — депти.

— Иним саяда уйықлап атыр еди, мына дийуана үстине секирип өлтирди, — деп Жәнибекти көрсетипти.

Әдил Қутлық хан:

— Хәзир бул дийуананы сол иниңниң жатқан жерине жатқызамыз, сен жууырып келип секиресен, сонда өлтирсең өлтиргениң, өлтире алмасан, өзинди өлтиремиз, — деп жууап берипти.

— Хәу, бул қалай болғаны, жууырып келип секирсем, ол өлмей қалса, оннан соң өзимди өлтирсе, не де болса қояйын — депти де:

— Кештим, иниңниң қанын тақсыр, — деп есиқтен шығып кетипти. Жәнибек хан сол жерде қалыпты. Тағы қапы қағылыпты. Хан:

— Кириңиз, — депти.

— Ассалаума әлейкум, эдалатлы ханымыз, — деп кәрұанбасы келипти.

Хан:

— Не хызметиниз бар?

Кәрұанбасы:

— Рухсат етиниз, ханымыз.

Хан:

— Рухсат, — депти.

Кәрұанбасы:

— Хүрметли тақсыр, мына дийуана жолда княтырғанда түйемнің көзин кесек пенен урып шығарды. Сөйтип қашып кетти тақсыр, — депти.

— Хан ойланып отырып:

— Неше адым еди түйен менен дийуананың арасы?

Кәрұанбасы:

— Жигирма адымдай еди тақсыр.

Хан:

— Онда дийуананы жигирма адым жерге қоямыз, сен бир кесек шыңгытасаң, сонда дийуананың көзин шығарсаң шығарғаның, шығармасаң ямаса кесегиң тиймей қалса, өзиң өлимдар, алып келген затың патшалық, — дейди.

Кәрұанбасы ойланып турып, жигирма адымнан кесекти жиберип қалсам, ол тиймесе, тийсе де көзи шықпай қалса, өзимди өлтирип, дүньямды патшалыққа

алса, не болғаны, не де болса қояйын, — деп ол да шығып кетипти. Тағы есик қағылады.

Хан:

— Кириңиз.

Есикти ашып, Арсайым келип, Әдил Қутлық ханның аяғына жығылады.

— Хұрметли тақсыр, бизлер атамыздан қалған еки ул, бир қыз едик. Екеуимиз кәрұанда хызмет ислеп жүр едик. Мына сизин жаныңызда турған дийўана бизге жолдан дус болып, оны кәрұанбасы қосып алып еди. Жолда бир түйениң көзин урып шығарды. «Сизге апарайық, қашып кетпесин» — деп, мениң иним Ерсайымға тапсырған еди. Кешс сизин шәхәринизге келип, кәрұандағы жүклерди түсирип атырғанда Ерсайымды урып өлтирип қашып кетти, тақсыр, — дейди.

Хан:

— Не менен урды? — деп сорайды.

— Мушы менен, тақсыр, — дейди Арсайым.

Хан:

— Ондай болса сиз де мушыңыз бенен бир урын, сонда дийўана өлсе өлгени, өлмесе өзинди өлим жазасына буйыраман, — дейди. Арсайым ойланып турып:

— «Хаў, бала, бир урсам, бир урғанда өле ғойса не жақсы, егер өлмей қала ғойса, өзимди өлим жазасына буйырса? не де болса қояйын, арам болса өлип кетти, енди ол тирилмейди, оннан да ағамның қанын кештим дейин», — дейди де:

— Хұрметли тақсыр, егер рухсат болса, мен кетейин, ағамның өлимин қудадан көрдим, — дейди.

Патша Әдил Қутлық хан Арсайымға жуўап береді. Арсайым шығып кеткеннен кейин Жәнибек Әдил Қутлық ханның аяғына жығылып:

— Әдалатлы патшайым, мен де сиздей бир журтқа патша едим, сизди «сондай әдил патша» дегеннен соң, ол менен де әдилмекен? Бир сыпай көрейин, деп киятырғанда усындай бахытсызлық ислерге жолықтым. Сиз мени хәммесинен аман алып қалдыңыз, дүньяда сизден басқа сизден өткендей әдил патша жоқ екен. Мениң Дийбийби атлы қызым бар, соны саған бердим, енди сен мениң қыяметлик улым болдың, — дейди. Әдил Қутлық хан:

— Әжеп болар ата, — деп тахтан түсіп, Жәнибектиң қолынан алып, сарпай жаўыпты.

— Әне, Жәнибек хан үш мәртебе өлимнен қалып, Хорезм елинің патшасы Әдил Қутлық ханды қыяметлик бала етип, қыяметлик баласы Әдил Қутлық ханды қырық жигити менен елине ертип келип, жети күн, жети түн той берип, көкмар ойнатып, сырнай тарттырып, маңдайындағы жалғыз қызы Айбийбини Әдил Қутлық ханға инам етип, қырық түйе зер менен Әдил Қутлық ханның қырық жигитине теңшеп сарпай жаўып, қырықна қырық жорға мингизип, Әдил Қутлық хан хәм Айбийби атлы қызын Хорезм елине атландырып, ақ патия берип қалыпты.

Хорезм елинің патшасы Әдил Қутлық хан Жәнибектиң қызын—Айбийбини елине әкелип, қырық күн, қырық түн ели-халқын жыйнап той берип, халқын бұрынғыдан да әдил сораитугын болып, мурады-мақсетине жетипти.

МАМАН БИДИ СӨЗДЕН УТҚАН ДИЙҚАН

Маман бийдин егислик жери бар екен. Оған бир жарлы жигитлер өзинең рухсатсыз егин егин атыр екен. Сонда биреулер:

— Маман бийден рухсат сорап егиндер, — деп оны Маман бийге жибереди. Олар Маманды танымайды екен. Барса бир хаял тары қуўырып атыр екен, қасында бир киси таяқ пенен ысырып от жағып отыр екен. Сол кисиден Маман бийди сорапты.

— Маман бий хәзир барады, үйи ана үй, — деп силтепти. Жигитлер барып отырса, жаңағы киси келипти. Жигитлер қысынып, қолынан алып атырса Маман:

— Дуйым журттың Маманыман,
Өз үйимниң жаманыман, — депти.

Жигитлер келген жумысын айтыпты:

— Маман аға,
Келипти сизге быйыл заман аға.
Бир азырақ жериңе егин ектик,
Оннан басқа жағы аман аға, — депти.

Сонда Маман бий:

— Сөзлериңизди таўып айттыңлар, баллар, ексеңиз еге қойыңлар, — депти.

ШАҢКӨТ ЖЫРАУ

Шаңкөт жырау қартайғанша үйленбеген. Бір күні бір ауылға келип қоныпты. Үй иісін атына жем бермепті. Сонда ол:

Шаңкөт жырау мен дейди,
Қай жыраудан кем дейди,
Қатыным жоқ, балам жоқ,
Жалғыз торы ат жем дейди.

деп сөзден жеңген соң үй иісін атын да, өзін де жақсылап күтіпті.

АҚПОЛАТТЫҢ ЖЕР ДАУЫ

Өткен дәуірде Қытай менен Қоңырат урыуларының арасында жер таласы болады. Бул уақытта Қоңырат Қытайға қарағанда бай-дәулетлі болған екен, булар Қытай урыуына басым келип, жерді алатуғын болады.

Буннан кейін Қыпшақ урыуының бийі Ақполат деген адам қытайларға жаны ашып, олардың арын арлап, жер пайын алыуына жәрдем етпекші болады. Сөйтіп Ақполат тоғыз қазының үлкени қазыға барып, екі урыудың арасындағы жер қаққындағы дауын айтады хәм қытайлыларға өзіне тиіс ели жерин алып беріуді сорады.

Тоғыз қазының үлкени Ақполатқа қарап:

— Қәне, қандай тилегің бар? — дейди. Сонда Ақполат қазыға:

— Мениң тилегім сол, мен сизге отыз тилла алып келдим, соны аласаң. Ертең омыт үйіп жер бөлісіуге шығамыз. Сонда мен сені үш рет сөгемен, сен соған қайыл болып туруың керек. Ал кейінні өзім жайғастыраман, — дейди. Қазы отыз тиллаға көзі қызып, Ақполаттың сөгуіне қайыл болыпты.

Булар ертеніне жер бөлісіп, омыт үйіуге шығады. Жердің басында шоғырласып тұрған адамлардың ишінде тоғыз бийдің үлкени гәпти неден басларын билмей тұрғанында, оның қапталында тұрған Ақполат:

— Әй, нәлеттің баласы! Болсаңа, бул жыйналған адамларға бір нәрсе айтсаңа, — деп үш рет сөгеді. Қазы дым үндемейди.

Ақполаттың бул сөгисін еситкен қоңыратлылар:
— Бизлер бул жерден кетейік, жерді усылар-ақ алысың. Ақполаттың қазыны сөгип атырғаны мынау, бул қызып кетсе бизлерди де аямас, — деп жерлерин тастап, қоңыратлылар ауылына қайтқан екен. Сөйтіп, Ақполаттың себебинен қытайлылар жерли болып қалыпты.

ТУРЫМ БИИДИҢ ИНИСИ МЕНЕН ЖАРАСЫУЫ

Қарақалпақта Алланхор деген адам Аннақул ханның бас үзәйіри болып тұрған екен. Бирақ, Аннақул хан өлгеннен кейін ол кем-кемнен екінші орынға шығып, ақырында белгисіз болып кеткен. Аннақул ханның баласы Жәнибек ханның уақтында қарақалпақ бийлериниң ишінде ханға жақын адам Турым бий болған. Ол бір күнлери болмас нәрсениң үстінде өзінің тууысқан иниси менен аразласып, урысып қалған. Бул екеуін аты шыққан адамлардың бәрі де бір-бірден келип, жарастыра алмаған. Елдің жасы үлкенлери ағайинли жигитлердиң аразласып жүргенин намақул көріп, жүйрік, шешен, кәтқуда адамларды тағы да излестіре баслаған. Бір күні ханның қасында кеңес беріп отырған, бирақ, хәзир белгисіз болып кеткен Алланхор деген кишиниң хабарын еситипти. Адам жиберіп оны алдырады. Сонда Алланхор Турым бийдің үстине кирместен бурын оның иниси Турымбетти алдырып, оған айтыпты:

— Мен Турым бийдің үстине кирмен. Сәлемлесермен, аманлық есенлик сорасармыз. Соңнан кейін мен көп узамай Турымбетжан көриңбейди ғой деп сораيمان. Сол жерде биреу сизлердің бир-бириңизди көрмей жүргениңизди, Турымның соған өкпели екенін айтар. Мен сонда «Адамлар ағайин таба алмай жүргенде араз болады деген не сумлық, бар Турымбетжанды шақырып келиң» дермен. Сонда сен үйдің қасында тур да жаңағыны айтқанда екі бүйиріңди таянып, ұай-ұайды сал да үйге кире бер, — депти.

Солай етип Алланхор Турым бийдің үстине кирипти. Үй-иши аманлық сорасып болғаннан кейін Алланхор өзінің кім екенін таныстырыпты.

— Сизің бир ииңиз бар еди, бул жерде көриңбейди ғой? — депти. Сонда Турым бий хәш нәрсе демей

төмен қарапты. Оның орнына отырған жигитлерден аузы жеңіл бiреуi:

— Әй, ол бала бир оңбаған бир бала ғой, оның несин сорапсаң, бий ағамның да зейнине тийип, соннан бий ағам көрмей жүр, — депти.

Сонда Алланхор бағанағы сөзди айтып, «бар шақырып келиң» дегеннен Турымбет дауыс шығарып, үйге кире берипти. Сонда хеш жибимей жүрген Турым бий де дауыс шығарып, инисине қолын бергенин билмей қалыпты. Иниси менен жарастырғанына Турым бий Алланхорға разы болып, оны қонақ етип күтип, сарпайлап жиберипти.

АЛЛАНХОРДЫҢ ХАННАН АЛҒАН САРПАИЫ

Алланхор деген киcи сөзге күтө шебер адам болған. Ол Жәнибек ханның әкесінің ханлық дәуірінде хан қасында ақылғөй екен. Хан өлген соң баласына оны адамлар жаманлап хан сарайынан қуудырады. Бир күни ол ханға келеди. Хан:

— Ис арзың бар? — дейди. Сонда ол:

— Сениң әкең Аннакул хан болды, сөз айттым пухталап, мақпал менен парша кийдим тахталап. Сен хан болдың, сениң тусында аяғыма шарық кийип турман шыжым жиі пенен ноқталап, — депти.

Сол уақытта хан қасындағы уәзиринен:

— Әкеңнің тусында хызмет еткені ырас па? — деп сорапты. Уәзир:

— Дурыс тақсыр, — депти. Хан Алланхорға өмірлік азық беріп, сыйлап қайтарыпты. Сөйтіп Алланхор сөзден жүйрікliği менен байыған екен.

ОТАРАЛЫ КӘРҰАНБАСЫ МЕНЕН ӨТЕПБЕРГЕН ҚЫЯТ

Алты айлық арқада «Қарақум» деген жерде Отаралы деген кәрұанбасы бар екен. Ол адам қазақта менен жүйрік хеш ким жоқ деп ойлайды екен. Ол адамлардан қарақалпақта Өтепберген қыят деген шешен бала бар, сөзден алдына адам салмайды деп есiтеди. Отаралы соны жеңіп биротала кеуілімді жай етип үйде отырсам деп ойлапты. Солай етип, жигирма атқосшысы менен қарақалпаққа келген екен. Олардың келип қулаған жери Тахта-көпирдің үсті

екен. Булар тоғыз төре деген жердеги Есенғазы дегендікіне қонады. Сол жерде отырып Өтепберген қыятты сорапты. Буны есiткен сол жердеги қарақалпақтар Өтепбергенге «Отаралы кәрұанбасы деген киcи атқосшылары менен сениң менен айтысуы ушы киятыр, соған таярланып отырғайсаң» деп хабар жибереди. Отаралы ертеніне намазшам уақытында Өтепбергеннің үйіне барып «хабарлас» деп сыртта турып шақырады. Отаралы кәрұанбасы шақырған уақытта Өтепберген қыят көрпешесін төрт бүклеп, билегіне сала шыққан екен. Сонда Отаралы:

— Төсегіңді қолыңа иле шығыпсаң ғой, — дейди.

— «Жайсыз жау келсе, төсегіңді ала шық» деген, деп Өтепберген қыят жууап қайтарады.

— Жайсыз жау ким екен?

— Жайсыз жау намазшам-намазлыгерде келген қонақ, — дейди.

— Гәптің хаслы не?

— Гәптің хаслы құлақ, — дейди Өтепберген.

— Жолдың хаслы не? — дейди Отаралы.

— Жолдың хаслы туяқ, — дейди Өтепберген.

Усыдан кейін Отаралы кәрұанбасы:

— Ал бала, атымды байла, аттан түсемен, — дейди. Өтепбергеннен жеңілгенін мойынлайды. Өтепберген қонақтарды түни менен сыйлайды. Ертеніне Отаралы Өтепбергенді өзі менен бирге алып кетіп оған көп сарпай беріп, еліне әкеліп кетеді.

ТӨРЕ БИИ

Төре бий хан менен душпан болып, Хийұа ханына қарсы урыс ашып, Қоңыратты көп уақытқа шекем қамал етип жатыпты. Хан әскери көп болып, ақырында Төре бий өліпті.

Оның жақын жәрдемшисі Пана деген киcи Төре бийдің исін дауам еттиріп, көп уақыт ханға қарсы урысып жүріпті.

Бир күнлери Пана досларының үгітлеуі менен ханның алдына барыпты. Хан оған:

— Усы уақытқа шекем келип, неге кеширим сорамадың? Хан дәулетінің басым екенлігіннен қорқтың ба? — депти.

Сонда Пана:

— Мен сени дәулетинен, даңқынан қорқып келгеним жоқ. Төре бийдің дузын көп ишип, хызметін аз илеп едим. Сол хызметімді атқара бережақ едим. Халқымның қанын бийгүна төкпейін деп келдим сенин алдыца, — депті.

Хан буның ерлигине рийза болып, сарпай жауып, әмелдар нөкербасы етип таярлапты.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗДИҢ ХИЙҒА ХАНЫН СӨЗДЕН ЖЕҢІУИ

Ерназар алакөз бір күні үйіне отын әкеліу үшін отын жибин алып тоғайға кетипті. Усы уақытта Хийға ханы Мәдемин хан қарақалпақлардан салық жыйнап әкеліуіге еки жасауылын Ерназар алакөзге жиберипті. Бул жасауыллар жолда тоғайдың ишінде отын алып атырған Ерназар алакөзге жолығып, оннан Ерназар алакөздің үйін сорапты.

Сол уақытта Ерназар өзін танытпай, үйіне силтеп жиберипті де, өзи олардың изип ала бир арқа отын арқалап үйіне келипти. Ол үйіне келгеннен кейін қонақтары менен қайта көрисип, өзи — Ерназар алакөз екенін таныстырыпты. Бірақ ханнан келген еки жасауыл: «Хан Ерназар, Ерназар деп көтермелей береди, бул болса хаялының отынын тасып жүр» — деп буган кеуиллери толмайды.

Жасауыллар сол күні мийман болып, ертеңне Ерназарға ханның тапсырмасын айтып қайтып кетеди. Жасауыллар ханға барып: «Мақтап жүрген Ерназардың хаялының отынын тасып жүр, оның қолынан салық жыйнау келмейди» деп жаманлапты. Хан бул сөзді еситиң қатты ашыуы келеди.

Бір күнлери Ерназар халықтан жыйналған салықты алып, Хийға ханына барады. Азанда ханның қабылаушысына келгенлигін билдирипти. Бірақ, хан баяғы жасауыллардың айтқан сөзине ерип, Ерназар менен бир хәптеге шекем сөйлеспепті.

Бір күні Ерназардың қатты ашыуы келип ханның үстине кирип барыпты. Хан Ерназардың ашыу менен келгенін көрип:

— А. Ерназар қарақалпақ, салықты алып келдің бе? — депті.

— Аға, алып келдим, — деп жуғап берилти.

— Онда ертең аңға шығамыз, соған атыңды таярла, — деп хан Ерназарға рухсат етипти.

Ертеңне Ерназар, хан хәм оның хәмелдарлары менен аң аұлауға шығады. Бир жерлерге барғанда алдыларынан бир кийик қашады. Булардың хәммеси қуады. Бірақ ханның хәмелдарларының аты жолда қалып қояды, ал хан менен Ерназардың аты жүйриклик етип бираз жерге асып кетеди.

Кийикти услап алғаннан кейін хан Ерназарға:

— Мен отын әкелейін, сен от жағып жаубүйрек (кәбап) иле. — дейди. Сонда Ерназар:

Жоқ, тақсыр сиз отыра берің, хәммесин өзим тайын стемен, — деп услаған кийикті сойып отыра береди.

Арадан бираз уақыт өткеннен кейін хан аш болып шыдамайды.

— Мен отын әкелемен, сен от жағып тезирек писир, — деп хан отын әкелип, кийиктің гөшин жаубүйрек етип жейди. Сол уақытта Ерназар алакөз:

— Тақсыр, биз хаял да, сиз еркексіз, — дейди.

Хан буган түсінбейди. Ерназар бул сөзін және қайталап ашық айтады:

— Тақсыр, хожалық деген мысал тап усындай болады, — дейди Ерназар.

Сол уақытта хан еки жасауылдың «Ерназар алакөз хаялына отынын әкеледи екен» деген сөзине ерип, Ерназар менен бир хәптеге шекем сөйлеспегени есине түсип қатты уялады.

БЕРДАҚ ШАЙЫР МЕНЕН ӘЖИНИАЗ ШАЙЫРДЫҢ АЙТЫСЫ

Ерназар аталық, Әдил аталық дегенлер Шымбайда Дәулет пушықтың үйінде отыр екен. Булардың үстінде Бердақ та бар екен. Сол жерде отырғанлардың биреуі қалаға Әжинияз ахунның келгенлигін айтады. Отырған аталықлар буну еситип:

— Бул еки шайырды айтыстырып, тамашасын көрейік, — депті.

Жиберген адамы Әжинияз ахунды алып келеди. Әжинияз кирип келген уақытында олар орындарынан түргелмейди. Әжинияз ахунның бул кеулине келеди. Ол өзін келип сәлемлесип болып:

— Бүгін Шымбайға базарлап келип едим, сизлер шақырып атыр деген соң келип турғаным, — деп сөз баслайды. Аталықлар:

— Сизің атыңыз көп жерлерге тараған белгилі адамсыз. Сизді Бердақ шайыр менен айтыстырып тамаша көрейік деп шақыртып едік, — дейді.

— Бердақ шайырды мен де еситетуғын едим. Усы отырғанның ишінде қайсысы Бердақ бала? — деп сораиды Әжинияз.

— Мине, мынау отырған бала, — деп Бердақ шайырды көрсетеді.

Әжинияз Бердаққа қараса, бала айтысыуға жүдә құмар болып отырған екен. Сонда Әжинияз ахун Бердаққа қарап тұрып:

— Қәне, аталықлардың бұл сөзіне не дейсең? Айтыса қойсақ па екен? — деп сораиды.

— Жақсы аға, бирмайдан тамаша берейік, — депти Бердақ.

Сол ұақытта Әжинияз ахун тұрып:

— Қой инім, булар екі нйт таластырып тамашасына қарагандай етежақ бизлерди, — дейді.

Бердақ сөз мәнісіне түсініп дым үндемепти.

Сөйтіп Әжинияз орнынан тұрып:

— Ал, енді аталықлар, жұмысларыңыз пйтсе, бизлер қайтамыз, — деп кетіп қалыпты.

Әжинияз еліне барғаннан кейін хаялының ағасы молла Ибадулла деген киісі:

— Неге Бердақ пенен айтыспадың? — деп сораиды. Сонда Әжинияз:

— Егер де мен айтысып араб-парсы сөзлери менен араластырып қосық шығарғанымда ол түсінбей қалады. Соның үшін мен оны қысындырмайын деген ой менен айтыспадым, — деп жууап берипти.

ХОЖА НАСРЕТДИН СӨЗЛЕРИ

ХОЖА НАСРЕТДИН

Бир үйге Хожа Насретдин қонақ болып келипти. Үй ийесі қонақтың алдына қаймақ қойыпты.

— Нанға басып жеп, — депти.

Бирақ та әпенди үй ийесінің шын кеуілінен беріп атырмағанын сезіп оны кесесі менен иішіп болып:

— Мен қаймақты өмірім бойы нанға басып жеп көрмедім, — депти. Сөйтіп үй ийесі пәнт жеп қалыпты.

НАСРЕТДИН ӘПЕНДИНИҢ МИЙМАН КҮТІЗУІ

Әпендинің үйіне бир күні мийман келипти. Мийманды сыйлаған болып әпенди мийманның алдына бир зерен сүт әкеліп қойыпты. Мийман сүтті ишіуге қайымласқан сайын әпендинің иші күйіп ақырында мийманға былай депти:

— Мийманым, сүтті ұйытсақ қатық болады, қатық ниссе май болады, оннан қалғаны торақ болады. Ишіп-ақ қойсақ не болады? — депти де мийманның алдындағы сүтті алып кетипти. Мийман буған дәлил табалмапты.

ХОЖА НАСРЕТДИН ӘПЕНДИНИҢ НАСЫБАЙ ҚАБАҒЫ

Хожа Насретдин әпенди гейбир ұақытларда жоғалып кетпейін деп мойнына насыбай қабағына бау тағып асып жүреді екен.

Күнлерде бир күн оның жолы түсіп базарға барыпты. Әпендині бундай жағдайда көрген бир көсс Хожа Насретдиннің аңлаусызда насыбай қабағын алып өзіннің мойнына тағып жүре береди. Әпенди бир

Ұақытлары насыбай қумары тутып өңіріне қараса насыбай қабағы мойнында жоқ. Ол сонда:

— Хей, базаршы бирадарлар, жолдасым Хожа Насретдинді жоғалттым, көрген-билген болса сауап үшін маған жүрген жерін мәлім етің, — деп жар салады. Бір қапталында жаңағы насыбай қабағын алған адам мойнына тағып кетіп баратырған еді. Дәрхал шап беріп оның қолынан ұслап:

— Әй, жора қоя тур. Сени менмен десем сақалың жоқ. Өзімді сен десем мойнымда насыбай қабағым жоқ. Әне қызық. Бүгін кеште бизікіне қайсысымыз барар екенбіз. Мейли жүр, екеуіміз де барамыз. Бизің балалардың анасы қайсысымызды қалесе, насыбай қабақ соныкі бола қойсын, — дейді.

Жаңағы адам не дерін билмей, насыбай қабағын беріп, кетіп қалыпты.

ХОЖА НАСРЕТДИННИҢ УРЛЫҒЫ

Хожа Насретдин әпенди бір күні бір кisinin жүзим бағына кирген. Қалеген жүзимлеринен үзип, қапты толтырып турғанда бағдың ийеси ұслап алыпты.

— Әй самсам, менің бағыма кирип, рұхсатсыз жүзим жегендей сен кимсең? — дейді. Сонда Хожа Насретдин әпенди:

— Мен өз ықтыярым менен келгеним жоқ. Мени ұслағанша мени усы жерге әкеліп таслаған самалды неге ұсламайсаң? — депти.

— Ол қандай самал, сени ушырып әкелген? — депти бағдың ийеси.

— Атың сорауға мурса бермеді. Аспаң жердің өкпесін суырып келген, сол шәддес самал мени уысын да қаңбақтай ушырып усы жерге әкеліп таслады.

— Хош, солай-ақ болсын. Сонда мына жүзимді неге үзессең?

— Расынан келсем, бағмаң аға, мени гүнакар қылмайсыз ба? — депти әпенди.

— Жоқ, гүнакар қылмаймыз.

— Олай болса, жаңағы мени ушырып әкелген шәддес самал усы жерге келгенде менің қолым жүзимнің шақасына тийді. Дәрриу шап беріп ұслап табап тиреп турдым. Ол әкетемен деп жулқып тартты. Мен қаламан деп жулқып тарттым. Бизлердің жулқынға-

нымызға төтепкі бере алмай жүзимлерің сабағынан үзіліп қалды, — дейді.

— Хош, айтқанларыңды дурыс дейік. Ал мына қалтаға жүзимлерді ким салды? — дейді бағдың ийеси.

— Ол үшін мен айыплы емеспен. Күні менен бийкарға иркіп турғанша солай деп айтсаң болмайма? Әй ақмақ. Ақмақ болмасаң менің ақылым жетпеген жерге сениң ақылың қалай жетеді. Қаптағы жүзимнің аузы байлаулы. Мен де соған хайранман. Ким салып кеткен екен, — дейді.

Сол ұақытта бағмаң оның Хожа Насретдин екенін биледи. Жүзимді өз қолы менен әпендинің арқасына салып жибереди.

ХОЖА НАСРЕТДИННИҢ САҰДАГЕРДІ ЖЕҢІУІ

Хожа Насретдин әпенди күнлерден бір күні Гөне Үргеніш шәхерін аралап қызыққа белшеринен батып жүрсе, бір сарайда адамлар үйме-жүйме болып атырғанын көреді. Жақылаңқырап барса, ол халұа сатыушы саудагерлердің бирикпе дүканы екен. Биреулері: — Меникің ал, мазалы, — дейді. Екиншилери оңпап қалыспай: — Меникің ал, ыссы, — дейді. Буларды көріп Насретдин Хожаның аңсары ауады. — «Же деп турғанда жемесең, келетейіне ушырайсаң Хожа Насретдин», — дейді өзінс өзі.

Сөйтіп бір саудагердің қасына барып тойғанша жеп алады. Бір ұақытлары саудагер қапталына қараса, бір адамның халұасын омсырайтып жеп отырғанын көреді. — Сениң жегениңди антың қылайын, — деп саудагер Хожа Насретдинді бір урады.

«Сен қылғанды мен қылдым, сеннен артық не қылдым?» дегендей ол да урған қандай болады екен деп қолындағы жийде хасасы менен құлақ шекениң тусы усы емес пе деп беріп жибереди. Халұа сатыушы саудагер орнынан тентиреклеп турып:

— Әй есуас. Қоя тур, сениң менен дурыслап сөйлесейік, — депти. Әпенди: — не айтажақсаң, бар құлағым сенде, — депти.

Халұакер саудагер бстлери қапталасып, әпендинің қасына жақыңласып: — Мен той халұамды урлап жеген соң урдым. Ал сен мени неге урдың? — дейді. Сонда әпенди: — Қәтелестіңіз. Сениң менен кимнің

иси бар еді. Өзің меникінен же деп шақырасаң, және кейнінен урасаң. Сеникі жөн бе? Урған қандай болады екен, өзі көрсін деп урғаным сол. — депті. Саудагер қешнәрсе дей алмапты.

ХОЖА НАСРЕТДИН ӘПЕНДИНИҢ ТАЯҚ ЖЕҮИ

Бір күні Насретдин әпенди өзінің ылайдан соғып алған шекшенин жойтып алады. Әри ізлейді, бери ізлейді, қеш таба алмайды. Соннан соң адамлар ақыл айтады:

— Сен бұл жерден кет, шекшеним шекти ұмытпа, — дейді.

Насретдин әпенди жетеді. Бұл сөзді ұмытпау үшін жолда «шекшеним шек» деп гүбірленіп кете береді. Алдынан қырман алып атырған бір топар адамлар шығады. Олар әпендині ұслап алып:

— Сениң шекшеним шегің не? Бұл қырманды алсақ көмеміз. Көмериң көбейсін, көмериң көбейсін деп кет, — дейді.

Енді ол «көмериң көбейсін, көмериң көбейсін» деп гүбірленіп кетіп баратырса, алдынан бір өли көміп атырған адамлардың үстіннен шығады. Олар Насретдинді ұслап алып:

— Көмериң көбейсін деп бизің өлимиздің көбейгениң тилеп жүрсең бе, биз ұсының өзінде қан құйылып отырмыз, — деп өлгенше сабайды.

— Енді аұзыңды жауып, дым үндемей бұғып, қойнымды толтыр, қойнымды толтыр, деп кете бер, — дейді. Сөйтіп әпенди бұққышлап, «қойнымды толтыр, қойнымды толтыр», деп кете береді.

Алдынан барлық алтынларын урлатып зар-гирия болып отырған бай шығады. Оның адамлары әпендині ұслап алып «алтынды урлаған сен» деп өлгенше сабайды. Әпенди сөйтіп көп таяқ жеп үйіне зорға келеді.

НАСРЕТДИН ӘПЕНДИНИҢ МЕШИТКЕ БАРЫҰЫ

Бір күні Насретдин әпенди мешитке барыпты. Мешиттің иши лыққа толы адам екен. Олардың барлығы да алдыңғы молласының кейнінен намазға ұйып, еңкейіп атыр екен. Бір ақсақ жиси аяғын иіе ал-

май, ұзынына созып отыр екен. Насретдин әпендинің көзі сол адамға түсіпті. Ол қасына жақынлап барып:

— Сен неге тоққаймай атырсаң, намазды неге бұзасаң? — деп жаңағы адамды теуіп жиберіпті. Ол адам болса алдындағы адамның үстіне жығылыпты.

— Сен неге ийтересең? — деп ол жаңағы ақсаққа урысыпты. Ал, әпенди болса булардың түрін жамап көріп, ол жерден тура қашып, адамлардың алдында намаз оқып отырған иймам молланың қасына барып, ол да намаз оқый бастапты. Иймам молла Насретдиннің етигі менен намаз оқып отырғанына ашыуы келип, аяғы менен бір-еки рет ийтеріпті. Ал, Насретдин әпенди болса, ийтеріу булай болмайды, былай болады деп, етигі менен керилип молланың маңлайына теуіп қашады. Ал молла болса, кейніндегі адамлардың үстіне былш етіп құлапты. Сөйтіп мешиттегі адамлардың барлығы да намазын бұзыпты. Ал, Насретдин сол заматта-ақ далаға шығып қашып кетіпті. Адамлар әпендині гарғап, ол кетиуден өзлерінің намазын қайтадан бастапты. Булардың қайтадан намазға кіріскенін билген Насретдин Мешитке кіріп жән-жағына қараса, үйилип тұрған геуішлерді көреді. Ол геуішлердің барлығын қоржышына салып бөдар кетіпті. Адамлар намазын бұза алмай, геуішлерінен айрылып, зар қақсап қала беріпті.

НАСРЕТДИН ӘПЕНДИНИҢ ХАНДЫ ЖЕҢІҰИ

Бір заманларда Хийұаның ханы қыстың қатты сууық күнлерінде қалаға былай деп жар урдырыпты:

— Кім де ким минардың басында жалаңаш бір ақшам тұрып шықса, ким болыуына қарамастан, хан қызын береді, — деп ханның жаршысы жар урып жүрген күсәйды. Бұны Насретдин әпенди еситіп барыпты. Әпендині пешиндирип, минарға шығармақшы болдыпты. Сонда әпенди үлкен бір тасты арқалап минарға түсіпті. Ұсы тасты түні менен көтеріп, тепсініп тұрып, таңды атқызады. Ханның уәзирлері азанда ерте тұрып қараса, әпендинің маңлайының терін сыпырып тұрғанын көріпті. Хан әпендині минардан түсіріп:

— Түні менен не көрдің, гәшинди айт? — деп сорайды. Сонда әпенди:

— Тақсыр, мен ҳеш нәрсе көрмедим. Бирақ алысырақта жылтыраған оттың сәулесин көрдим, — депти.

— Әй ақмақ, сен отқа жылыңан екенсең, — деп қаладан қууып шығыпты.

Бир күнлери хан шикарға шығып, алған аңларын кәбап етип жепти. Кәбап күшшилик етип шөллепти. Хан ұзирлеринс суу табыуды буйырыпты. Ұзирлери суу излеп жүрип, әпендиниң үйиниң үстинсн шығып, ханды ертип келип, чай қайнаттырыпты. Әпенди узун сырықтың ушына дүмшени байлап, астына жылтыратып от жағыпты. Шөлден өлер болған хан шыдамай, ұзирлерин чайға жиберсе, ұзирлер сырықтың басында турған дүмшени көрип, ханға айтып келипти. Хан буған ашыұланып әпендиге:

— Кимди ермек етесең, ақмақ? Сол жылтыраған отты менсн сырықтың басында дүмше қайнай ма? — депти. Сонда әпенди:

— Тақсыр, онда мени де көз ушындағы оттан жылтыңансаң деп, лебзиниңден тандыңыз ғой, солай болған соң ислеп отырман, — депти.

Сөйтип хан әпендиден жеңилип қалыпты.

ХОЖА НАСРЕТДИННИҢ ӨЛИҰИ

Хожа Насретдин бир күни кешлетип қәбирстанға жақын жердеги жол менсн кетип баратырса, узағырақта киятырған урыларды көрип, көзине көринсем мени де урлап кетер деп қорыққанынан бир қәбирге кирип отырған екен.

Урылар да оны көрип қалыпты. «Кеш болғанда қәбир аралап жүрген бул қандай адам?» деп хайран болыпты. Олар қәбирстанға тууры келе берипти. Урылар хаулығып жақынларын да, жақынламасын да билмепти.

— Әй, кимсең? Жети түнде не ислеп жүрген адамсаң? — депти.

Сонда Хожа Насретдин әпенди:

— Басыңыз искен адам екенсиз. Мениң ким екенимди не қылайын деп единиз? Анық билгениз келсе, мен усы өлилерденмен, — дейди.

— Өли болсаң не қылып жүрсен? — дейди урылар.

— Қәбирстанда сейил етип жүрмен, — дейди

— Өлген адам жүрмес, сөйлемес болар. Сен қандай өлисен? Жүресең хәм сөйлейсең?

— Алла барекелла, мен жанылған екенмен, кеширерсиз. Жаңа сизлерден қорқып қәбирге киргенимде өлген шығарман деп едим. Тири екенмен-ау еле, — депти.

Келген урылар Хожа Насретдинниң сөзинсн ишек-силеси қатып күлипти.

МАЗМУНЫ

Қарақалпақ халық прозасы	3
Әпсаналар	9
Сұлайман патша хәм байыұлы	9
Қара шошқа	10
Жылға таласы	10
Қулар патшасы	10
Жайып	11
Қояның не себеп ерни жырық	13
Пышықлар не себеп тімақ жеп болып жууынады	15
Луз	16
Адам—Ата хәм Хауа-ене	16
Әбихаят мәңги тиришилик шәшмеси	17
Аплатунның усынысы хәм Аләстунның тапқырлығы	28
Аплатун көннар ишиұди қәйтп қойды	30
Аңызлар	33
Хожа Ахмед Яссауий	35
Үш бас батыр	38
Муралы-Шер хәм Султан-Сүйин патша	41
Шыңғыс хән хәққинда әпсана	43
Шежире	45
Қара мойын	46
Қорқыт баба	46
Қорқыттың гөри	47
Мамаң бий хәм Бухара ханы	50
Хийуа ханлығы хәм қарағұлшақ бийлери	62
Айдос бий	68
Айдос бий менен Бегис хәм Мыржық	71
Ерназар палұан	73
Айдос бий (екинши вариант)	74
Турым бий	75
Ерназар алдкөз қазыұшыларға жеңиллик берген	76
Халық алғысы	77
Ерназардан хән қорқады екен	78
Жүрйтиуин тапса хәмелдин кишкенеси жоқ	79
Жигитке қус та, ийт те жарақ	80
Ерназар кенгес пенен ушырасы	81
Хәлек болмай-ақ қойың, балаларым	81
Ырзамаң улым	82
Қумар ани	82
Ерназар алакөз нөкер	82

Тұлшили Төрөбек	81
Төре бий	85
Панахан	98
Хұрлиманның тақыясы	90
Бухара әмири Батырхан	92
Аманбай батыр	93
Ерекең тентек хәм жарлы баласы	93
Ерекең тентек	94
Молла Пиримнің қамалы	95
Ақымбет хәм Хийуа ханы	95
Мууса хәм Ақымбет	96
Жийен жырау хәм Аманбай батыр	97
Шамурат уста хәм Шыңқобыз	109
Гүлдирсин	101
Гүмбези Даууар	103
Кетелер	105
Вағдат	105
Адақ қала	106
Султан сарай	107
Ақша көл	118
Шымбай қаласының құрылыуы	111
Топ тауы	115
Тас қала	116
Қырық қыз қала	126
Жунар қорығы	121
Қарабайлы	122
Варақтың тамы	123
Тихыйтас хәм Уақым қала	123
Шоманай арна	124
Қаялыкол	125
Шешенлик сөзлер	125
Жийреншениң тууылыуы	125
Қарашаштың Жийренше менен Жәнибекти тутқынап қутқарыуы	129
Жийреншениң қаңбақ пенен сөйлесуи	131
Жийренше менен хәм Жәнибек хән	134
Жийренше шешен хәм Султан-Сүйин	135
Жийреншениң байрақ алыуы	135
Жийреншениң үйленуи	136
Жийреншениң қызының ханды жеңуи	138
Жийреншениң қартайған шағы	139
Жәнибек хән, Асан қайғы хәм оның баласы Абат Мырза	139
Жәнибек хән хәм Асан қайғы	141
Хән Жәнибек пенен Әдил Қутлық хән	142
Мамаң бийди сөзден утқан дийхан	147
Шаңнот жырау	148
Аңполаттың жер дауы	148
Турым бийдің иниси менен жарасыуы	149
Алланхордың хәннан алған сарпайы	150
Отаралы көруанбасы менен Өтепберген қыят	150
Төре бий	151
Ерназар алақоздың Хийуа ханын сөзден жеңуи	152
Бердақ шайыр менен Әжинияз шайырдың айтысы	153

Хожа Насретдин сөзлери
Хожа Насретдин
Насретдин әпендинің мийман күтиуи
Хожа Насретдин әпендинің насыбай қабағы
Хожа Насретдинің урлығы
Хожа Насретдинің саудагерди жеңуи
Хожа Насретдин әпендинің таяқ жеуи
Насретдин әпендинің мешитке баруы
Насретдин әпендинің ханды жеңуи
Хожа Насретдинің өлиуи

155
156
157
158
159
160

КАРАКАЛПАКСКИЕ МИФЫ, ЛЕГЕНДЫ И ОСТРОСЛОВИЯ

На каракалпакском языке
Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1992

Редакторы *З. Ишманова*
Художники *П. Фаисев*
Худ. редакторы *У. Ережесов*
Тех. редакторы *О. Жумабаев*
Корректоры *Ж. Ерманов*
ИБ. 4405

Терийге берилген уақты 09. 04. 92-ж.
Басыўға рухсат етилген уақты 02. 10.
92-ж. Қағаз форматы 84x108^{1/32} Газета-
лық қағаз, Әдебий гарнитура, Кегль 10
Жоқары баспа усылында басылды, Көле-
ми 5,125 баспа табақ, 8,61 шәртли баспа
табақ, 8,64 ссап баспа табақ, Тиражи
5000 Заказ №232 Баҳасы шәртнама
бойынша

«Карақалпақстан» баспасы, 742000
Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚР Баспасөз бойынша Мәмлекет-
лик комитетиниң «Правда» газетасының
50 жыллығы атындағы Нөкис поли-
графкомбинаты, 742000, Нөкис қа-
ласы, К. Маркс көшеси, 9.